

482
43/1

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний педагогічний університет
Історичний факультет
Державний архів Херсонської області

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
“ПІВДЕННИЙ АРХІВ”
(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск VI

Херсон
2001

2

Затверджено вченою радою Херсонського державного педагогічного університету

Рішення президії ВАК про реєстрацію від 8 вересня 1999 р.
(бюлетень №5, 1999)

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М.	– д.і.н., професор (головний редактор)
Добролюбський А.О.	– д.і.н., професор
Колесник І.І.	– д.і.н., професор
Кучеренко А.А.	– ст. викладач (коректор)
Сінкевич Є.Г.	– к.і.н., доцент (видавничий редактор)
Сінкевич І.Ю.	– ст. викл. (відповідальний секретар)
Сусоров В.Д.	– д.і.н., професор
Тригуб П.М.	– д.і.н., професор
Карпова А.В.	– директор державного архіву Херсонської області

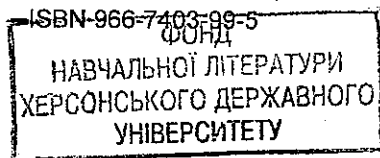
Мова видання: українська, російська.

Адреса: Україна, 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний педагогічний університет, історичний факультет.
E-mail: Sinkevich@kspu.kherson.ua
Тел. (0552) 32-67-60

Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 6. – Херсон: Айлант, 2001. – 142 с. .

ISBN 966-7403-99-5

Збірник присвячений 80-річчю державного архіву Херсонської області

© автори статей, 2001
© ХДПУ, 2001
© Айлант, 2001

ЗМІСТ

А.В.Карпова З історії архівної справи на Херсонщині	5
Є.Г.Сінкевич З досвіду викладання архівознавства, організації архівної практики та розгортання співпраці історичного факультету із державним архівом Херсонської області.....	13

Архівні документи і дослідження

В.О.Баранюк, О.І.Стукалова З історії щодо роздачі земель війська Запорозького на території Херсонщини в кінці XVIII ст.	16
---	----

О.І.Шинкаренко Карти і плани як історичне джерело досліджень заселення півдня України /на прикладі перших німецьких колоній/	19 ✓
---	------

Д.В.Бєлий Культурне та громадське життя єврейських землеробських колоній Херсонського повіту на зламі доби (1919-1922) /за матеріалами державного архіву Херсонської області/	26
--	----

А.М.Назарова З історії колонії американських реємігрантів на Херсонщині. 1923-1928 роки	38
--	----

В.О.Баранюк До питання українізації в м. Херсоні у 1923-1932 рр.	42
--	----

О.О.Марущак Листи з особистого архіву Б.Лавреньова, як важливий чинник при вивченні життя та творчості письменника /Херсонський період/	47
--	----

Публікації з фондів особового походження

Передмова, анотації, підготовка текстів до друку **Стукалової О.І.**

Е.В.Горностаев Улица Суворовская (Фрагменты)	54
С.И.Кривошеин Из прожитого и пережитого (Фрагменты)	63
З.С.Орлова Родина Вадонів	70

Б.Е.Вадон Французи на юге России. Семейная хроника (Фрагменты)	72
---	----

Краєзнавчі нариси

Б.П.Зайцев, С.М.Куделко Український історик-архівіст /до 100-річчя від дня народження К.К.Шияна/	80
---	----

М.В.Герасименко Земські діячі Херсонщини проти платного медичного обслуговування	82
---	----

Є.Г.Сінкевич, Н.М.Кузовова Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890-1917 рр.	85
--	----

В.Я.Павленко, В.В.Зленко Столипінська аграрна реформа та її реалізація на півдні України /на матеріалах Херсонщини/	89
--	----

О.О.Коник Радянсько-польська війна і деякі питання новітньої історії Європи /за матеріалами державного архіву Херсонської області/	100
---	-----

Є.Г.Сінкевич, Ю.В.Прокопчук Діяльність спілки робітників освіти на півдні України в 1920-х роках	104
---	-----

В.В.Сахно Діяльність міжнародної організації допомоги робітникам /МОРД/ на півдні України в 30-ті роки XX ст.	111
---	-----

І.Ю.Сінкевич, Д.Л.Ганченко Православні церкви при установах міста Херсона	122
--	-----

О.А.Тимков Нововоронцовці на фронтах першої світової війни	130
---	-----

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ХЕРСОНЩИНІ

Наприкінці XVIII ст., в період інтенсивного заселення південних степів України, у новонародженому Херсоні почали діяти перші державні установи, а відтак виникли і перші відомчі архіви. У зв'язку з відсутністю єдиного архівосховища документи численних губернських відомств, приватних підприємств і осіб часто гинули. Так, в період Кримської війни 1855 р. ряд установ Херсона було евакуйовано, значна частина їх документів, залишених у місті, втрачена.^[1] У 1898 році в Херсоні була створена губернська вчена архівна комісія. Її головою став губернський предводитель дворянства, активний громадський діяч і меценат Георгій Львович Скадовський, а секретарем відомий археолог, історик-краєзнавець Віктор Іванович Гошкевич. Комісія займалась виявленням місць зберігання документів, обліком фондоутворювачів і відбором на вічне зберігання документів в установах. Якщо документи визнавались членами архівної комісії такими, що не підлягали зберіганню, вони продавались як макулатура "з публічних торгів".^[2] Комісії підпорядковувався "Музей старожитностей Херсонського краю", що був науково-дослідницьким і культурно-освітнім центром Херсона. Однак діяльність комісії мало досліджена, невелика частина протоколів її засідань зберігається в Херсонському краєзнавчому музеї.

Під час революційних подій 1917-1920 років архівних установ на території Херсонщини не існувало.

2 квітня 1921 року розпорядженням Херсонського повітового виконкому була створена Херсонська особлива архівна комісія, до складу якої входили представники видавництва, музею, відділу народної освіти і робітничо-селянської інспекції. Вона перебувала в підпорядкуванні Миколаївської губернської архівної комісії, в її функції входило виявлення і облік документів установ дореволюційного періоду.^[3] У січні 1922 року комісія перестала працювати. Керівництво архівною справою перейшло до Одеського губернського правління, яке реально не впливало на стан справ у Херсоні. У лютому 1926 року постановою Херсонського окривконкому було створено окружне архівне управління, яке почало свою діяльність з жовтня 1926 року [1]. Його робота в перші роки існування направлялась на концентрацію дореволюційних архівних документів і матеріалів ліквідованих радянських установ. У приміщенні музею старожитностей окрархіву було відведено 4 кімнати, в яких розмістилось архівосховище. До серпня 1927 року окрархів сконцентрував у своєму сховищі 76 архівних і 12 пудів друкованих видань Херсонської міської управи [4].

У вересні 1930 року у зв'язку з введенням нового адміністративно-територіального розподілу і ліквідацією округів, окружне архівне управ-

ління реорганізовано в місцеве [5]. У жовтні цього ж року створені районні архівні управління у всіх 19 районах колишнього Херсонського округу [6].

Згідно з постановою Секретаріату ВУЦВК від 10 листопада та розпорядженням Центрального архівного управління від 26 лютого 1932 р. Херсонське місцеве архівне управління було реорганізоване в державний історичний архів, який з 5 березня 1938 року у зв'язку зі створенням Миколаївської області перейшов у підпорядкування до Миколаївського обласного архівного управління [7].

Основу державного архівного фонду складали документи відомчих архівів колишньої Херсонської губернії: канцелярія Херсонського губернатора (1816-1916 рр. 83 од. зб.), Херсонського губернського правління (1804-1914 рр. 56 од. зб.), Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні (1802-1920 рр. 2966 од. зб.), Херсонської губернської палати державного майна (1838-1870 рр. 1339 од. зб.), Херсонської казенної палати (1825-1920 рр. 2493 од. зб.), портівних митниць (1797-1919 рр. 645 од. зб.), колекції економіко-географічних карт (1780-1920 рр. 2468 од. зб.) та інші, в котрих відбита історія заселення південно-українських земель, межування земель під міста та інші населені пункти, економічний та культурний розвиток краю. У нечисленних, але цікавих фондах періоду національно-визвольних змагань збереглися матеріали про надзвичайно гостру політичну боротьбу цього періоду, складні, а іноді трагічні економічні та соціальні зрушення, становлення української державності – це, перш за все, фонди ревкомів, окружного, повітових і волосних виконавчих комітетів, народних депутатів різних рівнів, планових, статистичних, фінансових установ, національних адміністративно-територіальних одиниць – німецьких, шведських, єврейських землеробських колоній. Розвиток промисловості в регіоні відбився у фондах повітового раднаргоспу (1920-1922 рр. 464 од. зб.), окремисцевпрому, окремих підприємств. Цікаві за змістом фонди перших учбових закладів, релігійних установ: Херсонського духовного правління і духовних консисторій.

На 1 серпня 1941 року в держархіві знаходилось 1230 фондів – 262315 од. зб., бібліотека нараховувала 5295 екземплярів книг та 32220 екземплярів періодичних видань. Великих втрат зазнали архівні документи в роки війни.

Перед загрозою окупації 302 фонди – 11842 од. зб. було евакуйовано, спалено 5877 од. зб. з 75 фондів, а також більшість документів відомчих архівів. Під час фашистської окупації повністю знищено 30718 од. зб., вся періодична література, 436 томів окремих видань. Архівні установи не працювали.

Після звільнення Херсона у березні 1944 року і створення Херсонської області, архівні установи відновили свою роботу. Структура їх у цей період була такою: відділ державних архівів УНКВС по Херсонській області, облдержархів, міськдержархів, райдержархіви. Основним завданням архівістів у перші повоєнні роки було упорядкування архівних

документів, більша частина яких знаходилась у розсігні, а також експертиза їх цінності. Для проведення цієї роботи у жовтні 1944 року була створена експертно-перевірні комісія. З 1946 по 1950 роки нею було утилізовано 75045 од. зб. Відбувався активний обмін непрофільними документами з центральними, Миколаївським, Запорізьким, Одеським, Кримським обласними архівами.

Окремою постановою облвиконкому від 25 жовтня 1944 року визначалась необхідність створення бази документальних матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни. В результаті на зберігання в облдержархів надійшло 100 фондів, книги німецькою мовою, листи, газети, листівки [9].

Важливим завданням архівістів була організація обліку документів, відновлення обліково-довідкового апарату, який загинув у роки війни. Облік документів архівних установ області у відповідності з новими правилами був, в основному, завершений у 1952 році. На 1 січня 1953 р. у держархіві області налічувалось 1773 фонди – 169802 од. зб.

З 1952 року розпочалась паспортизація відомчих архівів, в ході якої надавалась велика допомога в упорядкуванні документів і передачі справ постійного зберігання до державних архівних установ. За станом на 1 січня 1957 року на території області було взято на облік 2472 відомчих архіви, в тому числі 61 союзного і республіканського підпорядкування, 154 крайового і обласного підпорядкування. В 1958 році був проведений перший обласний огляд міських, районних та відомчих архівів.

Завершення роботи з первинного обліку архівних фондів дало змогу більш активно використовувати їх у народногосподарських цілях. У зв'язку з початком будівництва на території області Каховської ГЕС та Північно-Кримського зрошувального каналу державним архівом протягом 1951-1952 рр. було виявлено 655 документів про рельєф місцевості і корисні копалини в районах будівництва, а також про розвиток бавовництва на Херсонщині [11].

Почалась активна науково-видавнича робота. В 1957 році вийшли друком збірники документів і матеріалів "З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині" (перший випуск), "Победа Советской власти на Херсонщине 1917-1920 гг.", збірник статей "Сорок років радянської влади на Херсонщині".

Поліпшенню умов зберігання документів сприяло отримання у 1957 році держархівом області нового приміщення, в якому були сконцентровані архівні фонди, що раніше перебували у трьох непристосованих архівосховищах.

На початку 60-х років завершилось формування районної ланки державних архівів. З того часу в області працює 21 міський та районний архіви. У 1962 р. при держархівах області були створені госпрозрахункові групи, що дало змогу значно збільшити обсяги робіт по упорядкуванню документів відомств.

Протягом 60-х років державними архівами області була проведена велика робота по прийому на держзберігання документів відомчих архівів. Лише за 1957 рік на зберігання до райархівів надійшло 688 фондів – 25810 од. зб. В облдержархів передавались документи найбільш важливих народногосподарських об'єктів, таких як спеціальне будівельно-монтажне управління "Дніпробуд" Міністерства будівництва електростанцій УРСР; найбільший в Європі Херсонський бавовняний комбінат; управління будівництва зрошувальних систем в південних областях України (Укрводбуд), ліквідоване обласне управління бавовництва та інші. Всього за 1956-1960 роки до облдержархіву надійшло 540 фондів – 48241 од. зб. Почалось комплектування документами на спецносіях: з 1958 року – фото, а з 1959 року – кінодокументами.

Поповненню джерельної бази сприяло надходження до держархіву, починаючи з 1961 року, фондів особового походження. Серед перших з них були фонди професора Херсонського сільськогосподарського інституту ім. Цюрупи доктора сільськогосподарських наук, почесного громадянина м. Херсона Лисогорова С.Д.; художника, заслуженого діяча мистецтв України Курнакова Г.В.; секретаря Херсонського міськкому партії Балабая О.П., родини легендарної розвідниці Марії Фортус.

Поліпшенню керівництва архівною справою в області сприяло прийняття місцевими органами влади низки розпорядчих документів на виконання постанови Ради Міністрів СРСР та УРСР від 27 вересня 1963 р. про заходи щодо поліпшення архівної справи в країні; проведення в м. Херсоні 23-26 травня 1962 р. кущової республіканської наради науково-керівних працівників архівних органів; огляд відомчих архівів (березень-липень 1964 р.) та огляд ведення поточного діловодства в установах і на підприємствах області (вересень-жовтень 1965 р.), участь в огляді-конкурсі на кращі описи документальних матеріалів, складені архівістами України (серпень 1967 р. – грудень 1968 р.); читальні конференції архівістів області по журналах "Архіви України" та "Радянські архіви" (січень, листопад 1969 р.).

У квітні 1970 року постановою облвиконкому та президії облпрофради архівному відділу облвиконкому, обласному та міському державним архівам було присвоєно звання "Установа високої культури".

Забезпеченню схоронності архівних документів сприяло укріплення матеріальної бази державних архівів. За 1966-1970 рр. було побудовано два архівосховища облдержархіву площею 195 м² на 200000 од. зб.; 8 райархівів отримали нові приміщення. Всі матеріали, які зберігались в держархівах області, були закартоновані, у всіх районних архівах були заведені книги надходжень, складено списки і картки фондів, розроблені паспорти архівів. На всі документальні матеріали, які знаходились в держархівах, було складено описи.

У ході удосконалення списків установ-джерел комплектування кількість їх дещо зменшилась.

У 1970 році на обліку в державних архівах області знаходилась 1731 установа, організація і підприємство, документи 1471 з них (84,9 %) були упорядковані по встановлені роки. Вперше були обстежені відомчі технічні архіви, 22 з них стали джерелами комплектування держархівів [12]. Згідно з вимогою Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів УРСР протягом 1971-1972 років в області було створено 29 показових відомчих архівів в обласних і районних управліннях, на підприємствах, в колгоспах [13]. У 1972 році в області були створені об'єднані архіви облпрофради; організацій "Міжколгоспбуду", обласного, Херсонського і Новокаховського міських відділів народної освіти.

Постійно розширювались обсяги використання архівних документів. Так, в 1956 році в читальному залі облдержархіву працювало 9 дослідників, в 1960 році – 26, в 1972 році – 87.

Працівники державних архівних установ брали активну участь в цілому ряді видань: Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область, Київ, УРЕ АН УРСР, 1972; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов. Симферополь, Таврия, 1975; Херсону 200 лет, 1778-1978. Сборник документов и материалов. К., Наукова думка, 1978; Херсон. Страницы истории, 1778-1978. Сборник документов и материалов. К. Наукова думка, 1978.

У 1965 році архівістами вперше були підготовлені телевізійні передачі. З 1974 р. співробітники облдержархіву беруть участь у підготовці щорічного видання "Календар пам'ятних дат Херсонщини".

Популяризації архівних матеріалів та розширенню тематики архівних досліджень сприяли різноманітні форми роботи архівістів: дні відкритих дверей в архівних установах, тематичні виставки, шкільні уроки на краєзнавчу тематику, лекції, телевізійні і радіовікторини, дні інформатора. З 1977 року встановлено зв'язки облдержархіву з окремим архівом м. Шумена (Болгарія). Херсонські архівісти першими в Україні почали надавати ініціативні інформації зацікавленим установам і організаціям. Досвід херсонців із ініціативного інформування був рекомендований Головархівом України для поширення в республіці.

З 1988 р. почалось виконання запитів генеалогічного характеру від громадян, які постійно проживають за кордоном.

Протягом 60-80-х років тривала робота по створенню науково-довідкового апарату про склад і зміст архівних фондів. У держархіві області створений і ведеться міжфондовий архівний довідник – каталоги документів на паперовій основі, фото і фонодокументів. Каталог документів на паперовій основі поділяється на систематичний, предметно-тематичний, іменний та географічний. Були розроблені два самостійних систематичних каталоги на дорадянський і радянський періоди. З 1962 року систематичний каталог документів на паперовій основі ведеться згідно зі "Схемою єдиної класифікації документальних матеріалів державного архівного фонду СРСР в каталогах державних архівів (радян-

ський період)", з 1973 року каталогізація продовжувалась згідно з другим виданням вказаної схеми.

Одночасно почалось переведення систематичного каталогу на нову СЕК-2, яка складається з 5 відділів і 39 підрозділів. З того ж часу в архіві ведуться два самостійних іменних каталоги дорадянського і радянського періодів та географічний каталог.

У 1971 році у видавництві "Наукова думка" вийшов друком путівник "Херсонський обласний державний архів".

У 1982 році в держархіві області вперше почали створюватись страхові фонди. Для мікрофільмування були відібрані фонди 1-ї і частково 2-ї категорій системи органів виконавчої влади, документи Херсонської губернії та інші особливо цінні фонди [14]. За станом на 01.01.2000 в держархіві області створено страховий фонд на 8881 од. зб., з них 1476 документів після 1917 року.

Згідно з рішенням колегії Головархіву України з 1986 року почалась робота з оптимізації складу документів архівних установ. За 1986-1990 рр. в результаті цільової комплексної експертизи цінності документів з інформацією, що повторювалась, та дублетної документації, передано на зберігання фондоутворювачам 11135 справ, що дало змогу звільнити лише в держархіві області 720 погонних метрів стелажної площі [15]. У ході перебудови комплектування державних архівних установ управлінською документацією кількість справ постійного зберігання, які приймались до держархівів, зменшилась на 25 %.

Початок реорганізації управління архівною справою в області було покладено за рішенням виконкому обласної ради народних депутатів від 27.10.88 № 227, згідно з яким архівний відділ облвиконкому було ліквідовано. 19 січня 1990 року рішенням № 11 обласний виконком затвердив положення про державний архів області, згідно з яким йому передавались функції управління архівною справою.

У вересні 1991 року розпорядженням голови обласної Ради народних депутатів від 28.08.01 № 20 державному архіву області були передані архівні фонди, будівля, майно і штати колишнього партійного архіву Херсонського обкому Компартії України.

Нове положення, затверджене 30 жовтня 1996 року головою облдержадміністрації, визначило державний архів області як орган виконавчої влади, що здійснює управління архівною справою на території області. Розпорядженням голови від 23.06.98 № 266 державний архів області включений до структури облдержадміністрації.

Після створення районних державних адміністрацій, протягом 1995 року на території області почали функціонувати архівні відділи райдержадміністрацій.

Враховуючи, що облдержархів займав пристосоване приміщення в будинку, який є пам'ятником архітектури і мав лише неопалювані сховища, отримання типової будівлі з 5 сховищами на 600 тис. одиниць зберігання дало змогу значно поліпшити умови схоронності документів.

З 1992 року до типового будинку було переміщено 715 фондів 169397 од. зб. В 1991 році науково-довідковий апарат держархіву області поповнився систематичним каталогом на документи на паперовій основі колишнього партархіву та предметно-тематичним "Підпілля та партизанський рух Херсонщини в роки Великої Вітчизняної війни". В складних економічних умовах працівники архівних установ Херсонщини забезпечують належні умови зберігання архівних документів.

Початок створенню мережі архівів для зберігання документів, що не належать до НАФ, поклало відкриття в 1977 році міжвідомчого архіву з особового складу у Верхньорогачицькому районі. Це був перший в Україні архів такого типу, який працює на госпрозрахункових засадах. Зараз в області працює п'ять архівів, де зберігаються документи по особовому складу.

Архівні установи області взяли активну участь в громадському огляді стану схоронності документів Національного архівного фонду, який проходив у 1995-1997 р.р. У ході його чотири районні архіви отримали нові приміщення, будівлі трьох райархівів капітально відремонтовані, у двох проведене капітальне ремонту систем опалення. Поточні ремонти здійснено у 12 архівних установах, в тому числі в держархіві області. Здійснено заходи щодо посилення протипожежної охорони і системи безпеки.

Після прийняття Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" в умовах соціально-економічних перетворень в Україні в архівній службі області почалися процеси реформування.

Функціонування підприємств різних форм власності прискорило роботу щодо пошуку нових форм співробітництва з ними. З 1998 року архівні установи почали укладати угоди з недержавними підприємствами про співпрацю по збереженню архівних фондів та їх упорядкування. Тоді ж державні архіви області розпочали прийом на зберігання документів, у тому числі особового походження, ліквідованих та збанкрутілих підприємств. При архівних відділах райдержадміністрацій створено ряд архівів по особовому складу, де знаходяться документи, що не належать до Національного архівного фонду.

Розпорядженням голови обласної державної адміністрації від 18.10.99 № 742 була прийнята обласна програма збереження бібліотечних і архівних фондів.

Урізноманітнилися форми роботи по комплектуванню архівних установ документами НАФ та склад документів. 1604 фонди 233946 справ надійшли з колишніх партархівів, 7035 од. зб. надійшло зі Служби безпеки. Активізувалось надходження до державних архівів фондів особового походження. Так, якщо в 1995 році в держархіві області фонди особового походження налічували 483 од. зб., то в 2000 – 4127 од. зб. В 1976 році в держархіві області створена колекція спогадів учасників Великої Вітчизняної війни.

Надійшли на зберігання фотодокументи колекціонера С.Макарова початку XX століття, відео- та фонозаписи найбільш вагомих політичних акцій, що відбувались на території області, а також фонозаписи спогадів про голодомор 1947 року.

Розширенню можливостей використання архівних документів сприяло їх масове розсекречення. За 1989-1993 роки було розсекречено 366 фондів, 32 частини фондів, 10122 справи за 1902-1910 рр., 1918-1988 рр.

Вагомим внеском у розвиток культури південного регіону України стали друковані видання, співавтором яких була одна з ветеранів архівної справи, почесний член Спілки архівістів України Зоря Соломонівна Орлова: Прошлое служит настоящему. —Херсон, 1991; Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. —Херсон, 1993; Из истории заселения Херсонщины. Краткий справочник. —Херсон, 1993.

Здобули визнання серед читацького загалу спеціальні випуски альманаху "Константи", які були присвячені 75-річчю архівної служби Херсонщини (1996 р.) та подіям 1917-1921 років у нашому регіоні (1999 р.).

Активно співпрацюють архівісти з облдержтелерадіокомпанією. Позитивний відгук громадськості отримали телевізійні цикли "Назустріч ювілею" (4 телепередачі, 1996 р.), "Хранителі пам'яті" (7 телепередач, 1998-1999 рр.), повнометражний телефільм "924 дні з життя Херсона (2000 р.), цикл радіопередач, присвячений 55-річчю Перемоги.

Структура державних архівів області нині є такою: державний архів області, 18 архівних відділів райдержадміністрацій, 3 міських архіви.

За станом на 01.01.01 в державному архіві області зберігається 3758 фондів 775434 од. зб., у тому числі 30449 од. зб. на спецносіях. В міських і районних архівах зберігається 1313 фондів 23668 од. зб.

Архівами започатковано створення електронної версії фондового каталогу, електронних баз даних на окремі групи документів. Впроваджуються в практику нові Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, затверджені наказом Держкомітету архівів від 16.03.01 № 16. Попри економічні негаразди, працівники архівних установ області з надією дивляться у майбутнє і налаштовані на подальшу творчу працю на благо незалежної України і рідної Херсонщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Орлова З.С. Из истории архивного строительства на Херсонщине // Проблемы археологии Северного Причерноморья: к 100-летию основания Херсонского музея древностей. — Херсон, 1991. — С. 5.
2. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УРСР 1920-х років. — К. — Херсон, 1998. — С. 77.
3. ДАХО, ф 1887, оп. 3, спр. 188, арк. 514.

4. ДАХО, фр 3862, оп. 1, спр. 50, арк. 22.
5. Там само, фр 3862, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 11.
6. Там само, фр 2011, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
7. Там само, фр 2011, оп. 1, спр. 1а, арк. 1.
8. Там само, оп. 4, спр. 2, арк. 3.
9. Там само, фр 3862, оп. 1, спр. 16, арк. 50.
10. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917-1973. — К., 1975. — С. 167.
11. Херсонський обласний державний архів. Путівник. — К., 1971. — С. 124, 135-136.
12. ДАХО, фр 3862, оп. 1, спр. 885, арк. 8.
13. Там само, фр 3862, спр. 790, арк. 14-17.
14. Там само, фр 2011, оп. 1, спр. 614, арк. 25.
15. Там само, фр 2011, спр. 795, арк. 27.

Є.Г.Сіпкевич

З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ АРХІВОЗНАВСТВА, ОРГАНІЗАЦІЇ АРХІВНОЇ ПРАКТИКИ ТА РОЗГОРТАННЯ СПІВПРАЦІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ІЗ ДЕРЖАВНИМ АРХІВОМ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Перспективи розвитку української історичної науки значною мірою залежать від введення до наукового обігу нових джерел. Сьогодні, коли архіви, у тому числі секретні, широко відкрили свої фонди, коли дослідники позбулися необхідності суворо дотримуватись визначеного методологічного підходу, настав час переосмислення багатьох сторінок української історії, нового прочитання існуючих архівних документів. У цьому контексті особливої ваги набуває підготовка висококваліфікованих кадрів істориків, що володіють основними навиками джерелознавчого пошуку та наукової критики джерел.

Десять років тому у Херсонському державному педагогічному університеті відновлено підготовку вчителів-істориків. На перших порах спеціальність "історія" опановувалася студентами як додаткова до основної. Тільки з 1995 року, із відкриттям історико-правознавчого (з 1998 р. - історичного) факультету, склалися умови для оптимізації підготовки істориків. У навчальних планах поміж інших важливих фахових та спеціальних дисциплін чільне місце посідає архівознавство. Лекційні, семінарські, індивідуальні заняття та консультації дають студентам можливість у повному обсязі опанувати цію дисципліну.

Особлива увага приділяється архівній практиці студентів факультету. Базовою установою для її проведення став державний архів Херсонської області. Тут для студентів-старшокурсників проводяться практикуми, круглі столи, здійснюються індивідуальні консультації тощо.

Керівник практики к.і.н., доцент кафедри історії України Г.В.Цибуленко і співробітники архіву А.В.Карпова (директор), З.С.Орлова, Л.В.Виноградова, розробили календарний план проведення практики та її програму, яка включає лекції провідних фахівців архіву і практичні заняття в архівосховищі. Результатом такої співпраці вузу і архіву стало розроблення та погодження тематики курсових, дипломних робіт і магістерських дисертацій, які виконуються з використанням матеріалів архіву. Набуті в архіві навички пошукової роботи, критичного аналізу джерел студенти факультету активно використовують при роботі в архівах Києва, Львова, Одеси, Миколаєва, Сімферополя. Результатом таких досліджень стали публікації у наукових збірниках та участь кращих студентів факультету у Всеукраїнських і регіональних наукових конференціях.

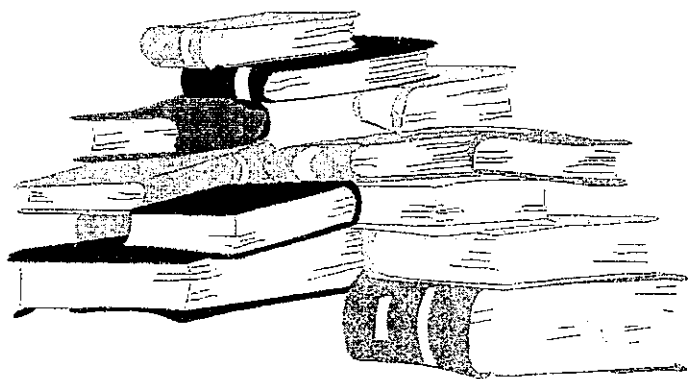
Значну допомогу у визначенні проблематики курсових та дипломних робіт направлених на залучення архівного матеріалу надають науковці факультету: ст. викладачі Сінкевич І.Ю., Андрєєва С.С., Кучеренко А.А.; к.і.н., асистент Цибуленко Л.О., асистенти Макієнко О.А., Шушлянникова Н.В.

Новим кроком у поглибленні співпраці факультету та архіву по залученню аспірантів, а також студентів, що виявили схильність до наукового пошуку, став проєкт спільного видання збірників документів та коментарів до них. До цієї ланки роботи все активніше долучаються провідні наукові сили факультету – к.і.н., доценти Коник О.О., Павленко В.Я., Андрєєв В.М. і сумісники д.і.н., професор Сусоров В.Д.; к.і.н., професор, заслужений працівник культури України Куделко С.М.; к.і.н., доцент Сусоров С.В.

Як відомо, одним із надзвичайно важливих і необхідних напрямків наукової діяльності вузу й державного архіву Херсонської області є видавнича справа. Особливо вона активізувалася після відзначення 75-річного ювілею обласного архіву. Саме провідні науковці історичного факультету та працівники архіву становлять кістяк обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка розгорнула підготовчу роботу по збору матеріалів до нового видання "Історії міст і сіл України". У рамках цього об'єднання виконується копітка праця по формуванню матеріалів збірника «Пам'яток Херсонщини». Новий проєкт співпраці – видання спеціальних тематичних випусків наукового збірника "Південний архів. Історичні науки".

Маємо надію, що й надалі вивчення архівознавства та проведення архівної практики у нашому вузі збагачуватиметься новими формами і методами.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ І ДОСЛІДЖЕННЯ

З ІСТОРІЇ ЩОДО РОЗДАЧІ ЗЕМЕЛЬ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ В КІНЦІ XVIII СТ.

На території Херсонської області є немало місць, які тісно пов'язані з історією Запорізької Січі. Запорожці активно сприяли заселенню і господарському освоєнню Нижнього Подніпров'я.

На території сучасної Херсонської області знаходились козацькі паланки – Прогнойська, яка виникла в 1735 р., і Інгульська (або Перевізьська) паланка. Центром Інгульської паланки було урочище Перевізка, розташоване нижче гирла Інгульця, в районі сучасного села Садового.

Козацькі перевози і переправи знаходились біля сучасних міст Херсонщини Гола Пристань (Голий перевіз), Берислав (Таванська переправа), біля села Микільського (Перевізка), сіл Бургунка, Дрімайлівка, Тягинка, Давидів Бід, Рогачинка, Каїрка та інші. На побережжі Дніпра та Інгульця біля сучасних сіл Давидів Бід, Милове, Золота Балка, Осокорівка існували запорізькі зимівники.

На Херсонщині у гирлі річки Кам'янки (сучасне село Республіканець Бериславського району), в 1709 році була заснована Кам'янська Січ, а в 1711 році в районі Олешок (м. Цюрупинськ) почала діяти Олешківська Січ.

У державному архіві Херсонської області про цей період історії Запорізького козацтва документальних джерел, на жаль, немає. Маємо документи більш пізньої доби і висвітлюють вони той час, коли після Маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 року Запорізьке військо ліквідувалось, а землі його передавались Азовській і Новоросійській губерніям. Уряд роздавав ці землі під нові поселення.

У нашому архіві є фонд, який займає особливе місце серед документальних зібрань дореволюційного періоду, всі його справи мають гриф "Особливо цінна". Це фонд Новоросійської (Херсонської) креслярні, яка діяла при Херсонському губернському правлінні і займалась межуванням земель на території Новоросійської губернії. Тут і знаходимо ми немало документів (указів, рапортів, донесень, ордерів про відведення земель, білетів на право володіння землею, планів земельних дач, карти Олександрійського та Ново-Павлівського повітів та ін.), які висвітлюють період активного заселення півдня Російської імперії і роздачу у приватне володіння земель нещодавно зруйнованої на той час Запорізької Січі.

1 лютого 1776 року – така крайня дата справи "Укази Новоросійської губернської канцелярії, рапорти землемірів про відведення земель", в якій зустрічаємо чимало "доношень" (заяв, говорячи сучасною мо-

вою) офіцерів, які бажали одержати земельні наділи на колишніх запорізьких просторах.

Ось деякі з них (документи подаються мовою оригіналу):

"В канцелярии Новороссийской губернии.

Доношение секунд-майора Павла Пулевича.

Имею я намерение заселить вольными людьми в дачах, бывшего Запорожского войска в урочище ниже Брилонова брода зимовника Черного Герасима по обе стороны реки Ингул в 50 дворов слободу, тоже в урочище речки Гарбузинки в 20 дворов, хутор в урочище Овечий брод по речке Вольшана, где она впадает в реку Буг. Марта 29, 1776 г.». [1]

«Доношение арнаутской команды прапорщика Стефана Лазаревича.

Имею намерение заселить вольными людьми слободу в дачах бывшего запорожского козака в зимовнике Коваля в урочище над речкой Громоклеей в 25 дворов. Май, 1776 г.». [2]

«Доношение арнаутской команды прапорщика Ивана Семестрапа.

... Имею намерение заселить вольными людьми в даче бывших запорожцев землю в урочище реки Солоной вблизи Великого шляху, идущего в Речь над рекою Еланец 50 дворов слободу, да в урочище зимовника бывшего козака Дуба над речкою Громоклеею на Ингуле». [3]

«Доношение Сербского козацкого полку арнаутской команды есаулов Романа Романовича, Федора Журанинова, хорунжего Михаила Гетника.

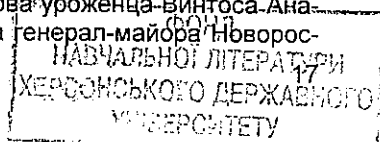
Имеем мы намерение заселить вольными людьми в даче отошедшей к России по мирному трактату с Портой Оттоманской по реке Великий Ингул при зимовнике бывшего запорожца Прокола Тарана хутор в 30 дворов. 8 июня 1776 г.». [4]

Є чимало "доношень" від офіцерських чинів про відведення їм земель Січі Запорізької по р. Базавлуку (прапорщик Андрій Аристархов), в урочищі р. Кам'янка (ротмістр П'ятецький), по р. Інгул, нижче Кам'янки при Великій Скалі (майорша Стойкова), в урочищі коло Галаганівської балки по р. Інгулець (есаул Малуха) та інші. Всі ці документи датуються 1776 роком.

В архівних справах названого фонду є багато указів Новоросійській губернської канцелярії про відведення земель офіцерам, чиновникам, поміщикам, козацькій старшині, іноземним поселенцям на землях колишнього Запорізького війська. Кількість цих указів, їх хронологічні рамки свідчать про те, що роздача земель була масовою, на пільгових умовах і проводилась з метою швидшого заселення і зміцнення південного краю імперії.

Наводимо кілька указів для прикладу:

"По указу ея императорского величества самодержицы Всероссийской из Новороссийкой губернской канцелярии здешней межевой экспедиции по доношению Архипелагского острова уроженца Винтоса Анагностия Феарьереса в содержании господина генерал-майора Новорос-

сийского губернатора и кавалера Матвея Васильевича Муромцева от 17 числа минувшего марта приказали: в местную экспедицию послать указ и повелеть по показанным иностранцам во заселение слободы на речке Громоклее по правой стороне между бывшего турецкого мечета и запорожского бывшего полковника Ткачика хутора на 50 дворов земли... и на владение дать билет. 11 сентября 1776 г.». [5]

Ось ще цікаві документи:

«Указ ея императорского величества самодержицы Всероссийской из Новороссийской губернской канцелярии здешней межевой экспедиции по доношению бывшего запорожского козака Ивана Залезняка об отмежевании ему в бывших Запорожских дачах при речке Камышеватой по течении оной с правой стороны, где его Залезняка зимовник состоит под заселение в 25 дворов...

Приказали: в здешнюю межевую экспедицию послать указ, повелеть ежели просимая Залезняком земля никому еще не отведена... на владение оной дать Залезняку билет и здешней межевой экспедиции учинить по сему. Сентябрь, 24, 1776 г.». [6]

«Из Новороссийской губернской канцелярии здешней межевой экспедиции господину генерал-майору Николаю Даниловичу Языкову. Данные от канцелярии предписания молдавского долматского гусарского полка вахмистра Грекова, находящегося на службе речником по переводу турецкого языка. Желаем взять на бывшей Запорожской Сечи в урочище р. Березовой под слободу на 50 дворов землю... Освободить упомянутого вахмистра от земельной подати, выдать билет на владение. Межевой экспедиции учинить по сему. Мая 2, 1778 г.». [7]

«Указ ея императорского Величества самодержицы Всероссийской из Новороссийской губернской канцелярии здешней межевой экспедиции... велеть отведенные прапорщиком и межевщиком Аврамовым секунд-майору Пулевичу арнаутской команды, прапорщику Поповичу под слободы земли, первому – Новопавловского уезда на р. Еланце с левой стороны выше большой дороги, идущей из Польши к лиману вниз по течению оной речки на 75 дворов, а последнему – при Гнилом Еланце по смежность отведенной ему дачи на 25 дворов – читать за означенными чинами. 20 марта 1779 г.». [8]

Можна назвати ще чимало документів. Це укази Новоросійської губернської канцелярії про відведення земель в колишніх запорізьких землях полковнику болгарського гусарського полку Стойкову по р. Інгул на 25 дворів, есаулу Малусі в урочищі по р. Інгулець, козацькому старшині Сидору Білому півтори тис. десятин між ріками Інгулець і Висунськ в урочищі Бабина Гора, прапорщику арнаутської команди Гідериму в урочищі р. Солоної на 10 дворів, капітану Гаврилу Антонову при річці Інгул в дачах колишнього Запорізького війська на 25 дворів та багато інших.

Адже в названому фонді тільки за період з 1775 по 1782 роки нараховується близько 200 справ. Далеко не весь архівний матеріал вивче-

но і узагальнено, багато документів ще чекають на своїх дослідників, стараннями яких вони і будуть введені в науковий обіг.

ДЖЕРЕЛА

1. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 8, арк. 9
2. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 17, арк. 14
3. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 17, арк. 20
4. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 17, арк. 24
5. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 10, арк. 17
6. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 10, арк. 7
7. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 49, арк. 2
8. ДАХО. Ф 14, оп. 1, спр. 8, арк. 13.

О.І.Шинкаренко

КАРТИ І ПЛАНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ /НА ПРИКЛАДІ ПЕРШИХ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ/

Картографічні документи Херсонського держархіву переважно зосереджені у фондах Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні (ф. 14) та колекції планів і карт (ф. 302). З більше ніж 5,5 тис. справ, картографічні матеріали складають біля 2,5 тис. одиниць.

Унікальною є колекція планів і карт, яка складається з картографічних матеріалів різноманітного походження (різних фондоутворювачів) та охоплює період з кінця XVIII ст. до початку 20-х років XX ст.

Колекцію суттєво доповнюють документи Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні. Це межові книги, чернетки землемірних обмірів та статистичні відомості до планів, листування різних відомств з землемірами про виконання землемірних та картографічних робіт.

За період з кінця XVIII ст. до 1850-х років до німецької колонізації мають безпосереднє відношення 27 картографічних матеріалів. Це карти та плани: Херсонської губернії з позначенням дач-колоній, повітів – Катеринославського (в т. ч. колоній), Одеського (тільки колоній), округів – Березанського, Глюкстальського, Кучурганського, Лібентальського, Шведського, окремих колоній (див. ф. 302).

Картографічні документи дають наочне просторове уявлення про розміщення окремих колоній, груп колоній. Переважають первинні (на основі знімання) геометричні спеціальні плани, складені конторськими (межових контор) та повітовими землемірами.

Картографічні матеріали виготовлені в чисельному, іменованому та графічному масштабі від 50 сажень у дюймі (1:4200) до 10 верст. Переважають крупномасштабні плани 100 сажень у дюймі (1:8400).

За розмірами (по зовнішній рамці) карти різняться від самої найменшої (29х46 см) до найбільшої (259,5х203,5 см), але переважають розміри до 100 см.

Картографічна символіка стандартна, рельєф зображений штрихуюю та засобом відмивки.

Карти та плани містять у собі різноманітне допоміжне оснащення. Як правило, подаються повні заголовки, часто у вигляді картуша, де не тільки показана назва географічного об'єкту, але й позначаються причини виготовлення карти, авторство, історія межування. У заголовку, на полях міститься статистична інформація про чисельність населення колоній, кількість та якість землі, в т. ч. про подушний наділ. Часто показані землі, відведені під кірхи, сади, під розведення овець, овочівництва.

Значну частину карт та планів можна поділити на дві великі групи колоній: Катеринославського оселення – 10 одиниць, Одеського оселення – 15; переважають оригінали, складені до 1820-х років.

Для конкретної та повної характеристики планів та карт німецьких колоній нам видається доцільним залучити різні довідкові документи Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні, головним чином пов'язані з діяльністю херсонських землемірів, та описати деякі з найбільш ранніх та цікавих картографічних матеріалів, історію їх виникнення.

Перший картографічний документ належить до вересня 1781 року. Це план шведської колонії "для існуючих прибути сюди з Естляндії шведських селян" на 105 дворів, складений межувальником межевої експедиції Новоросійської губернської канцелярії сержантом П. Полозовим (ф. 14, оп. 1, спр. 85, арк. 3).

За матеріалами Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні можна простежити історію складання цього плану.

Початок відмежування землі для шведської колонії поклав іменний указ про переселення з острова Даго шведських селян в Новоросійську губернію в якості поселян. Князь Г.Потьомкін ордером наказав губернатору Новоросійської губернії М.Язикову облаштувати їх. За пропозицією останнього Новоросійська губернська канцелярія видала указ межевої експедиції, де докладно виклала, де і як межувати. Пропонувалось відмежувати казенні землі вище м. Кизикермена на його міських землях.

Загальне керівництво по відмежуванню землі під шведське поселення покладалось на першоприсутнього у Слов'янській провінційній канцелярії прем'єр-майора Баровського, якому і відкомандирувала межувальника П.Полозова: "надав йому позначеною на карті під поселення тих шведських селян місті зкопіювання", тобто з початку була відмежована дача на карті, виходячи з цього межувальник і здійснював межування. Баровський рапортом від 12 жовтня 1781 р. губернській канцелярії описує, як проводилось межування. Межувальник спочатку обійшов всю міську Кизикерменську дачу, відмежував потім для шведських селян, починаючи від Дніпра та балки Широкої, у степ 15 верст 80 сажень,

потім поворотом уліво трикутником 17 верст 200 сажень, в недалекій ростані від балки Дрімайлівки, яка лишилась в міській дачі, примкнув до Дніпра, від цього місця до першопочинного пункту угору по Дніпру 12 верст. (ф. 14, оп. 1, спр. 369, арк. 19 та зв.). Всього було відмежовано 6300 дес. землі, по 60 десятин на двір.

Тому ж Баровському доручалося "позначити, де буде зручніше поселенню місто, розбив на квартали..." (ф. 14, оп. 1, спр. 85, арк. 20). Місце для оселення обрали біля балки Корсунської. Безпосередньо межування виконав і план склав П.Полозов.

На самому плані представлені два варіанти плану селища. Варіант, затверджений Баровським, передбачав 12 кварталів, поділених на 3 поздовжні, (вздовж Дніпра) та 4 поперечні вулиці, так звана "велика" вулиця планувалася шириною 15 сажень, всі інші по 10 сажень. Кожний квартал поділявся на 12 садиб. Під садибу, розраховану на 4 особи, відводилось землі 16 сажень завширшки та 30 завдовжки. Більшу частину садиби планувалось відводити під клуню, тік, городи та, як написано в експлікації до плану, "де з часом... сади можуть бути".

На плані штриховкою якісно зображений рельєф місцевості. У подробицях показана умовними позначками рослинність, серед культурних рослин зображені посадки терену та груш.

План орієнтовано на північ.

Спеціального плану дачі Шведської колонії тоді, мабуть, не було складено ні П.Полозовим, ні Новоросійською межевою експедицією. На наступних планах Шведської колонії перше спеціальне межування зі складанням плану показане лише за 1799 рік, хоч у документах згадується якийсь план Шведської колонії і спірної ділянки між колонією та бериславськими міщанами. (ф. 14, оп. 1, спр. 369, арк. 13). А у 1787 р. було наказано повітовому землеміру І.Редільському скласти план дачі Шведської колонії, що було пов'язано зі скаргою мешканців міста Берислава і Шведської колонії про незаконне відмежування їх земель капітанші Байдаковій та дівиці Ушаковій, внаслідок чого колоністи позбавились 2 тис. 665 дес. землі. Належить відзначити, що тоді Катеринославське намісницьке правління наказом від 15 липня 1787 р. землю у поміщиків відібрало та повернуло в державне відомство. (ф. 14, оп. 1, спр. 369, арк. 18-22 зв.)

У зв'язку з генеральним межуванням у 1799 р. землеміром 2-го класу М.Фефиловим було проведене межування Шведської колонії і складений геометричний спеціальний план.

Як конкретно виконувалось обмежування Шведської колонії та встановлювались межові знаки, наочно відображено в межовій книзі, складеній М.Фефиловим (ф. 14, оп. 1, спр. 395)

На копії плану 1800 р., масштабом 100 сажень в дюймі (1:8400), розміром 228x204 см, склеєної з 24 частин, не має великої гербової печатки Новоросійської межевої контори, яка тоді затверджувала подібні

плани, але є запис про те, що план нею затверджено (ф. 302, оп. 1, спр. 21).

Всього землі "по всій окружній межі" відводилось колонії 11799 дес. З них придатної для землеробства 9620 дес., а під орною було лише 254 дес. Тут же на плані повідомляється, що за останньою ревізією (5-а ревізія 1795 р.) було 36 садиб, чоловіків 101, жінок – 90, а на день складання плану дачі чоловіків 106, жінок 103 (ф. 302, оп. 1, спр. 21). План орієнтовано на північ та прив'язано до річки Конки, виконаний він переважно тушшю з позначенням рельєфу. Слід відзначити, що копія завірена креслярним директором Л.Михайловим та землеміром К.Ільїним і дає наочне уявлення про життя колонії кінця XVIII ст.

Карта 1799 р. служила основою для генерального межування землі Шведської колонії (ф. 14, оп. 1, спр. 346, арк. 58 зв.).

Позначення кордонів колонії не врятувало колоністів від земельних суперечок. По листуванню про нескінченні земельні суперечки можна простежити, як вирішувались такі питання з використанням карт.

Довго тяглися суперечки про володіння плавнями, зокрема, островом Каїрським, між бериславськими мешканцями і шведськими колоністами з одного боку та поселенцями села Західні Каїри з іншого.

Для розв'язання суперечки було наказано у 1806 р. послати дворянського засідателя земського суду та повітового землеміра для учинення "слідства про пустища з островами і плавнями" (ф. 14, оп. 1, спр. 621, арк. 2-4). Херсонською казенною палатою доручалось повітовому землеміру Юркову зняти на план суперечні землі та розподілити їх між м. Бериславом, Шведською колонією і поселенням Західні Каїри, "де кому зручніше, по кількості... ревізьких душ... і безобразливо... намагаючись при тому, аби вони межу розділили" (ф. 14, оп. 1, спр. 621, арк. 11). Потім цей план, не затверджуючи, надати палаті з докладним описом угідь. З цього ж приводу цікаве відношення Херсонського губернского землеміра Ярославського доглядачу Шведської колонії поручику Далці, де йдеться "про необхідність полюбовного розмежування планів між Шведською колонією, бериславськими міщанами і казенним селищем Західні Каїри, а для цього потрібно відібрати... думку колоністів".

На що доглядач колоній пише про неможливість зробити це, "не маючи не то від Новоросійської контори опікунства іноземними поселенцями повеління" (ф. 14, оп. 1, спр. 621, арк. 17, 20, 20 зв.).

При розв'язанні суперечки з плавнями одразу ж виникло питання про плани конкретних місцевостей, де б графічно та юридично були б відображені суперечливі місця.

Херсонський губернский землемір 30 жовтня 1811 р. повідомляє Херсонському цивільному губернатору Г.Рахманову про пошук ним плану Каїрського острова, оскільки "скопіювання острова з плану Херсонського повіту в малому масштабі буде для належної відомості недостатнє". Повідомляє про те, що шукав план в губернской креслярні, в казен-

ній та цивільній палатах, де "майже на всі дачі є плани межевої контори" (ф. 14, оп. 1, спр. 621, арк. 7).

Після безрезультатних пошуків через Херсонського віце-губернатора потрібна копія за півроку була надіслана з Катеринославської межевої контори для зберігання в губернській креслярні (ф. 14, оп. 1, спр. 621, арк. 14).

У зв'язку зі збільшенням кількості шведських колоній, постійними земельними суперечками за плавні та зміною управління колоніями, за наказом головного піклувальника колоніями Південного краю Росії І. Інзова з Катеринославської контори опікунства іноземними поселенцями прибуває старший землемір Саратовської межевої контори Кусаков "для огляду земель під шведські колонії та перевірку меж" (ф. 14, оп. 1, спр. 929, арк. 6-7 зв.).

Кусаков разом з повітовим землеміром та представником контори "протягом кількох місяців 1819 року перевірів окружні межі степової частини колоній". А в березні 1821 р. молодший землемір тієї ж контори І. Безруков перевірів окружні межі плавень і розділив їх на ділянки між колоніями. Він же за результатами перевірок своїх та Кусакова виготовив геометричний спеціальний план колоній.

В архіві зберігаються 2 яскраві копії цього плану, виготовлені у тому ж 1821 році за участю Безрукова, і його ж так званий геометричний зменшений план тих же колоній, де в узагальненому вигляді з масштабом 500 сажень в дюймі (1:4200) відтворений первинний план у багато менших розмірах (62х61 см) (ф. 302, оп. 1, спр. 2190).

Копії геометричного спеціального плану колоній Шлангендорф, Мюльгаузендорф, Клостердорф, Старошведської відрізняються лише оформленням та розмірами, з масштабом 100 сажень в дюймі (1:8400), клеєні, наприклад, од. зб. 2391 склеєна з 42 частин. Плани дають дуже наочне ситуаційне уявлення про стан колоній і містять детальну експлікацію (ф. 302, оп. 1, спр. 2391, 2392).

При аналізі експлікацій карт і документів простежуються зміни чисельності населення шведських колоній. Так, за відомостями контори опікунства за 1812 і 1815 рр. (відомості за ці роки співпадають) наводяться наступні дані:

Колонії	Сімей	Чоловіків	Жінок	Всього, душ
1. Стара Шведська	30	93	81	174
2. Клостердорф	30	64	52	116
3. Мюльгаузендорф	16	36	27	63
4. Шлангендорф	19	45	41	86

(ф. 14, оп. 1, спр. 346, арк. 44, 58, 58 зв.)

На планах 1821 р. не тільки подається кількість населення, що мешкає в колоніях, але й вказується кількість сімей, що ще можуть оселитися тут:

Колонії	Кількість наявних сімей	Кількість сімей, що можуть оселитися тут
1. Стара Шведська	40	-
2. Клостердорф	33	2
3. Мюльгаузендорф	18	17
4. Шлангендорф	28	7

Дуже детально розписується використання земель, їх придатність для головних сільськогосподарських робіт.

При всіх колоніях разом з громадською нараховувалось 9129 десятин придатної для землеробства та 2640 десятин непридатної, по колоніях в десятинах (квадратні сажени землі опущені):

Земля	Стара Шведська	Клостердорф	Мюльгаузендорф	Шлангендорф
Всього, разом з громадською	3102	3002	2596	2596
Всього, в т.ч. придатної:	2400	2100	2100	2100
1) Ріллі	483	202	320	290
2) Сінокосу по ярах (з загального поділу)	68	56	72	72
3) Сінокосу по ярах (окремих колоній)	15	16	-	-
4) Придатного степу для хліборобства та скотарства	923	1233	950	1168
5) Покинутої ріллі, придатної для скотарства	219	-	174	-
6) Глинистої, солонцюватої придатної для скотарства	229	12	194	174
7) Глинистої, кам'янистої для скотарства	-	179	-	-
8) Під поселенням колоній, клунями, вітряками, садами	19	15	4	10
9) Плавень зручних для тваринництва	52	56	10	52
10) Плавень з дров'яним лісом, сінокосом	387	327	373	330
Всього непридатної для землеробства в т.ч.:	15	125	62	18

1) під кам'янистими місцями та кучурганами	15	125	62	18
2) під солонцями "ні до чого не придатними"	192	27	-	159
3) під болотом	15	-	-	-
4) під очеретом	57	27	41	107
5) під піщаними місцями	45	-	-	-
6) під річками, озерами та ін.	324	689	358	185

Окремо виділено під "шпанських громадських овець" з громадської землі більш ніж 300 десятин.

Цікавий аналіз використання громадських земель в окремих колоніях.

В Старошведській колонії знаходилась шовковична плантація, 2 сади, шинок, вівчарня, доглядацький дім, кірха з садом, а лютеранському пастору відмежовано 114 десятин.

В Клостердорфі – католицький молитовний будинок, 3 вітряки, ще 4 вітряки зображені на землях колонії Шлангендорф. У всіх колоніях, крім Мюльгаузендорфа, були розташовані громадські магазини. В останній колонії відсутній цвинтар. У плавнях Старошведської колонії позначені 2 стоянки рибалок.

В експлікації геометричного зменшеного плану окремо розписана кількість землі, призначеної новим поселенцям.

Наступні плани шведських колоній не фіксують помітних змін кордонів дачі, наприклад, план 1855 року (ф. 302, оп. 1, спр. 2393). Він цікавий тим, що складений помічником колоніального землеміра О.Степановим з планів піклувального комітету. Він виготовлений у вигляді планшета, дає загальне уявлення про господарське використання землі колоністами без відображення деталей, головна інформація подається графічно з допомогою умовних позначок.

Різноманітні картографічні матеріали, карти та плани німецьких колоній і дач є джерелом з історії заселення півдня України, суттєво доповнюють рукописні матеріали різних відомств. Але головна відмінність карт та планів є в тому, що їх можна вважати своєрідними довідниками, де на конкретну дату зібрана найбільш значна інформація, яка надає наочне уявлення про конкретні географічні об'єкти, особливо, коли картографічну інформацію можна співставити з іншими документальними джерелами. Такій комплексний підхід до вивчення картографічних матеріалів дозволяє здійснювати найбільш повне використання їх як історичного джерела.

**КУЛЬТУРНЕ ТА ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКИХ
ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КОЛОНІЙ ХЕРСОНСЬКОГО ПОВІТУ
НА ЗЛАМІ ДОБИ (1919-1922 РОКИ)
(за матеріалами державного архіву
Херсонської області)**

Одним з найтяжчих періодів в історії єврейського народу на півдні України стали події, що розгорнулися з 1919 року (повстанський рух, бойові дії, реквізиції та інші реалії громадянської війни). За яскравим 1917 роком, коли Херсонщина стала свідком національного, суспільного та політичного розквіту єврейства півдня, наступав час випробувань, хвиль антисемітизму, погромів, страшного голоду.

Єврейське населення Нижньої Наддніпрянщини концентрувалося в більшості своїй у містах і єврейських землеробських колоніях. Слід зазначити, що центром суспільного життя єврейської громади були саме міста. Для порівняння, напередодні 1917 року в 19 єврейських землеробських колоніях Херсонського повіту мешкало 26138 чоловік [1], а тільки в одному Херсоні у 1920 році мешкало 27613 євреїв [2]. У Херсоні існувало двадцять три синагоги та молитовних будинки [3], різноманітні єврейські приватні навчальні заклади, а також діяла потужна єврейська громада, що складалася з представників усіх верств населення.

З 1917 року у Херсоні зорганізувалися різноманітні за своїми напрямками, поглядами, соціальним складом єврейські політичні, просвітницькі, благодійницькі, профспілкові та релігійні організації і товариства.

Початком інтенсивного розвитку єврейського громадського руху став березень 1917 року. Так, 16 березня пройшли збори херсонського відділення любителів староеврейської мови [4], 19 березня 1917 року відбулися перші публічні збори херсонських сіоністів, на які зібралося понад 600 чоловік [5], а 21 березня - загальні збори єврейських соціалістів, на яких було створено об'єднаний єврейський соціалістичний клуб [6].

Влітку 1917 року на перших вільних муніципальних виборах інтереси херсонських єврейських виборців представляли три різні блоки: два суто національні, а третій, так званий список № 9, - об'єднаний передвиборний блок Ради робітничих, солдатських депутатів, профспілок і усіх соціалістичних партій, серед яких були і єврейські соціалістичні партії.

Різнomanітність і диференційованість єврейського суспільного життя продемонстрували вибори до Ради Херсонської єврейської громади,

що відбулися у січні 1918 року. За мандати до ради боролися 14 перед-виборних блоків ("списків"): найбільшу кількість місць здобули Херсонська сіоністська організація (14), спілка об'єднаних синагог та громадських діячів (12), об'єднаний соціалістичний блок ("Поалей-Цион", Бунд та об'єднаний соціалістичний клуб) також 12 депутатів [7].

Протягом 1918 року херсонська єврейська громада видавала на власні кошти газету "Херсонський край", деякі числа якої збереглися в Херсонській обласній науковій бібліотеці ім. О.Гончара. Офіційно єврейська громада Херсона діяла, з деякими перервами, до 1920 року, поки постановою ревкому від 1 березня 1920 року її остаточно не розпустили [8]. До речі, мандат на право ліквідації єврейської громади отримав представник Єврейського Комуністичного Союзу ("Комфербанду") [9].

У своєму суспільному житті херсонська єврейська громада не забувала й про навколишні єврейські колонії. Так, влітку 1918 року, за ініціативою місцевих сіоністів, у Херсоні відбувся підрайонний сіоністський з'їзд, на якому, як повідомлялось репортером місцевої газети, були представлені головним чином єврейські землеробські колонії. З'їзд обрав комітет у складі Х.Абрамовича, Л.Бромберга, І.Дікштейна, Ш.Карчевського та Х.Невельштейна. Було розпочато також й запис на польові роботи до єврейських колоній (запис бажаючих проводився у сіоністському бюро) [10].

Відомості про діяльність сіоністів та представників інших єврейських партій у колоніях майже не збереглися. Одеський дослідник М.Зябко, наприклад, наводить спогади старожилів колонії Нагартав (зараз – частина селища Березнегувате, Миколаївської області) про те, що в колонії сіоністи проводили агітаційну роботу і декілька десятків сімей виїхало до Палестини [11]. У документах держархіву Херсонської області, в фондах органів влади періоду революції та громадянської війни, є розпорядження про відстеження дій так званих контрреволюційних організацій, але з колоній йшли відповіді, що подібні формування відсутні.

Громадське життя колоній концентрувалося навколо синагог, шкільних та позашкільних установ, кредитових товариств і, без сумніву, навколо органів самоврядування. Еволюція цих форм громадського життя ілюструє зміни в свідомості євреїв-землеробів на кривавому етапі історії.

Синагоги або молитовні будинки були духовною основою єврейських колоній, їх центром. Статистичні відомості зберегли кількість релігійних установ в колоніях. У великих колоніях, а саме, в Бобровому Куті, Великій Сейдеменусі, Великому Нагартаві, Львово було по одній синагозі та по двоє молитовних будинків, а в невеликих колоніях була або синагога, або молитовний будинок [12]. Відповідно, авторитет рабина, навіть вже в добу ревкомів та перших сілрад, був великим, а його слово – нерідко вирішальним. Це твердження можна проілюструвати протоколами загальних зборів колоністів Львово: до червня 1922 році загальні збори проходили в приміщенні синагоги [13], і при створенні в тому

ж 1922 році комісії для розподілу картоплі голодуючим колоністи вирішили, що в комісії бажана також присутність рабина Еллі Сverdлова [14] (до речі, на той час Е.Свердлов, 67 років, а також його дружина були позбавлені виборчих прав [15]).

Через місяць після рішення громади про обрання рабина, що був позбавлений виборчих прав, до життєво важливої на той час комісії, майно Львівської синагоги та молитовних будинків було описане і вилучене [16] (в той час, як відомо, проходила компанія по вилученню церковного майна).

Може, це було відповіддю влади на рішення колоністів?

Але це було типовою розв'язкою проблеми традиційного впливу рабина на єврейську громаду.

Синагоги та рабини мали виключне значення і в освітній справі: навколо синагог зусиллями і під керівництвом рабинів створювались хедери (початкові релігійні школи), які ще до революції разом з колоніальними (громадськими) школами були спроможні вирішити проблему письменності серед євреїв колоній.

Центрами правильної, тобто світської, освіти стали в єврейських колоніях громадські, так звані колоніальні, школи. Перша з них була створена ще в 1862 році, в 1864 і 1865 році було відкрито ще по одній, в 1868 році – 5, в 1878 році 3 – [17].

В 1907 році в колоніях діяло 16 єврейських шкіл: в Єфінгарі – трикомплектна, в Бобровому Куті – двокомплектна, в інших – однокомплектні школи. В них навчалось близько двох тисяч дітей. За підрахунками земських освітян, для створення шкільної мережі для загальної освіти необхідно було відкрити ще 9 шкіл [18].

Як зазначалося в доповіді про шкільну мережу на Херсонських повітових земських зборах в 1907 році, "тільки 6% єврейських дітей Херсонського повіту навчається в правильно організованих школах (тобто в казенних, земських, міністерських, - Д.Б.). Але нестачу справжніх шкіл замінює навчання в чисельних хедерах, які прирівнюються до шкіл грамоти. Це сильно підвищує відсоток письменних серед євреїв, який по загальному перепису склав 42,6%" [19] (до речі, серед німців письменних в Херсонському повіті було 58%, серед росіян – 17,7% [20]).

Документи Херсонського повітового відділу народної освіти за 1919 – 1920 роки зберегли важливі відомості про стан шкіл й позашкільної справи (наявність бібліотек, народних будинків, театральних гуртків) в єврейських колоніях в добу докорінного зламу традиційної освіти в єврейських колоніях, пов'язаних з створенням єдиних трудових шкіл та відокремлення релігійних організацій від шкільного навчання:

У Великій та Малій Романівках Калузької волості діяли в 1919 році дві однокласні школи, які знаходились у власних приміщеннях. В них працювало три вчителі (двоє чоловіків й одна жінка). Проблема письменності в колонії була майже вирішена – з 2050 колоністів письменними були 1950 [21]. У Великій Сейдеменусі крім однокласної школи, в

якій працювали два вчителі з спеціальною освітою (жінка і чоловік), були також влітку 1919 року і приватні вчителі. Усього з 522 дітей шкільного та дошкільного віку навчалось у школі 130 (хлопців – 80, дівчаток – 50). Згідно наданих відомостей, у колонії неписьменних не було [22]. У сусідній Малій Сейдеменусі крім однокласної школи діяли також два хедери, проблеми неписьменності в колонії також не існувало [23]. У Великому Нагартаві в 1919 році працювала однокласна школа [24]. В Бобровому Куті – однокласна школа, яку відвідували 252 дитини. Освіту їм надавали 4 вчителі (двоє чоловіків й дві жінки, - всі мали спеціальну освіту) [25]. У колонії Львово Тягинської волості в 1920 році існувало дві однокласні школи, в них працювало шість вчителів (чотири жінки). Школи відвідували 188 з 272 хлопців і 250 з 316 дівчаток. В колонії з 1746 мешканців було письменними 1246 [26].

В анкетах, що були надані у 1920 році, відомості про наявність хедерів відсутні.

Таким чином, ми можемо відзначити, що в документах про наявність освітніх установ в колоніях у 1919 та 1920 роках, наданих повітовому відділу народної освіти, зафіксовано, по-перше, - населення єврейських колоній на той час в більшості своїй було письменним, по-друге, - відбулося зникнення важливої ланки єврейської освіти – хедерів. Якщо влітку 1919 року вони ще були в деяких колоніях, то вже на початку 1920 року, після остаточного повернення Радянської влади, згадка про наявність хедерів зникає з офіційних документів. Освіта в єврейських колоніях стає виключно світською.

Цікаво простежити по документам повітового відділу народної освіти розвиток бібліотечної й театральної справи, які в колоніях були пов'язані між собою, тому що самодіяльні театри були однією з форм фінансування діяльності бібліотек.

У Великій та Малій Романівках працювала громадська російсько-єврейська бібліотека, відкрита ще у 1911 році та утримувалась на членські внески, приватні пожертвування, та з грудня 1918 року – на гроші від театральних вистав, що влаштовувала місцева інтелігенція. Бібліотекою завідував Лейзер Абрам Бир. З півтори тисячі книг в бібліотеці 283 були єврейською мовою. 75% читачів було до 17 років. З 1919 року нові книги не купувались.

Як вже зазначалося, аматорський театральний гурток був створений в грудні 1918 року. Його склали 20 театралів. За півроку їх зусиллями були поставлені "Дика людина" і "Король Лір" Якова Гордіна та "Страждання батьків". Вистави проходили в дуже поганому сараї. В середньому на вистави приходило 320 глядачів [27].

У Великій Сейдеменусі з 1900 року працювала приватна бібліотека-читальня (дата її заснування – 28 лютого 1900 року), яка утримувалась на кошти бібліотечного товариства. Бібліотека нараховувала півтори тисячі книг.

У Малій Сейдемінісі працювала бібліотека-читальня зі статусом народної. Вона була відкрита за ініціативою А.Л.Шайкіна [28]. Як повідомлялося, за 1919 рік нові книги не купувались, але отримувались газети та журнали: "Одесские новости", "Еврейская жизнь", "Нива", "Вокруг света". Бібліотека утримувалась коштами театрального гуртка, який був відкритий також за ініціативою А.Л.Шайкіна ще в 1911 році. Гуртком керувало правління бібліотеки. З останніх постановок – "Король Лір", "Сирітка Хася", "Ешибот" (бурсак) [29].

У Великому Нагартаві єврейська бібліотека існувала з 1902 року. Загальна кількість книг у ній налічувала близько двох з половиною тисяч, з яких 500 були єврейською мовою. Бібліотекою завідував Євзерихін Моня Львів. На той час у Великому Нагартаві мешкало чотири тисячі колоністів [30]. Для прикладу, у сусідньому містечку Березнеговатому на 10 тисяч мешканців була бібліотека з кількістю у дві тисячі дев'ясот книг (154 з них українською мовою).

Львівська громадська бібліотека була відкрита за ініціативою місцевої молоді і налічувала більше трьох тисяч книг, тридцять з яких на початку 1920 року (тобто після періоду денікінського правління, коли у колонії був влаштований погром) були єврейською мовою. Бібліотекою завідував Б.Салкіндер. Найближчі бібліотеки, як вказувалось у документі, знаходились у Бериславі та Херсоні. У колонії діяв театральний гурток кількістю у 18 чоловік (десятеро чоловіків і вісім жінок. Очолили гурток П.Ассерзон й М.Левеншзам, - землероби). Гурток влаштував протягом півроку десять вистав ("Дер Єшиво Бохар" – 1 вистава, "Ди Швау" – 2 вистави, "Ди Шварце Хуло" – 3 вистави, "Дер Шарлатан" – 2 вистави, а також дві дитячих вистави), середня кількість глядачів була близько 400 чоловік [31]. Для порівняння, - у волосному центрі – с. Тягинка – бібліотеки не було взагалі, а виставу ("Весілля на Гончарівці"), на час складання звіту тільки готували.

Таким чином, ми можемо відзначити, що в колоніях були добре укомплектовані бібліотеки, на відміну від сусідніх сіл, де бібліотеки, в порівнянні з єврейськими, поступалися кількістю книг (на душу населення), або взагалі були відсутні. Книги в бібліотеках колоній, головним чином, були російською мовою. Більшість бібліотек засновано ще на початку сторіччя і на час громадянської смуту переживали кризу за відсутністю нових надходжень, але газети та журнали з Одеси, Миколаєва та Херсона вони отримували. Театральна діяльність в колоніях була досить розвинутою. Вистави ставились в більшості єврейською мовою. Найбільш популярними були п'єси Якова Гордіна [32], які в той час також активно демонструвались і в херсонських театрах.

З кінця 1918 року на Херсонщині розпочинаються нищівні випробування для єврейських колоністських громад, з яких вони так вже й не вийшли.

З боку Радянської влади, особливо під час другого її приходу, в 1920 році, розпочинаються цілеспрямовані заходи по зламу єврейської громади.

Найбільш страхітливим для єврейства сільського Півдня стає голод початку 20-х років, який завершив знищення традиційного укладу життя євреїв-колоністів.

3 листопада – грудня 1918 року території єврейських колоній потрапили в зону бойових дій повстанських загонів й на два роки перетворилися на арену боїв різних армій, що не могло не відбитись на культурній і господарчій діяльності колоній. Ось як змальовується чотирирічна історія колонії Львово у доповіді Львівського ревкому у липні 1922 року: "Колонія Львово переживала небывалое в истории колонии бедствие в течение 4-х лет. От богатой колонии Львово своим с\х инвентарем, образцовым ведением хозяйства, производством, посевами, всей земельной площади, занятием скотоводства, в настоящее время преобразована в самую бедную разоренную деревушку. ... не прекращалась гражданская война, войска, при стоянке в колонии, учинили много бедствий колонии своими требованиями подвод и прочих предметов, не дали гражданам произвести свои посевы" [33].

У районі єврейських землеробських колоній (Львово, Бобровий Кут, Сейдеменуха та інших), за газетними повідомленнями 1919 року та оперативними зведеннями 1920-1921 років, були чисельні випадки збройних нападів з пограбуванням місцевих жителів, які здійснювали і збройні формування, що мали політичну забарвленість, і "звичайні" грабіжники [34].

Ось, наприклад, повідомлення січня-лютого 1919 року:

«Каменка. В колонию прибыл отряд в 20 человек в полном вооружении. Созвали сход и арестовали его участников. Прибывшему начальнику охраны Излучистой волости, который потребовал мандат, командир отряда заявил, что он и его отряды служат компании Махно и, вынув револьвер из кобуры, и приставив его к виску начальника волостной охраны, сказал: «Вот мой мандат...». После этого часть отряда приступила к ограблению всего населения, подвергая его разным пыткам. Банда ограбила всех жителей дочиста, забрав все, что попадалось под руку. В магазине 2-го общества потребителей забрали весь товар. Женщины и дети бежали из колонии. Забрав затем 8 лошадей, банда уехала» [35].

«Ново-Житомир. 12 злоумышленников, назвавшихся «петлюровцами», в полном вооружении, разогнали обход и, забрав у них оружие, начали грабить население, угрожая оружием. Всего ими ограблено на сумму 40 тысяч рублей» [36].

«Излучистая. В колонию приехало на двух подводах 11 человек, назвавшихся «петлюровцами», избив старосту до бесчувствия, начали грабить, население, охваченное паникой, поголовно бежало. Случайно

прибывший помощник коменданта Апостольского района с отрядом часть грабителей арестовал, остальные скрылись» [37].

«Израилевка. В колонию Израилевку, лежащую близ станции Долинской, на днях явился отряд украинских войск и принялся грабить магазины. Нагрузив награбленное, они двинулись в сторону из колонии. Вслед за этим в колонию явился отряд советских – местного образования – войск, который нагнал последних и окружил. Отряд сдался. 40 человек расстреляны, остальные разоружены» [38]

Колоністи були вимушені озброюватись.

За повідомленнями газети "Рідний край", з початку 1919 року в єврейських колоніях створювалась "подомовая охрана" [39]. В колонії Львово, за спогадами відомого російського літературознавця В. Шкловського, діяв загін самозахисту, завдяки чому Львово перетворилось у своєрідний центр для біженців: "Обгоняем большие телеги с евреями, уходящими от белых – будущих погромов. Ехали евреи в земледельческую колонию Львово, где они скапливались в таком количестве, что их уже там не били... [там] нравы особенные, львовские. Ездят, например, торговать отрядами на тачанках, как Махно. И на тачанках, как у Махно, пулеметы. Вокруг Львово антисемитизма меньше, чем в других местах" [40]. Появі загону передувало кілька погромів, які влаштували добровольці у 1919 році [41].

І, як висновок перших місяців кривавої бойні 1919 року звіт представників місцевих колоній: "хозяйственная жизнь в еврейских колониях не только не может наладиться, но даже расстраивается, так как они часто подвергаются различным нападениям и беспорядочным реквизициям" [42].

Але такі злочини, які влаштували махновці в колоніях Новозлатопільської волості Мелітопольського повіту, коли, за повідомленням Новозлатопільського волосного військово-революційного комітету від 10 листопада 1921 року, "колонии... совершенно разрушены и разгромлены анархо-бандитами" [43], в Херсонському повіті не відомі.

Постраждали більше єврейські колонії від численних ревізій та продовольчої розверстки. І документи, що збереглися в Херсонському архіві, повністю розкривають події, що передували страшному голоду 1921-1922 років, і наочно демонструють зміни, що зазнала єврейська громада у перші роки Радянської влади під тиском диктатури.

Так, з 1919 року з'являються нові органи влади – сільські ради та ревкоми. З початку 1920-х років – Комітети незаможних селян. Саме останні починають відігравати все більшу роль в політичному, громадському та культурному житті колоній. Це твердження можна проілюструвати історією відкриття в грудні 1920 року у Малій Сейдеменусі музичної школи.

Питання відкриття школи розглядалось на об'єднаному засіданні Комітету незаможних селян та Спілки селянської молоді. В зборах взяв участь, до речі, відомий громадський діяч колонії Шайкін. Саме за його

участь в Сейдеменусі була відкрита до революції бібліотека, розпочав роботу театр. Він був секретарем цих зборів, які "в виду важности обучения детей школьного возраста музыкой," ухвалили відкрити музичну школу та просили народів надати піаніно та інші музичні інструменти, а також "чарівний ліхтар" для проведення дитячих вистав. Піаніно було надане.

У цьому дуже важливому для історії культурного життя єврейських колоній факті яскраво відзначилося те нове, що активно втручалось і докорінно змінювало єврейську громаду: ні єврейська громада в цілому, ні кредитові кооперативні товариства, що активно діяли в колоніях (і Шайкін був провідником кредитових товариств), а Комітети незаможних селян, ревкоми, спілки селянської молоді вже вирішували найважливіші питання життя єврейського суспільства.

І якщо спочатку єврейська громада спробувала пристосуватися і поглинути нову владу, зберігаючи лише її нову форму (сільрада) та наповнюючи її своїм традиційним змістом (так, влітку 1919 року, на питання радянських органів народів про те, які форми позашкільної освіти бажано розвивати в колонії Великій Нагартав, місцева Рада запропонувала відкрити курси давньоєврейської мови для дорослих [43]), то згодом усі ці спроби закінчилися повною поразкою.

В державному архіві Херсонської області зберігається архівна справа під назвою "Протоколи загальних зборів Бобровокутської сільради". Початок справи датовано 1919 роком. На її обкладинці можна прочитати первинну назву справи – "Книга приговоров селского схода Боброво-Кутской колонии".

Трансформація "Книги приговоров селского схода..." у "протоколи загальних" зборів сільради ілюструє трагічний процес зламу єврейського традиційного суспільства, який відбувся на зламі 1919 – 1922 років: у 1919 і у першій половині 1920-го року всі рішення "сходу" підписуються всіма учасниками, які мають право голосу. Серед підписів багато зроблено єврейською мовою.

З другої половини 1920 року різко знижується кількість учасників загальних зборів і самі рішення підписуються вже тільки "верхівкою".

Восени 1920 року в колонії розгортаються драматичні події: влада в колонії змінюється, колишній склад сільради заарештований. Їх звинувачують у розкраданні народного майна. На загальних зборах уповноважений повітревкому відмовляє у праві звіту ревізійної комісії старого складу перед сільським сходом: "ревизионная комиссия властями ликвидирована и ее доклад читать не надо". Загальні збори, не довіряючи представникам влади, ухвалили, що звіт старого складу ревізійної комісії необхідний. В архівній справі збереглося два протоколи тих зборів: офіційний, створений на вимогу представників центру і за новими канонами, і протокол, який владою не був визнаний, він написаний за традиційною формою у кінці книги ухвал сільського сходу. Більш того, пізніше сільський схід ухвалив звернутись до влади з проханням звіль-

нити заарештованих. І знову – традиційні підписи. Це був останній прояв у офіційному документі колишньої "громади". Змінюється не тільки форма протоколу (тепер аркуші розкреслені на дві частини: у лівій записані питання, що розглядаються, у правій – короткий витяг рішення), змінюється стиль написаного.

Наприклад, проаналізуємо ставлення до найважливішої проблеми тогочасного села – продовольчої розверстки. Питання розверстки розглядалось протягом усього двадцятого – початку двадцять першого років. Якщо, наприклад, у травні 1920 року сільській схід (тобто "стара" місцева влада), за традицією, обрав комісію, яка мала вирішити питання щодо розверстки худоби, - "що і яким колоністам потрібно було віддати", і "что ими (комісією) будет сделано выполнить (усім) в точности".

Тон цієї та інших ухвал врівноважений. Для вирішення проблем розглядаються можливості колективних зусиль всієї колонії.

В грудні 1920 року в постанові сільських зборів щодо продрозверстки говорилось вже по іншому: "колония выполнила разверстку на 65%. Решили взять все зерно на учет, оставить необходимое количество для посевфонда, а излишки отдать на разверстку", у січні 1921 року це жорсткіше: "приложить все усилия, чтобы разверстка была выполнена, несмотря даже на то, чтобы оставить на засев. Объявить все подводы, имеющиеся в наличии, мобилизованными на все время разверстки, кто уклоняется, тот объявляется дезертиром труда со всеми вытекающими последствиями". До речі, в цих загальних зборах взяло участь усього 56 чоловік.

У лютому 1921 року загальні збори розглядали вже звичні питання чергових реквізицій, - на цей раз сепараторів, і це незважаючи на те, що колоністи звертались до влади з проханням залишити сепаратори у себе: "наше главное подспорье – молочное хозяйство и с лишением такового мы останемся без насущного питания". З повіту все ж таки прийшла вказівка віддати 17 сепараторів... Але у тому ж лютому, крім питань реквізицій, збори ухвалили негайно здати усю зброю [45]. Влада побоювалась заворушень...

Проаналізувавши зміни у зовнішньому вигляді протоколів загальних зборів мешканців Боброво-Кутської колонії, ми можемо констатувати, що значення громади, єврейської традиційності, ролі еліти колонії на початку 1920-х рр. були різко підірвані заходами центральної (по відношенню до органів самоврядування колонії) влади.

Заворушень при цьому не було, але розпочинався голод. В документах державного архіву Херсонської області зберігається безліч відомостей про перебіг подій під час голоду в колишніх єврейських землеробських колоніях, про допомогу з боку іноземних благодійницьких організацій, і в першу чергу АРА, про допомогу з боку громадськості Росії, про заходи влади в боротьбі з голодом. Наведемо лише деякі з них:

З протоколу Сейдеминуського волосного з'їзду (січень 1922 року): "Ввиду постигшего в Сейдеминухской волости полного неурожая насе-

ление волости голодает и даже ежедневно есть случаи смерти на почве голода" [46].

Із зведення Львівського ревкому: "В течение зимы 1921-1922 годов от голода в мучительной смерти умерло 169 человек населения. Эти скорбные цифры еще не точны, ибо многие дети умирали и об этом не заявляли (их родители) даже в исполком. В связи с голодной смертью появилась эпидемия заразных болезней сыпного и возвратного тифа, у нас очень много жертв, нет почти дома, где не переболели этой болезнью" [47].

З протоколу загальних зборів колонії Львово (червень 1922 року): "В колонии умирают с голода еженедельно до 10 граждан" [48]. За повідомленнями Тягинського волревкому, влітку 1922 року в колонії Львово не використовувалось 1290 десятин землі у зв'язку зі смертю від голоду 274 їдоків [49]. В колонії в липні 1922 року працювало два продовольчі пункти, що були відкриті за допомогою АРА. Вони годували понад 400 дітей Львово та сусіднього села Червоний Бургун [50]. А взагалі, тільки в одній Тягинській волості (в яку входила колонія Львово) АРА постачала продуктами харчування 8 продовольчих пунктів [51]. Серед єврейського населення Москви був створений комітет допомоги бідним євреям Херсонської губернії, який зібрав 800 пудів картоплі, крім того, літератори Москви зібрали для херсонських євреїв 900 пудів картоплі, і з Вологди передали 625 пудів. До колонії Львово було передано 274 пуди картоплі [52]. Так загальними зусиллями всієї громадськості населення намагалося перемогти голод. Але було і інше, коли вчительку Львівської школи, яка завідувала продовольчою їдальнею АРА, вигнали зі школи та виставили з службового будинку з малою дитиною. З документу, який зберігся в фондах архіву, вже не зрозуміти причини цькування, але авторка наповненого розпачем листа пов'язує це саме зі своєю роботою в АРА [53].

В тому ж трагічному 1922 році повітове керівництво вимагало терміново надавати всі відомості про виявлені "сіоністські елементи" в колоніях [54]. До речі, проаналізувавши особові документи та статистичні відомості, ми можемо виявити соціально-політичну та ідеологічну парадигму інтересів та настроїв єврейського населення: наприклад, у Львово серед 47 позбавлених виборчих прав одного позбавили за службу в армії Денікіна [55]. В Червоній Армії в червні 1920 року служило дев'ять осіб. [56] Сестра вчителя Мало-Сейдемінуської школи Бориса Ітельсона, який народився у сусідньому селі та більш як 17 років працював у школі, виїхала до Нью-Йорку разом з чоловіком [57]. До правління Велико-Сейдеменуського сільськогосподарського товариства обрали двох з трьох необхідних, які були позбавлені виборчих прав [58], а в колонії Львово в жовтні 1922 року у виборах сільради взагалі з 267 чоловік та 350 жінок, що мали виборчі права, взяло участь у голосуванні 126 чоловік і 35(!) жінок [59].

Таким чином, архівні документи переломної доби наочно ілюструють процеси зламу традиційного єврейського суспільства землеробських колоній, коли штучним шляхом нав'язувались неприйнятні норми нового суспільства, вилучались з громадського життя традиційні цінності, а носіїв цих цінностей ізолювали від впливу на єврейську громаду. Але ці процеси проходили непростим шляхом, головним чином у зв'язку з високим рівнем освіти колоністів та достатньо розвинутим економічним рівнем селян, їх заможністю. Заходи Радянської влади піддавалися пасивному опору. Ситуація для докорінної зміни єврейських колоній стала можливою після голоду початку 1920-х років і масовим переселенням бідних євреїв з інших губерній. Після демографічної та соціальної зміни єврейського сільського суспільства Херсонщини були створені умови для революційних перетворень в єврейському середовищі, коли, наприклад, та ж колективізація в єврейських селах, попри деяке побоювання, пройшла з "великим успіхом". Витоки цього успіху були закладені продрозверстками і голодом початку 20-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Список населенных мест Херсонской губернии. – Александрия, 1917. – С. 133
- 2 Отчет Херсонского Окружного исполкома за 1920-1923 года. – Херсон, 1923.
- 3 Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО) Фр. 1887, оп. 3, спр. 694, арк. 17, 17 зв.; спр. 706, арк. 58, 58 зв.
- 4 Рідний край – 1917. – 16 березня
- 5 Рідний край – 1917. – 23 березня
- 6 Рідний край – 1917. – 21 березня
- 7 Рідний край – 1918. – 6 січня
- 8 ДАХО. Фр. 37, оп. 1, спр. 3, т.1, арк. 171
- 9 ДАХО. Фр. 37, оп. 1, спр. 3, т.1, арк. 73
- 10 Рідний край – 1918. – 11 липня (28 червня)
- 11 Єврейське населення півдня України: історія та сучасність: тези наукової конференції. – Запоріжжя, 1995. – С.57
- 12 Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896. – С. 33-36; ДАХО, Фр. 13, оп. 1, спр. 49, арк. 17,18
- 13 ДАХО, Фр. 42, оп. 1, спр. 2, арк. 33
- 14 Там само, арк. 34-34 зв.
- 15 Там само, Фр. 13, оп. 1, спр. 17, арк. 67
- 16 ДАХО, Фр. 13, оп. 1, спр. 49, арк. 17,18
- 17 Народное образование в Херсонской губернии за 1892 год. – Херсон, 1894. – С. 33
- 18 О школьной сети. Доклад Херсонской уездной земской управы... – Херсон, 1907. – С. 52 – 53.
- 19 О школьной сети. Доклад Херсонской уездной земской управы земскому собранию сессии 1907 года. – Херсон, 1907. – С. 5
- 20 Там само.
- 21 ДАХО, Фр. 413, оп. 1, спр. 376, арк. 25
- 22 Там само, спр. 375, арк. 1

- 23 Там само, спр. 375, арк. 7
- 24 Там само, спр. 394, арк. 4
- 25 Там само, спр. 387, арк. 1
- 26 Там само, спр. 374, арк. 7
- 27 Там само,, спр. 376, арк. 25-29 зв.
- 28 Ініціали подані російською мовою, тобто мовою документу
- 29 ДАХО, Фр. 413, оп. 1спр. 375, арк. 1-3 зв., 7-9, 10 зв.-11, 14
- 30 Там само, спр. 394, арк. 4-6.
- 31 Там само, спр. 374, арк. 7-10.
- 32 Гордін Яків народився 1 травня 1853 році у Миргороді Полтавської губернії, єврейський драматург. Друкуватись розпочав з 1870 року. В 1880 році заснував в Одесі духовне-біблійське братство, яке взяло собі за мету реформувати життя євреїв за толстовськими ідеями. У 1891 році виїхав до Америки. Написав більше 70 п'єс, сюжети яких запозичував з творів іноземних та російських письменників. Гордін став засновником єврейської міщанської драми. Його п'єси йшли в єврейських театрах багатьох країн. На російській сцені користувались успіхом його "За океаном", "Мирра Ефрос", "Сирітка Хася". Помер у Нью-Йорку 10 червня 1905 року. (Краткая литературная энциклопедия. – т. 2. – М., 1964. – С. 275.).
- 33 ДАХО, Фр. 42, оп. 1, спр. 2, арк. 30.
- 34 Дивись, наприклад, ДАХО, Фр. 1, оп. 1, спр. 22, арк. 33, Фр. 42, оп. 1, спр. 1арк. 6, 8.
- 35 Рідний край.-1919.-7 лютого (25 січня).
- 36 Рідний край.-1919.-8лютого (26 січня).
- 37 Рідний край.-1919.-12лютого (30 січня).
- 38 Рідний край.-1919.-21 (8)лютого.
- 39 Рідний край. – 1919. – 13 лютого.
- 40 В. Шкловский. Сентиментальное путешествие. – Москва, 1990. – С. 209-210.
- 41 История городов и сел УССР. Херсонская область. – Киев, 1983. – С. 219.
- 42 Нова Зоря. – 1919. – 26 (13) квітня.
- 43 Єврейське населення півдня України: дослідження і документи: щорічник. Випуск 1. – Запоріжжя, 1994. – С. 152
- 44 ДАХО, Фр. 413, оп. 1, спр. 394, арк. 4 – 6.
- 45 Там само, Фр. 347, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 13, 31, 36 зв., 37, 39, 42, 44 зв., 50, 50 зв.
- 46 Там само, спр.6, арк. 3.
- 47 Там само, Фр. 42, оп. 1, спр. 2, арк. 30
- 48 Там само, арк. 34зв.
- 49 Там само, Фр. 13, оп.1, спр.43, арк. 10
- 50 Там само, Фр. 42, оп.1, спр.2, арк. 18
- 51 Там само, Фр. 13, оп.1, спр. 49, арк. 29
- 52 Там само, Фр. 42, оп. 1, спр. 2, арк. 34
- 53 Там само, Фр. 413, оп.1, спр. 155, арк. 1, 2
- 54 Там само, Фр. 347, оп. 1, спр. 11, арк. 51
- 55 Там само, Фр. 13, оп. 1, спр. 17, арк. 67
- 56 Там само, Фр. 42, оп. 1, спр. 19, арк. 69
- 57 Там само, Фр. 413, оп. 1, спр. 337, арк. 1
- 58 Там само, Фр. 37, оп.2, спр. 15, арк. 5
- 59 Там само, Фр. 13, оп. 1, спр.17, арк. 55

З ІСТОРІЇ КОЛОНІЇ АМЕРИКАНСЬКИХ РЕЕМІГРАНТІВ НА ХЕРСОНЩИНІ. 1923-1928 роки

В історії перебудови сільського господарства значна роль належить імігрантським сільськогосподарським комунам і артілям. На початку 1920 року робітники і селяни Америки та деяких європейських країн спільно з передовою частиною російських емігрантів висловили готовність своєю працею надати допомогу у відбудові народного господарства Радянської Росії.

22 червня 1921 р. Рада праці і оборони прийняла постанову "Про американську промислову еміграцію". Цією постановою передбачався приїзд промислових і сільськогосподарських робітників у Росію, організованих в артілі і комуни. У сільському господарстві планувалось створювати силами емігрантів і на їх кошти високопродуктивні, технічно оснащені колективні господарства, які могли би бути переконливим доказом переваги спільного ведення господарства за допомогою новітніх машин і устаткування. Ці господарства повинні були доповнити перший досвід ведення колективного господарювання місцевого селянства – комун, артілей, які створювались без необхідного технічного обладнання.

Винятково важке економічне становище радянської держави у початковий період відбудови народного господарства створювало необхідність ретельного відбору для виїзду дійсно корисних груп.

Регулюванням виїзду, прийманням і облаштуванням на новому місці колективних емігрантських комун і артілей керували спочатку Наркомпраці, з липня 1921 р. – підвідділ Промислової еміграції ВРНГ РРФСР, а з осені 1922 р. – до лютого 1927 р. – Постійна комісія ради праці і оборони по урегулюванню сільськогосподарської і промислової імміграції [1]. У США, де приплив емігрантів був особливо великий, організацією їх у виробничі групи займалося "Товариство технічної допомоги Радянській Росії", створене в травні 1919 р. Керувало товариством Центральне бюро, яке вибиралось на з'їздах. Бюро готувало промислові і сільськогосподарські артілі і комуни до від'їзду, забезпечувало їх коштами, купувало машини і інструменти. Бюро узгоджувало з радянськими установами строки виїзду груп, місця їх призначення. Товариство підтримувало зв'язок зі своїми групами і після їх приїзду в Росію.

Більшість комун і артілей, що приїхали, розташувалась в Центральній Росії, Північному Кавказі і на Україні.

На території України у 20-х роках діяло 9 емігрантських колективів.

Однією із найбільших за розмірами і справді інтернаціональною за складом була "Перша американсько-російська сільськогосподарська ко-

муна ім. III Комінтерну", яка розмістилася в с. Чорнянці Каховського району Херсонського округу в колишньому поміщицькому маєтку гр. Мордвинова [2].

Історія її організації починається з 1923 року, коли в м. Філадельфії (США) група реемігрантів об'єдналась в комуну "Ехо", яка 29 червня 1923 р. реорганізувалася в комуну ім. III Комінтерну [3]. Перша група комунарів, що прибула до України [березень] 1923 р., складалася із 19 родин, які і стали ядром цієї організації. В інтернаціональному складі комуні були німці, угорці, датчани, серби, поляки, євреї: Туссингер М.Ф., Туссингер Л.Ф., Люфт П.М., Дияковський Я., Рерих Б., Ромбергер Ф., Байфус А., Лоренцен П., Мюллер Ф., Мильке О., Шляхтер М. та ін. [4].

19 липня 1923 р. до комуні ім. III Комінтерну приєдналися росіяни – члени колмуни "Новий шлях", яка організувалася у Сибіру із партизан – учасників боротьби проти Колчака. Згодом до комуні вступили місцеві селяни-українці.

Головним моментом на перших кроках діяльності комуні стало облаштування і закріплення земельних ділянок за комуну.

На колегії Наркомзема в вересні 1923 р. було прийнято рішення щодо передачі ліквідованого радгоспу ім. К.Лібкнехта, розташованого в колишньому маєтку графа Мордвинова в Одеській губернії, комуні ім. III Комінтерну. 5 грудня 1923 р. Херсонським окрземуправлінням був виданий мандат комуні реемігрантів на право прийому від сільськогосподарського кооперативного товариства радгосп ім. К.Лібкнехта зі всім рухомим і нерухомим майном і здійснення його охорони до заключення комунуною договору з Наркомземом. Ця передача майна була закріплена актом, складеним 05.12.1923, який зі сторони комунарів підписав уповноважений І.Ф.Мелешко.

Згідно із актом приймання комуні належало всього 1981 дес. землі, із них, пашні – 1480 дес. [5].

17 січня 1924 р. Наркомзем підготував доповідну записку Раді народних комісарів УСРР "Про комуні американських емігрантів", де перелічені 9 комун, розміри їх земельної площі, дата прибуття тощо.

Спільним для всіх колективів недоліком у роботі було неповне освоєння відведеної земельної площі, недостатнє забезпечення коштами для організації підсобних галузей та недостатня агрономічна допомога земельних органів для правильного ведення господарства. З цього приводу РНК УСРР 31 січня 1924 р. заслухала звіт заступника наркому земельних справ і прийняла постанову, якою доручалося Наркомату робітничо-селянської інспекції провести всебічне обстеження американських комун і спільно з Наркомземом подати доповідь в РНК УСРР [6].

Комуна ім. III Комінтерну була обстежена 23 травня 1924 р. В акті обстежувач подає історію створення, склад комуні, опис життя і діяльності комунарів, такі статистичні відомості:

«68 сімейств, 240 їдців, 124 працездатного віку, 116 - діти до 16 років і більше 55 років. За національністю: 1 американець, 19 німців, 5 ма-

дяр, 3 єврея, 60 росіян і 36 українців з Америки, 25 сімейств із Сибіру, 8 сімейств місцевих. Комуністів - 24, комсомольців - 18, неписьменних - 12. Площа землі - 1981 дес., із них: 25 дес. садибної, 19 дес. саду, 1 дес. 1600 сажень винограднику, 23 дес. 1800 сажень парку, 14 дес. городу, 1470 дес. 1700 сажень орної, 206 дес. вигону, 146 дес. лісу і 77 дес. непридатної землі. Будівель житлових - 17, службових - 3. Інвентар: 6 тракторів, з них один - 75 сил, 3 - по 27 сил і 2 - по 13 сил, 2 автомобіля: легковий і напівгрузовик, розпилювальна лісопилна машина, стругальний і токарний верстати, 4 динамомашини, 3 електромотори, одна паяльна машина, 3 бензомотори, 8 культиваторів, по одному картоплекопачу і саджальниці, 7 дискових сіялок, 2 сінокосарки, 2 снопов'язалки, 3 тракторних борони, 17 дрібних борін, 1 пружинна борона, 2 дискових борони, 2 молотильних гарнітура, 9 фургонів, 1 тачанка та ін. інвентар.

Обладнані майстерні: механічна, столярна, ковальська і шевська, паровий млин із виробітком до 300-х пудів борошна на добу. 23 коня, 51 корова, 2 бугаї, 18 овець, 4 молодняку, 25 свиней, 350 курок. Американський інкубатор на 600 курячих яєць.

Оцінка майна, що належить комуні - 59967 крб. 43 коп. Організується школа за наявності 3 вчителюк і 56 учнів, розбитих на 3 групи. Курс трудової школи - 4 роки, викладання російською мовою. Окремо викладаються німецький і український мови. Відкривається дитячий будинок, взято на виховання 7 безпритульних.

Є клуб-театр на 300 місць, працює драмгурток, ставляться п'єси революційного характеру (2-3 разу на місяць). Випишується газета «Херсонський комунар», «Известия», «Правда». Є бібліотека на 300 книг.

Рада комуні з 7 чоловік і 2 кандидати. Галузі сільського господарства: рільництво, городництво, садівництво; незначне: виноградарство і для потреб господарства - скотарство і птахівництво.

Роботи в господарстві по щоденних нарядах. Є кухня, їдальня, пекарня, пральня, перукарня і лазня.

Будівлі потребують капітального ремонту. Відсутність коштів і кредиту змушує комуну погано харчуватися. Дисципліна гарна, ніхто з комуні не вийшов» [7].

За рік своєї діяльності комунa досягла значних успіхів в землеробстві, зміцнилося її господарство, вона завоювала авторитет серед навколишніх селянських господарств.

5 березня 1924 р. Постійна комісія РПО СРСР скликала нараду, на якій обговорювався досвід роботи імiгрантських комун. В нараді взяли участь і члени комуні ім.ІІІ Комінтерна. В доповідях виступаючих йшлося про діяльність комун, досвід їх роботи, зв'язки і допомогу місцевому селянству.

У квітні 1925 р. губернське земуправління надіслало Одеському губвиконкому відомості про колективи, які мали значні досягнення в орга-

нізаційному та культурному плані. Серед кращих колективів названа і комуна ім. ІІІ Комінтерна.

Вже у перший рік своєї діяльності комунарами було оброблено 519 дес. землі, засіяно зерновими культурами 445 дес. землі, насаджено молодими саджанцями сади і виноградники.

Насамперед відремонтували паровий млин, щоб забезпечити людей хлібом. Запрацювала кузня, механічна майстерня та теслярня.

На 1926 рік у першій американсько-російській сільськогосподарській комуні ім.ІІІ Комінтерна вже налічувалось 92 родини, 166 працездатних і 322 їдців, 24 родини імігрантські. За національним складом українців – 58, росіян – 67, німців – 27, мадяр – 11, євреїв – 2, датчан – 1. Керувала діяльністю комуни – рада, членами якої були Іван Мелешко, Микола Туссингер, Бертольд Редих та інші.

На загальних зборах комуни обговорювались господарсько-виробничі питання, система оплати праці, культурний відпочинок та інші.

У квітні 1928 р. комуні ім. ІІІ Комінтерна згідно із постановою ЦВК РНС УРСР було передано в безпосереднє і безкоштовне користування земля, будівлі, реманент зі складу Держземмайна на суму 2245 крб. (приміщення контори колишнього радгоспу ім. К.Лібкнехта, господарські будівлі, клуні, квартири службовців, млин, майстерні, конюшні). Сільгоспінвентар: трактори, локомобілі, молотарки, борони, зерносушарки та ін. на суму 7294 крб. 16 коп. та різного сільгоспінвентаря на суму 1230 крб. тощо. Акт на загальну суму 244178 крб. 78 коп. був затверджений Херсонським окрвиконкомом 9 червня 1928 р. [8].

Отже, створення і діяльність імігрантських комун на території України відіграло певну позитивну організаційно-господарську роль в розвитку колективного землеробства і сприяло інтернаціональному зближенню селянства.

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела про створення та діяльність інтернаціональних (імігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні. // Архіви України. –1975. –№ 3. –С. 63.
2. ДАХО, фр - 443, оп. 1, спр. 497, арк. 204.
3. Фр - 443, оп. 1, спр. 870, арк. 10.
4. Фр - 4033, оп. 3, спр. 815, арк. 9-10; фл 150, оп. 4, спр. 1, арк. 268; фр 445, оп. 1, спр. 12.
5. Фр - 443, оп. 1, спр. 870, арк. 49.
6. "Архіви України". –1975. –№ 3. –С. 64.
7. Фр - 443, оп. 1, спр. 870, арк. 10-10 об.
8. Фр - 443, оп. 1, спр. 518, арк. 43-48.

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ В м. ХЕРСОНІ У 1923-1932 роках

Сьогодні, коли йде процес розвитку молодшої Української держави, а значить і національної культури, доцільно згадати про період, який ввійшов в історію України під назвою "українізація" і тривав з 1923 по 1934 рік.

Звичайно, порівняння сучасності з тим періодом дуже умовне, але певні роздуми він викликає і уроки його безсумнівні.

У 1923 році на XII з'їзді РКП(б) було взято курс на коренізацію, тобто опору на корінне населення. Причини цього об'єктивні: комуністичній партії в перші роки її правління бракувало підтримки неросійських народів, спостерігався ухил у бік російського шовінізму. Це загрожувало зростанням відцентрових сил, падінням впливу партії на маси. VII Всеукраїнська конференція КП(б)У проголосила:

"... недооцінка ролі національних моментів особливо небезпечна для партії, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, що знають національну мову і створюють цим небезпеку відриву партії від трудових мас" [1].

Практичними кроками в напрямку українізації стали декрети ВУЦВК і Ради народних комісарів УСРР від 27 липня і 1 серпня 1923 року, в яких проголошувалась рівність мов і у зв'язку з цим необхідність надання допомоги в розвитку української мови, щоб піднести її до рівня російської.

Перші заходи українізації мали на меті розширити вживання української мови в партійних органах, радянських установах.

Президія Херсонського окружного виконавчого комітету 8 листопада 1923 року приймає рішення: "Утворити комісію по проведенню українізації в окрузі з представників: від профбюро тов. Позіна, від Окрнаростів тов. Буримова, під головуванням заступника голови окрвиконкому тов. Мольтова, на яку покласти відповідальність про проведення українізації" [2].

Невдовзі утворена комісія розгорнула широку роботу по виконанню декретів з українізації.

Керівництво всіх установ міста було зобов'язане скласти списки службовців, які проходять перевірку на знання української мови. Утворювались перевірочні комісії, що влаштовували екзамени серед службовців установ міста, перевірявся рівень знань з писемної мови, читання, розмовна українська мова. Встановлювались категорії, відповідно рівня знань: 1 категорія – "добре", 2 – "слабкі знання" і 3 – "не знає", або знає мову, як часто писали в документах того часу, "кепсько".

Для вивчення української мови створювались спеціальні курси: для тих, хто більш-менш пристойно знав мову, встановлено тримісячний термін навчання, хто не знав мови, або знав її погано – 5 місяців. Курси працювали при установах, були платними, оплату здійснювала установа або ж часто самі слухачі.

Справу з українізації форсували, адже за Декретом ВУЦВКу від 30 квітня 1925 р. необхідно було до 1 січня 1926 р. перевести все діловодство в партійних, радянських, профспілкових органах, в установах виключно на українську мову. Українською мовою в установах Херсона повинні були писатись всі об'яви, плакати, афіші, вівіски, етикетки, випускатись стінні газети тощо. Спілкуватись між собою, а тим паче з відвідувачами і клієнтами в установах, касах, транспорті, поліклініках, крамницях службовці повинні були українською мовою. Всі публічні виступи на зборах, мітингах, демонстраціях тощо – тільки українською мовою.

Справа стояла настільки серйозно, що за незнання української мови і за небажання посадових осіб її вивчати загрожувало звільнення з роботи. Це передбачалось п. 22 Декрету ВУЦВК від 1 серпня 1923 року.

У грудні 1925 року президія окружного виконкому Херсонської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів ухвалила: "п. 3. Надати право окружній комісії з українізації звільняти службовців, що негативно ставляться до справи українізації; п.6. Прийом на посади осіб, що не володіють українською мовою, заборонити всім установам на терені округу".

У тих випадках, коли висококваліфікованого працівника не можна замінити, установа повинна одержати дозвіл окркомісії" [3].

Відповідальність за проведення українізації покладалась на керівників установ.

Звичайно, справа починалась нелегко. Найважчим було подолати психологію людей, адже ставлення до українізації було далеко не однозначним. Одні сприйняли її з розумінням і активно включились в роботу, інші бачили в цьому "петлюрівщину", "самостійщину" і всіляко саботували її. До того ж, партійна, господарська верхівка, та й чиновники нижчого рангу були в масі своїй русифіковані. Обстеження, яке провела окружна комісія з українізації, показало, що українська мова в установах Херсона не вживалась. Службовці в анкетах писали, що вони українці, але мова у них "руська".

В районних установах, як свідчать матеріали перевірок, десь 12-15 відсотків службовців розмовляли українською мовою, але листування і діловодство велось виключно російською. Правда, Чаплинський народний суд повідомляв, що працівники "вживають мову напівукраїнську (селянську)".

Окружна комісія з українізації діяла рішуче. В архівних справах збереглося немало документів, що свідчать про хід українізації (відомості про роботу курсів, акти перевірок, списки слухачів, звіти, методичні

розробки тощо). Було здійснено чимало заходів контрольно-ревізуючого характеру. Наведу кілька прикладів:

Акт від 23 грудня 1925 р. "Комісія по перевірці стану українізації у складі голови комісії Т.Канського, члена комісії Кравченко, голови установи Різникова та представника місцевому Ратнера провела перевірку службовців Держвидаву.

Виявила, що знання мови – незадовільне" [4].

25 грудня ця ж комісія, перевірявши Окрмісцгосп, виносить рішення: з посади зняти Курочкіна – рахівника та Воєнного контролера за незнання української мови.

31 грудня перевірявся народний суд. Ухвала комісії – звільнити Возника С.С. та Фішмана Г.Й.[5]

Подібні рішення прийняті по Українбанку, селянській спілці, Держмилу № 12, Хлібопродукту, Дніпробугу та ін. установах Херсона.

При перевірці Херсонської контори "Експортхліб" комісія намітила зняти з роботи Френкеля, Тихонова, Мейліха, Серебро, але умовно залишила з тим, щоб до 1 березня 1926 року вони "українізувались" [6].

У більшості установ міста були відкриті курси по вивченню української мови, але, як говорилось у звіті окружної комісії до Народного Комісаріату освіти, "зукраїнізувати до 1 січня 1926 року всіх службовців не вдалось". Діловодство було переведено на українську мову на 85 відсотків [7].

Кульмінаційним періодом українізації стали 1928-1929 роки. Кампанія охопила всі сторони життя, постанови окрвиконкому і окружної комісії про "посилення", "забезпечення", "підвищення" приймаються одна за одною.

"Українізація – є шлях до кращого обслуговування мас, є засіб зміцнення диктатури пролетаріату й пролетарського проводу селом, сприяє зміцненню нашої обороноздатності", – говорилось у постанові Херсонської окружної комісії 20 жовтня 1928 р. [8]. І далі в цій постанові вказувалось, що тих завідувачів установ, де буде порушуватись виконання директив і постанов Уряду УСРР про українізацію, буде притягнуто до кримінальної відповідальності.

Протягом 1928 року окружна комісія оголосила догани 14 завідувачам установ, зауважено – 27, знято з роботи – 3.

Крім освітнянської, впроваджувались і інші форми роботи.

У березні 1929 р. в Херсоні було оголошено місячник української книги, в ході якого на великих підприємствах міста були відкриті книжкові кіоски, комсомольці організували ударну групу книгонош, книжкові магазини працювали без вихідних і продавали книги зі значною скидкою – від 5 до 20 відсотків. Газета "Наддніпрянська правда" знайомила з творчістю українських письменників і поетів: М.Хвильового, П.Тичини, В.Сосюри, А.Головка, П.Панча, О.Вишні, Д.Загула, Г.Хоткевича, М.Куліша, Ю.Яновського.

7 липня 1929 року почався місячник української культури. Його програмою передбачались театральні вистави, виставки книг, вечори, лекції тощо. І звичайно ж, продовжують працювати курси і гуртки по вивченню української мови. В цей період впроваджується нова форма перевірки стану українізації херсонських установ – “наскоки легкої кінноти”, тобто раптові, без попереджень, рейди перевірочних комісій.

Робота з українізації, як бачимо, проводилась значна, було задіяно велику кількість людей, витрачено чималі кошти. Але результати виявилися не такі вже й блискучі. У січні 1929 року в Херсон зі столиці для перевірки прибув представник Наркомосу Т.Татарinov. Він побував у багатьох установах міста і зробив такий висновок: стан українізації незадовільний [9].

У травні 1929 р. “Наддніпрянка правда” повідомила: за тиждень перевірено 10 установ, де працює 524 чол., з них до 1 категорії, тобто добре знають українську мову, відноситься всього 9 відсотків перевірених, до 2 категорії – 44 відсотки, не знають мови – 47 відсотків, 28 відсотків на перевірку не з’явилися, тобто мови вони не знають [10].

У звіті відділу українізації окрвиконкому говориться: “Багато службовців ухиляються від курсів, особливо великий процент давали в цьому відношенні відповідальні особи і партійці” [11].

Херсонська окружна комісія з українізації з жалем констатує: “Дуже кепський стан українізації підприємств, де адміністрація зворушується під час обстеження установи, а після знову заспокоюється до наступного появлення обслідувача. Так вони переходять з року в рік, спираючись на оточення й відсутність потреби говорити українським язиком”, (1 січня 1930 р.) [12].

Слід зазначити, що фактично українізація проводилась формально, з перегинами і помилками, посадові особи її часто ігнорували. Дійсно, діловодство в установах було переведено на українську мову, але часто було незграбним, безграмотним, службовці переходили на українську мову неохоче, бо не знали її, не мали мовної практики. Катастрофічно не вистачало підручників, словників, кваліфікованих викладачів. За таких умов, як могли слухачі курсів за якихось 3-5 місяців вивчити мову? До того ж, вчилися примусово після роботи чи до початку робочого дня кілька годин на тиждень, і головне, не розуміючи, для чого це потрібно.

“Не мучте, звільніть!” – так кричав службовець Дніпробугу Небескул на заняттях українського гуртка 21 березня.

“Мене, – каже, – навчання з українознавства замучило. Чого від мене хочуть? Чому візника, двірника звільняють, а мене, продавця, ні? Це знущання!”

Інші слухачі співчутливими вигуками підтримували цей виступ, який треба вважати за виступ упертого русотяпа.

Викладач у відповідь тільки пробелькотіла, що це не моя вина, що від вас вимагають знання української мови”.

(Наддніпрянська правда”, 30 березня 1929 р.)

Такі настрої серед певних кіл населення були непоодинокі. Щоб виправити становище, окружна комісія продовжувала приймати грізні постанови, закликати й погрожувати.

Для прикладу наведу витяг з протоколу № 3 засідання комісії від 13 лютого 1932 року п. 2 "... тих осіб, що не знають української мови, не вчать, прикриваючись різними об'єктивними причинами, або знають і не вживають, помістити фотографії в газеті "Наддніпрянська правда" під заголовком "зривники українізації" [13].

Але це вже робилось без колишнього ентузіазму. Десь з 1930 року у справі українізації починають виявлятися перші ознаки гальмування, послаблення натиску з Центру. І це було не випадково: зародження культу особи Сталіна, посилення адміністративно-командного стилю в управлінні були несумісні з розвитком самостійності союзних республік, зростанням національної свідомості народів.

Безпосереднім приводом для початку згортання українізації послужила допомога, яку надавав український уряд українському населенню поза межами України (відкривались школи, гуртки, видавалась література, у вузах України виділялась певна частина місць для студентів-українців з різних районів Союзу), адже багато українців проживало на Кубані, Далекому Сході, Курській області тощо.

У грудні 1932 року ЦК КП(б)У місцевим і радянським органам була надіслана телеграма за підписом Сталіна і Молотова, в якій рішуче за-суджувалась українізація поза Україною.

В телеграмі говорилось, що подібні дії "можуть бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які будучи вигнані з України, як шкідливі елементи, проникають в українізовані райони і ведуть розкладницьку роботу" [14].

Це був сигнал, який став початком згортання українізації, хоча фактично робота починає звужуватись ще з 1930 року.

Херсонська міська комісія з українізації у своєму звіті за 1932 рік відзначає, що "з навчально-програмового матеріалу, як і самих програм і планів з Центру і будь-яких вказівок у справі українізації ще й за минулий рік не одержувано" [15].

Прихильники адміністративно-командної системи в Україні одразу ж відчули зміну курсу і через короткий проміжок часу досягнення українізації були зведені нанівець.

Звичайно, у проведенні українізації були помилки, недоліки, значні перегини. Це ми добре бачимо і на прикладі кампанії українізації в Херсоні. І все ж вона не була марною і не пройшла безслідно. Вона сприяла, зростанню загальних настроїв національного оптимізму [16], завдяки українізації був підготовлений ґрунт для дальшого розвитку української мови.

Вперше за всю історію наша мова здобула офіційне визнання, стала мовою державного управління. Українізація дала поштовх до подальшого розвитку української національної культури.

ДЖЕРЕЛА

1. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів і конференцій. Політвидав України, К., 1958 р., с. 223.
2. Фр - 2, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
3. Фр - 466, оп. 1, спр. 5, арк. 174.
4. Фр - 466, оп. 1, спр. 4, арк. 106.
5. Фр - 466, оп. 1, спр. 4, арк. 124.
6. Фр - 466, оп. 1, спр. 6, арк. 132.
7. Фр - 466, оп. 1, спр. 5, арк. 397.
8. Фр - 466, оп. 2, спр. 12, арк. 66.
9. Фр - 466, оп. 2, спр. 12, арк. 40.
10. Наддніпрянська правда. - 8 травня 1929 р.
11. Фр - 466, оп. 1, спр. 5, арк. 397.
12. Фр - 466, оп. 4, спр. 31, арк. 21.
13. Фр - 466, оп. 4, спр. 49, арк. 22.
14. Український історичний журнал. - 1989. - № 3. - С. 54.
15. Фр - 466, оп. 4, спр. 49, арк. 52.
16. Субтельний О. Україна. К., 1993.

О.О.Маруцак

ЛИСТИ З ОСОБИСТОГО АРХІВУ Б.ЛАВРЕНЬОВА, ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ПРИ ВИВЧЕННІ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА (ХЕРСОНСЬКИЙ ПЕРІОД)

У фондах літературного відділу Херсонського краєзнавчого музею зберігається понад 200 листів з особистого архіву Б.А.Лавреньова, переданих його вдовою, Єлизаветою Михайлівною. Це листи друзів, письменників, діячів культури, читачів, земляків тощо. Більшу частину архіву складають листи письменників, їх понад 70. Серед лавреньовських кореспондентів назвемо імена Р.Роллана, М.Зощенка, Вс.Вишневського, В.Паустовського, Вс.Іванова, О.Фадєєва, О.Твардовського, К.Симонова, Ю.Домбровського, В.Катаєва, К.Федіна, П.Лукницького, О.Солженіцина тощо.

Другу групу за кількістю становлять листи читачів до Б.Лавреньова, яких більше півсотні. Найменшу групу складають листи від друзів, трохи більше 30.

Нами відібрано листи друзів-земляків, дослідження яких є джерелом до вивчення і доповнення фактів із життя та творчості Б.Лавреньова, зокрема в краєзнавчому аспекті. Їх небагато. Це три листа від англійського віце-консула Е.П.Каруана і від друзів по гімназії в Херсоні - В.Когана (три) та С.Пукалова (один). Доля цих дописувачів склалася по-різному.

Едвін Каруана – англієць, що народився в 1876 р. на о. Мальта. Він з 1907 (?) по 1919 рр. був представником Великобританії в Херсоні. Це був старший друг, а з його сином Володимиром (1895 р. народження), Б.Лавреньова зв'язувала справжня юнацька приязнь. Разом вони захоплювались грою в теніс, були членами яхт-клубу у Херсоні, вчилися в гімназії. Будинок, частину якого англійське віце-консульство орендувало, належав міському голові М.І.Блажкову, ця споруда була знайома багатьом херсонцям по листівці з написом "Красивий будинок біля парку" (нині музична школа №1). Будинок Е.Каруана, за спогадами Б.Лавреньова, "був своєрідним музеєм з гарними картинами та скульптурами, з різними старожитностями" [1]. Бажаючи познайомити зі своєю колекцією якомога більше жителів міста, Е.Каруана експонував картини на виставках Херсонського товариства любителів витонченого мистецтва в 1911-1915 рр. [2].

Англійський віце-консул, як свідчила місцева газета "Копійка" в 1912 р., подарував Херсонському музеєві старожитностей колекцію російських медалей: "Прибыла в Херсон интересная коллекция русских медалей, приобретенная Э.П.Каруана для нашего музея древностей. Всех медалей 179; они иллюстрируют события русской истории от времен Рюрика до наших дней. Все эти медали изготовлены в СПб. монетном дворе по сохранившимся в нем старинным штемпелям. Есть между ними шедевры медальерного искусства, как например, изготовленные по штемпелям собственноручной работы императрицы Марии Федоровны, супруги Павла I; или же медали, отделанные по оригиналам графа Федора Толстого, бывшего вице-президента Академии художеств. Херсонцы найдут в этой коллекции медали, изготовленные в память местных событий; на победу при Кинбурне; на взятие Очакова; в память учреждения в Херсоне портофранко (в 1784 г.)»... В літописах музею його засновник, В.І.Гошкевич, неодноразово описував речі, передані Е.Каруана у 1909-1914 рр. Це і екзотична зброя індіців племені гуарані, фото Херсона, зроблене аерофотозасобом (1918 р.), різні археологічні знахідки, здійснені на території краю.

На початку першої світової війни товариш Лавреньова по гімназії Вол. Каруана від'їжджає до Англії, де стає льотчиком. Але смерть йому судилася не в бою, а від тяжкої хвороби – менінгіту, про що сповіщалося в херсонській газеті "Рідний край" від 3 січня 1918 р.

Б.Лавреньов повертається в Херсон у вересні 1918 р. і останні півроку перебування Е.Каруана у місті стає свідком складної роботи віце-консула в непростих обставинах громадянської війни. Миротворча роль Е.Каруана в період так званої англо-французької інтервенції ще недостатньо вивчена і висвітлена в нашому краєзнавстві [3]. Додаткові свідчення про ці події ми знайшли в книзі спогадів командира корабля "Нереїда" Г.Уайльда, який в кінці 1918 напочатку 1919 р. перебував у нашому місті. Ім'я Каруана часто виникає на її сторінках. Це англломовне

видання з бібліотеки Б.Лавреньова, можливо, подароване згодом самим віце-консулом письменнику.

Після бурхливих подій революції у 1919 р. сім'я Каруана переїздить до Італії у м. Генуя. До вашої уваги пропонуються тільки уривки з листів, зміст яких пов'язано з нашим краєм та херсонцями. Листи подаються мовою оригіналів, тобто російською, зі збереженням властивих їм орфографії і синтаксису. Автор завдячує Є.М.Лавреньовій (нині покійній) та краєзнавцю і архівісту З.С.Орловій за допомогу при складанні коментарів.

Перший лист Е.Каруана [4] до Б.Лавреньова недатований, втрачено його початок, але за змістом можна визначити, що його написано не пізніше 1932 р., оскільки в 1933 р. Б.Лавреньов відвідав Каруана в Генуї під час подорожі по Європі. Лист написано на бланку англійського представництва в Генуї.

Лист починається зі слів: "...Здесь русских совершенно нет, и мы от всего русского отстали. Глебу дал прочесть Ваше письмо, когда он дошел до имени, подскочил, как ужаленный, вынул глаза и долго волновался. Будет писать Вам отдельно ...Галя, Мария и Олег взрослые люди сейчас девицы работают в Красном Кресте днем, а вечером на медицинских лекциях, а Олег в конторе со мною и изображает из себя моего секретаря по консульству». Гліб, Галя, Марина, Олег – діти Е.Каруана, двоє останніх народились в Херсоні.

Далі читаємо: "Помните Костю Безваля? Он все в Париже шоферничает. Он окончил юридический факультет в Белграде, переехал в Париж, и никак не может вылезти из шоферства. Думает, кажется ехать во Французское Конго в качестве инструктора..."

Костянтин Безваль – херсонський знайомий Б.Лавреньова по чоловічій гімназії. В листі до одного із старих товаришів по гімназії, Володимира Когана, 14 вересня 1954 р. Лавреньов писав: "Котька Безваль-младший шоферствовал в Париже и я его видел там в 1933 году, когда ездил во Францию. Я предлагал выхлопотать ему возвращение, но он с дурацкой гордостью заявил, что ему в Советской России делать нечего и остался вертеть баранку по парижским закоулкам..." [5].

Е.Каруана продовжує листа: "Со временем моего здесь пребывания никого из херсонцев не встречал, кроме Валика с женой и дочерью, но они были проездом, и сейчас живут в Париже".

За даними в книзі "Фабрично-заводська промисловість Херсонської губернії на 1898 р." сімейство Валік було співвласником лісопильного підприємства в Херсоні, заснованого в 1871 р.

Наступний лист Е.Каруана [6] датований 2 січня 1946 р. з Генуї. З нього ми дізнаємось про долю сім'ї Каруана під час війни: "Глеб давно переехал с семьей в Лондон, где он был призван на военную службу, и сын его Владимир тоже где-то скитается в тропических морях гардема-рином. Галя вышла замуж за итальянца адвоката, Марина все в Красном Кресте.

Когда сумасшедший Муссолини объявил войну, то меня с женой (Евгенией Юлиановной - О.М.) и Мариной арестовали и отправили в концентрационный лагерь, где мы пробыли около шести месяцев, затем нам удалось освободиться мы вернулись в Геную. Тут меня начали очень притеснять фашисты, и нам пришлось отсюда исчезнуть, и мы очутились в Риме, там нас никто не знал и с фальшивыми документами оставались около 2-х лет».

Далі Е.Каруана розповідає про свою співпрацю з радянськими пароплавними агенціями та неодноразове відвідання радянського посольства в Римі.

Останній лист Каруана [7] датований 29 червня 1946 р. і є відповіддю на лист Б.Лавреньова. В ньому знову знаходимо рядки про херсонців, автор використовує місцеві українські приказки. Читаємо: "Мусси (тобто Муссоліні – О.М.) повесили, как говорили при Днепре "до гори ногами". О всех херсонцах сообщил Глебу в Лондон, ему будет приятно о них узнать и мысленно перенестись в старину. Я только помню Колю Калите, когда повидаете, кланяйтесь ему от нас".

Каліте Микола, 1894 р. народження, син Ганни Вас. Каліте – начальниці жіночого семикласного училища в Херсоні. В 1912 р. закінчив з золотою медаллю Херсонську гімназію разом з відомими у майбутньому художником М.Андрієнко-Нечитайлом та краєзнавцем С.Сільванським. Подальша доля М.Каліте нам невідома крім згадки, що Б.Лавреньов мав змогу бачитися з ним і після війни.

Далі в листі Е.Каруана пише: "Брата Кости очень жаль. Не буду этого передавать ему». Тут мова йде про старшого брата Костянтина Безваля – Антона (1891—після 1939), однокласника Б.Лавреньова та Миколи Бурлюка по першій чоловічій гімназії. Він був чоловіком сестри Давида та Миколи Бурлюків – Надії, незаконно репресований, про це і сповістив, мабуть, Б.Лавреньов. Про Антона Безваля в різний час в своїх творах згадували і Б.Лавреньов, і Б.Лівиць [8].

Потім Е.Каруана розповідає про подальшу долю К.Безваля, який до війни був шофером в Парижі (пригадайте рядки з довоєнного листа Каруана та спогади самого Лавреньова). Тепер читаємо: «Он (тобто К.Безваль – О.М.) сейчас французский полковник и находится в Берлине, в постоянной связи с вашими (представителями СРСР – О.М.). Он был проездом в Неаполе, когда мы там жили, но я в тот день был в Риме, а потому его не видел, он был у нас на обеде, но на следующий день проследовал в Белград, где 20 лет назад закончил юристом».

У листівці [9], яку надіслав Лавреньову з Марселю (1947 р.) Сергій Пукалов, французький підданий, а в минулому херсонський гімназист, йдеться про любов до моря і моряків, що об'єднувала колись друзів.

Батько С.Пукалова, Анатолій Федорович, як свідчить запис в "Пам'ятній книзі Херсонської губернії" «надворный советник сверхштатный ординатор, зав. приютом подкидышей при земском богоугодном заведении» [10].

На листівці зображено марсельський порт. Автор пише: "Посмотри хорошенько на этот кусочек старого порта Франции. Крепко посмотри. Ты видишь «Нашу Даму», покровительницу моряков и вообще всех жителей Марселя. Ты слышишь запах смолы и гул большого приморского города. Когда-то ты неплохо рисовал [11]. Набросай этот кусочек на полотно и пришли. Вот радость будет».

Завдяки листам вже згадуваного гімназичного лавреньовського товариша В.Когана [12] маємо змогу розширити коло їх херсонських знайомих. Перший лист, датований 4 жовтня 1954 року, В.Коган написав Б.Лавреньову із Одеси, де він мешкав кілька десятків років, працював лікарем.

"Очень был рад дорогой Боря, получив от тебя теплое товарищеское письмо восстановившее заочно старую "нержавеющую" дружбу... Товарищеский привет Володе Пивоварову. Тронут, что ты вспомнил мое четверостишье почти полувековой давности. Характеристику Сербина [13] считаю правильной: он и в детстве обладал головой со скверной начинкой.

А Сергей Пукалов закончил свой путь подобно отцу своему.

Коля Чирьев перед войной в Херсоне не был; задолго до войны он с женой выехал куда-то за Красноярск, где умер от чрезмерного потребления любимых напитков. Видел его в последний раз в Москве в 1938 г.

В Одессе изредка встречаю Тамасю Спозито [14]. До войны здесь жил Сутуло, - во время войны он находился в Красноводске. Вблизи нас живет дочь - Валентина. Она и муж ее - врачи. Они подарили нам прекрасную внучку - Ларису...

В Херсоне я не был лет 15. Херсонцев иногда встречаю в Одессе..."

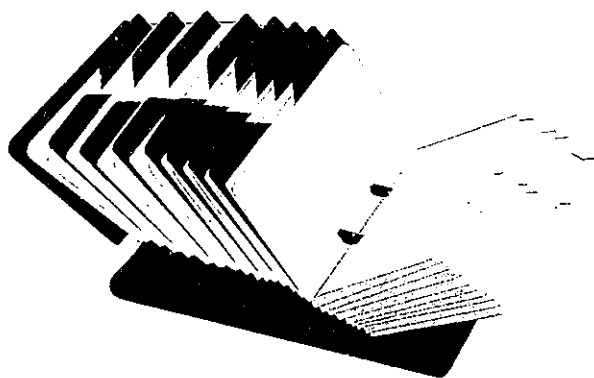
В останньому листі В.Когана від 29 жовтня 1958 р. знаходимо такі рядки: "Встречаю здесь (мається на увазі в Одесі - О.М.) Наталию Горич [15]. Помнишь ли херсонскую красавицу начала XX века, которая сейчас своим видом полностью опровергает поговорку "время - лучший лекарь". Вспоминаю невольно беззаботные и славные дни прекрасного детства и юности, которые все дальше и дальше уходят вглубь истории. Давно не писал, т.к. на воспоминаниях, как бы дороги они не были, оживленной переписки не построишь, а жизнь не всегда дает подходящий материал для частых писем; высказанные соображения, впрочем, тебя не касаются: твоим письмам любого содержания я всегда рад." У цьому ж листі друг запитував про плани письменника на 1959 рік. Проте Б.Лавреньову залишалося жити лише трохи більше 2-х місяців.

Як бачимо, листи до Б.Лавреньова від друзів і земляків дають можливість розширити наші знання щодо Херсону і херсонців, атмосфери нашого міста напочатку XX століття, прослідкувати долі людей з оточення письменника і є одним з джерел до вивчення його життя та творчості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лавренев Борис. Собр. соч. в 6-ти т. М.: Художественная литература. - 1982. - Т. 1. - С.36.
2. ДАХО, фр - 1177, оп. 1, спр. 1.
3. Див., наприклад, про повідомлення газети "Родной край" від 15 грудня 1918 р. щодо повернення завдяки допомозі Е.П.Каруана місту Херсону 2 млн. рублів, які були вивезені добровольцями генерала Петренка, у публікації Д.Белого "День за днем": (1917-1920), у альманасі "Константи".- 1999.- № 2 (11). - С. 159.
4. Фонди Херсонського краєзнавчого музею, Д.- 1098, (далі ХКМ).
5. ХКМ, Д - 1287.
6. ХКМ, Д - 1096.
7. ХКМ, Д - 1097.
8. Фонди музею В.Маяковського. Стенограмма беседы Б.Лавренёва с маяковедом В.Перцовым. Л., 26 сентября 1938 г. И - 13362 ; Б.Лившиц. Полутораглазый стрелец, - Л., 1989, - С. 344.
9. ХКМ, Д - 1802.
10. Памятная книга Херсонской губернии на 1907 год. - С. 34.
11. Див. перелік ескізів Б.Лавренёва (Сергеєва) у каталозі виставки Херсонського товариства любителів витонченого мистецтва на 1915 рік (ДАХО, фр 1177, оп. 1, спр. 1), а також його образотворчі роботи - у експозиції літературно-меморіального музею-квартири Б.Лавренёва.
12. ХКМ, Д - 1804, 1806, 1175.
13. Див. про нього херсонську газету "Копейка" від 20 червня 1909 року та ДАХО, ф. 195, оп. 1, спр. 51.
14. В Херсоні на початку ХХ ст. мешкала велика родина Спозито, серед яких були судновласники, промисловці.
15. Донька Горича П.Д. - відомого херсонського громадського діяча на початку ХХ ст. Див. про нього у публікації Д.Белого "День за днем": (1917-1920 рр.), у альманасі "Константи".- 1999.- № 2 (11). - С. 146.

ПУБЛІКАЦІЇ З ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

У держархіві Херсонської області зберігається 48 особових архівних фондів. Вони складаються з документів, рукописів, спогадів визначних людей нашого краю. Серед них письменники, науковці, актори, керівники крупних установ та підприємств, відомі краєзнавці, люди, чий творчий доробок є цікавим і корисним для майбутніх поколінь.

Ми пропонуємо увазі читача три публікації з фондів особового походження. Це фрагменти спогадів, краєзнавчих досліджень наших земляків Є.В.Горностаєва, С.І.Кривошеїна, Б.Є.Вадона, які пройшли великий життєвий шлях, пережили разом зі своїм народом всі страждання, перепити, радощі, що припали на його долю у XX столітті.

* * *

Євген Вікентійович Горностаєв, 1914 р. народження, краєзнавець-колекціонер, Почесний громадянин міста Херсона, фондоутворювач держархіву Херсонської області. З молодих років вивчає історію рідного міста, колекціонує все, що з нею пов'язане: книги, журнали, вирізки з газет, листівки, конверти, значки, медалі та ін., веде краєзнавчі дослідження в бібліотеках, архівах, музеях. Результатом цієї багаторічної копії роботи стали: книга "По страницам истории православных церквей Херсона", нариси "Забалка", "Благовещенский женский монастырь", безліч публікацій в місцевій пресі з історії будинків, вулиць, храмів Херсона.

Рукопис Є.В.Горностаєва "Улица Суворовская", фрагменти якого ми публікуємо мовою оригіналу, готується зараз до видання окремою книжкою.

Є.В. Горностаєв

УЛИЦА СУВОРОВСКАЯ (ФРАГМЕНТЫ)

Каждая улица – это страница в книге истории города.

Первые ее страницы неразрывно связаны с именем выдающегося русского военачальника А.В.Суворова, в память о котором названа центральная магистраль города.

Улица, носящая имя великого русского полководца, имеет свою историю. Вначале она никак не называлась. В 30-х годах XIX в. ее неофициально называли именем известного в Херсоне купца Эгиза – Эгизовской. На этой улице в его доме в 1815-1818 гг. и в 1922-1863 гг. находилась губернская гимназия, а впоследствии – писчебумажный магазин Эгиза. В 30-х годах XIX в. улица была названа Богородицкой. Во второй половине XIX в. Богородицкая стала именоваться Суворовской. Это под влиянием идей Николая Первого, который ввел в армии (и в государстве – тоже!) традиции почитания героев, называя их именами

микротопонимы, зачисляя их посмертно в списки полков и рот, где они служили, особенно, если этот герой погиб во имя родины. Вот с тех пор и в Херсоне появилась улица Суворовская, Потемкинская и др.

9 апреля 1919 года Суворовская была переименована в улицу Карла Либкнехта. А через год (28 апреля 1920 года) Суворовская улица была переименована в улицу 1-е Мая в честь первомайского праздника.

В 1941 году бывшая улица 1-го Мая вновь была названа именем Суворова! Но она по праву должна быть не имени Суворова, а как прежде – Суворовская. Потому, что ее никто иначе не называет.

Эта улица расположена в центральных районах города – Суворовском и Комсомольском. Она берет начало от проспекта Ушакова и заканчивается улицей Горького. Образовалась довольно быстро – к концу XVIII в.

В 30-х годах XIX в. восточный отрезок улицы был назван Богородицкой, а северо-западный – Католической. Во второй половине XIX в. Богородицкая стала именоваться Суворовской. Впоследствии Суворовская и Католическая переименовались. В 30-х годах они составили одну улицу, получившую в апреле 1941 г. современное название.

На старых картах видно, что Суворовская улица была короче – она начиналась от Говардовской (пр. Ушакова) и кончалась Румянцевской (Михайловича). Это главная улица старого дореволюционного города, традиционный торговый центр, сейчас здесь прошлое тесно переплетается с настоящим, а настоящее с будущим.

Дома здесь преимущественно каменные из местного ракушечника, в значительной части двухэтажные, крытые железом. В нижних этажах в прежние времена находились лучшие магазины Херсона, а в верхних жили сами хозяева. Многие из них имеют вид богатой городской усадьбы с разнообразной отделкой фасадов и ворот, на которых указывалась дата постройки дома. Эти здания – свидетели и хранители богатой и интересной истории, насчитывающей много лет.

Улица была невелика: ее легко можно пройти из конца в конец за десять – пятнадцать минут. Но по ней не принято было ходить быстро.

Одной из давних и интересных традиций этой улицы являлось то, что она была излюбленным местом вечерних прогулок, особенно херсонской молодежи, причем дефилировали только от Потемкинской улицы (К.Маркса) до Торгового переулка (21 Января) туда и обратно. По широкому тротуару ходили степенно, не торопливо, словно совершали какой-то обряд.

Суворовская улица была центром притяжения населения всего города. Посещалась она не только жителями центра Херсона, но и небольшой публикой из Забалки, Военного форштадта, Сухарного и других районов города, настолько заполнявшей ею тротуары, что по ним с трудом передвигались. Здесь часто знакомились парни и девушки, встречались, влюблялись и многих судьба соединяла.

И, если нужно встретиться с приятелем или знакомым, пройдишь по Суворовской и ты непременно его встретишь. Обычай иметь на улице повсюду скамейки давал возможность гуляющим отдыхать на них, под тенистыми аллеями из густой белой акации и вступать между собой в разговор о своих житейских проблемах, обмениваться новостями.

В то время среди постоянных посетителей был выработан свой стиль поведения. Часто из гуляющей публики, в том числе даже и интеллигентные лица и воспитанники учебных заведений, останавливались на Суворовской улице около магазинов Тотеша, Майлера и Промбека, препятствуя свободному движению проходящих, позволяя себе довольно недвусмысленные замечания по адресу дам. Иногда бывали толкотня, беспорядки, вызываемые руганью пьяных и безобразными расправами учащихся мореходных классов с гимназистами. Такое пренебрежение к общественной этике устранялось городской полицией.

И, несмотря на то, что деловой центр города давно переместился на проспект Ушакова, улица Суворова и теперь остается многолюдной. Вот только жаль, что ныне традиции эти забыты и остались лишь в воспоминаниях.

Печальная картина. Исторический центр города – гордость херсонцев, неузнаваемо меняет свое лицо. Трудно теперь даже представить первоначальный вид улицы Суворова. Хотя бы после военного периода, которой по меньшей мере двести лет. Она тихо умирает, уже не пытаясь сопротивляться. Даже все то, что сохранилось, мы не сохраняем.

Сколько здесь уничтожено памятников архитектуры – необыкновенной красоты зданий, парадных, подъездов, решеток, ворот, без которых пропадает своеобразие лица улицы.

И что мы видим сегодня? Вместо памятников архитектуры, которые необходимо реставрировать в прежних традициях, «новые украинцы» – хозяева магазинов, кафе и других торговых объектов – каждый на свой вкус делает пристройки, оформляют фасады дешевыми пластиковыми материалами, раскрашенными яркими красками, преобразуя улицу Суворова в улицу, которая не имеет ничего общего с прежней архитектурой.

Как много мы теряем!

Дом А.В. Суворова

В 1792 г. Суворов вторично принимает решение основать свою штаб-квартиру в полюбившемся ему Херсоне. Жил Суворов в нынешнем доме № 1-а.

Сохранились некоторые данные, свидетельствующие о жизни полководца в Херсоне. Ф.Антинг, несколько месяцев проживший в доме Суворова в Херсоне, сообщал: «Зимою и летом Суворов встает в 2 часа. Спит на том, на чем отдыхает натруженный земледелец, т.е. на

свежем сене, покрытом простыней, и одевается плащом. Все лето живет и спит один в саду, в палатке; одевается в несколько минут, обливается по несколько раз холодной водой... Поутру пьет чай и занимается полчаса гимнастикой, а потом садится за бумаги до обеда... Обедает и в 7, и в 9, и в 12 часов. За столом весел и разговорчив... В пище умерен, после обеда отдыхает несколько часов...»

Он был доволен жизнью и службой в Херсоне. Это видно из письма его зятя, князя Горчакова, к одному из своих сыновей. Он писал, что Суворов «здоров, весьма доволен своим постом, живет и все идет по его воле и расположился так, что хоть до конца жизни рад так жить в Херсоне».

Здесь у него установилась тесная связь с местным населением. В праздники вблизи его дома устраивались качели для народа, приглашались военные музыканты и песенники и происходили гулянья, в которых он сам принимал живое участие. Зимой, на масленицу, он катался с гор и устраивал у себя вечера с танцами.

В нашем городе Суворов прожил до осени 1794 года. Таким образом, его судьба тесно связана с самыми крупными событиями по освоению юга Украины и выходом России к Черному морю.

Интересно и другое: в те времена каменные дома возводились в два сезона, с годичной выдержкой. Если к этому прибавить хотя бы год жизни в нем первого владельца, то датой начала строительства можно считать 1779 год. Херсон же основан в 1778 году. Следовательно, они — почти ровесники.

Здание является образцом жилого дома юга Украины периода раннего классицизма в архитектуре. В начале оно было немного иным: вместо тамбура и вестибюля по центру первого этажа находился перекрытый сводами проезд, в котором было два входа. Оконные прорезы второго этажа заканчивались упрощенными сандриками. Каменные консоли держали балкон с металлическими перилами. Дом был выше на метр за счет засыпки цоколя при последующей перепланировке улицы.

Когда в 1803 году Херсон стал губернским городом, понадобилось здание для губернских учреждений, гражданского губернатора и вице-губернатора. Предполагалось отвести под них дом Суворова. Херсонский архитектор В.Ярославский предложил пристроить к дому шестиколонный портик. Но военный губернатор Ришелье средств не выделил. Был произведен мелкий ремонт с заменой тесового покрытия на металлическое. В краеведческом музее хранится подлинник чертежа фасада дома Суворова.

В дореволюционное время в нем помещались «присутственные места»: губернское правление с типографией, которая принимала заказы всех типографских работ, архивом, чертежной и другими губернскими учреждениями. А после революции это здание сначала находилось в арендном пользовании жилищного кооператива, затем в нем разме-

щался один из корпусов пединститута, а впоследствии – управление областного производственного объединения строительных материалов. Сейчас здесь находится Херсонский областной союз предприятий и организаций бытового обслуживания населения «Херсонсоюзсервис» и ряд других служб.

Но какие бы учреждения ни располагались здесь, каждый житель города знает: на улице Суворова под № 1-а находится «дом Суворова».

Здесь еще необходимо рассказать о том, что во дворе, восточнее дома Суворова, находился свободный участок, огороженный каменным забором.

На этом месте Херсонским судостроительным заводом был сооружен в 1951 году жилой дом (№ 1/13) с продовольственным кафе-магазином «Платан» в первом этаже.

А в нескольких шагах от «дома Суворова», всего лишь через дорогу, возле магазина «Парус», можно увидеть вековой вяз – великан с богатырским стволом, украшенным мощной и роскошной кроной. Он свидетель многих событий этой улицы. По преданию, дерево было посажено в 90-х годах XVIII века во время пребывания Суворова в Херсоне кормилицей его сына Аркадия в день его рождения.

Вот если бы дерево могло рассказать о своей истории! О скольких интересных событиях смогли бы мы тогда узнать!

Книжный магазин купца М.О.Шаха. Дом 28

Стоит на улице Суворова в Херсоне очень красивый чуть ли единственный, трехэтажный дом под номером 28, который внешне сохранился без изменений со времени его постройки. Интересна история этого здания и тем, что в нем была основана первая херсонская библиотека, о чем мы знаем совсем мало.

Херсонское общество второй половины XIX столетия было типично провинциальным. Мало здесь кто что-то читал, да и никакой библиотеки для чтения во всем городе не было, – это в губернском городе с 40-тысячным населением!

Существова с 1778 года, Херсон до 1872, т.е. почти на протяжении та лет, не имел библиотеки общественного пользования. Только в 1852 году при единственном в городе частном книжном магазине купца М.О.Шаха была ежедневно открыта платная библиотека для чтения, но в ней читатель мог найти только с десятков названий журналов да сотни две-три переводных и русских романов; книги для «общего» чтения выписывались магазином в самом ограниченном количестве экземпляров, да и то лишь по специальным заказам.

Частных более или менее примечательных собраний книг в Херсоне тогда было немного.

С того времени прошло сто пятьдесят лет. И хотя это здание сохранилось до настоящего времени, но о том, что находилось в нем, совершенно забыто. О магазине смутно вспоминают только некоторые

58

вершенно забыто. О магазине смутно вспоминают только некоторые местные старожилы, но и они затрудняются точно описать его.

А между тем в истории Херсона этот гастрономический магазин представляет большой интерес, о чем мы знаем совсем мало. Ведь это был первый в нашем городе книжный и нотный магазин купца М.О.Шаха – с библиотекой для чтения. Здесь же находилась контора, где принималась подписка на русские и иностранные журналы и газеты, по ценам, объявленным редакциями, при чем магазин обращал внимание выписывающих периодические издания на ту значительную выгоду, какой пользуются подписывающие при посредстве магазина, что расходы по пересылке денег по почте магазин принимает на свой счет и о всякой неаккуратности в доставке журнала магазин сам списывается с редакциями и старается об устранении неисправности.

Ежегодно возрастающее число подписчиков через магазин служило лучшим доказательством указываемых удобств и экономии.

Книжный и писчебумажный магазин, принадлежавший Шаху – был первоклассным книжным магазином, с собственной библиотекой для чтения, где каждый мог выбрать себе что-нибудь по собственному вкусу. Он обеспечивал город и его окраины учебниками. Здесь продавались чертежные и канцелярские принадлежности, первые почтовые открытки с видами Херсона, почтовые коллекционные марки всех стран мира.

Одна из серии почтовых открыток – вид центральной части города и Покровская единоверческая церковь, взорванная в 1948 году с «благословения» Херсонского городского совета, изготовлена по заказу М.О.Шаха и продавалась в его магазине.

Я, как коллекционер почтовых марок, часто посещал его в двадцатые годы, на витринах были выставлены почтовые марки с указанием цен. Здесь же производилась продажа заграничных пианино и роялей, а также скрипок, гитар, мандолин, балалаек и принадлежности к ним. При магазине, кроме того, находилась переплетная и графическая мастерские.

Сравнительно продолжительное время этот магазин существовал еще и после революции, пользуясь правом НЭПа. Но в это же время Советское государство принимало меры по вытеснению частной торговли государственной и кооперативной. Потому этот магазин и прекратил свое существование. В тридцатые годы, после переоборудования помещения, он стал магазином с непривычным для современного уха названием «Торгсин» (торговля с иностранцами), то есть магазином, в котором товары продавались за валюту или боны. Здесь было все, но не для всех. Хорошо помню, как тогда мне пришлось собрать свою коллекцию монет из серебра для продажи. В магазине содержимое взвесили и дали мне клочок бумаги, по которому я смог, получить фунт масла и один белый хлеб. В голодные годы, в особенности 1932-1933, сюда жители Херсона несли все, что было сделано из серебра и золота:

монеты, серьги, кольца, портсигары, подсвечники, кофейники и т.п. И все это принимали по весу, как металлический лом. В дальнейшем торговин был переведен в здание гостиницы «Первое мая», уступив прежнее место гастроному.

В апреле 1949 года здесь открылся вновь восстановленный магазин-гастроном. Он был комфортабельно оборудован, образовано 4 отделения: хлебобулочный, бакалейно-гастрономический, колбасный, кондитерский, а также отделение для продажи штучных товаров. В дальнейшем отделения этого магазина много раз перестраивались. Магазин, как магазин. Необходимо только добавить, что в этом гастрономе в последнее время открылся отдел парфюмерии и косметики. Кроме того, потеснив гастрономический магазин, здесь с августа 2000 года образовался сервисный центр – салон средств связи для выставок, демонстрации товаров средств связи.

В заключении следует отметить, что первая в Херсоне общественная библиотека начала функционировать по инициативе группы прогрессивно настроенной интеллигенции только 18 июля 1872 года. Сейчас это областная универсальная научная библиотека имени А.Т. Гончара.

Из истории первой в Херсоне телефонной станции. Дом 31 и 34

Представить себе жизнь современного общества без телефона сегодня невозможно. Изобретенный американским ученым А.Беллом в марте 1876 года телефон быстро завоевал признание в мире.

В 1894 году было возбуждено ходатайство об устройстве телефонной сети в Херсоне. Вопрос был решен положительно соответствующими правительственными органами, а через два года уже была оборудована центральная станция.

Старожилы помнят, что послевоенная телефонная станция вручную обслуживания открылась в 1896 году и находилась на углу улиц Суворова и Воронцовской (ныне Коммунаров) в двухэтажном доме № 31.

Здесь же она осталась и после изгнания из города немецко-фашистских оккупантов и работала до создания в Херсоне первой автоматической телефонной станции в 1961 году.

Сейчас здание поутратило свой былой вид. Исчезли многие детали его, но сам дом – патриарх сохранился. Ныне это – жилой дом, на первом этаже которого находится небольшой продуктовый магазин “Смак”.

Мемориальная доска ему просто по чину полагается.

Напротив первой телефонной станции на углу улиц Суворовской и Воронцовской стоял двухэтажный дом, принадлежавший купцу Ваинштейну. В его доме до революции размещалось второе Херсонское общество Взаимного кредита. Здесь 19 марта 1917 года состоялось собрание херсонских украинцев, где решили основать в Херсоне общество

“Українська Хата”, которое должно было стать центром национальной, политической, культурно- просветительной жизни на Херсонщине.

Организационное собрание общества “Українська Хата” состоялось 25 марта 1917 года.

Собрание открыл Т.Якушев. По его предложению председателем собрания избрали украинского писателя Николая Федоровича Чернявского, товарищем – украинского артиста П.К.Саксаганского, секретарем – Н.Малечу.

После революции в бывшем втором Херсонском обществе Взаимного кредита располагались Дом санитарного просвещения и Херсонское отделение Украинского банка.

В 1930 году Наркомом связи был решен вопрос о строительстве в Херсоне новой телефонной станции с прогрессивной в то время системой (центральной батареей). Горсовет отвел для станции здание бывшего Украинбанка, находящегося на улице Суворова, дом № 34.

Группа инженеров завершила проект перестройки станции, которым предполагался перевод всей сети на использование только телефонных кабелей, причем в центральной части города все кабели предусматривалось проложить под землей. Работы должны были начаться весной и завершиться к исходу лета, однако по неизвестным причинам они так и не были произведены. И только в 1935 году завершили первую очередь на новом месте (в здании бывшего Украинбанка), в новом объеме (на 1200 номеров, проектировалось – 2250). Руководили работами два инженера: Иванушкин из Одессы организовывал прокладку подземных кабелей, а Сорокин, командированный в Херсон из Ленинграда, руководил установкой оборудования непосредственно в новом помещении телефонной станции. Позже в этом же здании и в прилегающих к нему строениях была оборудована междугородная телефонная станция и центральный телеграф.

К началу второй мировой войны Херсон располагал городской телефонной станцией на 2400 номеров, которая полностью удовлетворяла потребности в телефонной связи.

Ввод ее в эксплуатацию в 1896 году стал событием чрезвычайной важности не только для города, но и для всей Херсонской губернии. Телефонная сеть обеспечивала связь абонентов как в черте города, так и в его окрестностях. Каждый абонент телефонной сети соединялся с центральной станцией отдельным проводом.

Первые телефонные линии в Херсоне были воздушными: изолированные провода подвешивались на столбах.

Телефонная связь быстро завоевала популярность у жителей города. К середине 1899 года число абонентов достигло двух сотен.

В 1914 году было произведено переустройство телефонной сети в Херсоне.

Большинство воздушных проводов было заменено воздушными кабелями, что уменьшило индукцию, благодаря этому разговора одного абонента не было слышно на соседних проводах.

Во времена боев за город и в годы немецко-фашистской оккупации Херсона телефонно-телеграфная почтовая связь была фактически полностью разрушена, уничтожены основные производственные здания, в том числе и оборудованное в середине 30-х годов новое здание херсонской телефонной станции, которая была взорвана отступавшими советскими войсками.

На месте, где до войны находилась телефонная станция, в первые послевоенные годы был построен трехэтажный жилой дом, в котором сейчас на первом этаже находится магазин № 9 «Глория», бывший «Ткани»...

* * *

Семен Іванович Кривошеїн (1903-1978), корінний херсонець, засновник сімейного фонду Кривошеїних в держархіві Херсонської області.

Дитинство і юність Семена Івановича пройшли на Сухарному форштадті нашого міста. У зрілі роки працював на різних керівних радянських і партійних посадах, учасник Великої Вітчизняної війни, він на все життя зберіг пам'ять і любов до своєї маленької батьківщини.

Прекрасний нарис "Из прожитого и пережитого" містить чимало цікавої краєзнавчої інформації, подробиць життя Херсона і херсонців у давно минулі часи, подається мовою оригіналу.

С.И.Кривошеин

ИЗ ПРОЖИТОГО И ПЕРЕЖИТОГО (ФРАГМЕНТЫ)

В моем повествовании нет ничего вымышленного. Все события изложены так, какими они были и запомнились мне. Излагаю так, как я их тогда воспринимал.

* * *

На пустыре правого, высокого берега реки Кошевой долго оставались заметными следы сухарного производства. Давно, давно, на этом месте стояли печи, в которых выпекали хлеб и сушили сухари для потребностей Херсонского крепостного гарнизона, а потом для снабжения войск, участвовавших в войнах за овладение и в обороне северного Причерноморья и Крыма.

Не осталось уже и самого пустыря, однако за этой, западной окраиной города сохранилось название – Сухарное и одна из улиц этой окраины также называется – Сухарная.

Поселялись на Сухарном в основном выходцы из окружающих сел в поисках работы на предприятиях города, в порту, на поденщине. Строили обычно домики свои из камыша, вальковые или из калыба, крытые в большинстве камышом, а то и просто землянки. Пальцев на одной руке хватало пересчитать дома из камня или кирпича и с деревянными полами.

Да и само-то Сухарное в дореволюционное время насчитывало каких-нибудь 2-3 тысячи человек населения, а границы его от оврага, отделяющего от Забалки, распространялись все на запад до улицы Степовой (Энгельса) и с юга от реки Кошевой до церкви на севере. Дальше шли пустыри с остатками старых крепостных пороховых погребов, земляных укреплений и выходов катакомб, по преданиям, соединяющих этот район с крепостью.

Были на Сухарном и свои промышленные предприятия. На берегу Кошевой, у обрыва располагались два кирпично-черепичных завода — Бейла и Бобровниченко Якова. На верху, над обрывом, на месте бывших сухарных заводов, за высоким досчатым забором виднелись примитивные деревянные строения, в которых разместилось предприятие по переработке кишечного сырья, принадлежащего тому же Бейлу.

В километрах трех на северо-запад от Сухарного были городские бойни, а с восточной и южной почти рядом с ними были три кожевенных завода. Один из них принадлежал Скловскому, на котором одно время работал мой отец, фамилий других заводчиков уже не помню. На всех этих предприятиях в основном работали жители Сухарного.

Часто, играя у обрыва, мы с горы наблюдали за бесчеловечной эксплуатацией рабочих на кирпичных заводах, и, особенно, на заводе Бейла. Поточная система замешивания глины, прессования кирпича и подачи его на сушку была построена так, что рабочий должен был все время находиться в движении как маятник.

Но кирпич и черепица выходили такими, что современным строителям даже и не приснится такое качество материала. Возьмешь кирпич или черепицу в руки, ударишь в нее щелчком и она звенит, как звонок, вся один в один, ровно красного, кирпичного цвета (отсюда и наименование этого цвета). Здание бывшего государственного банка (ныне гарнизонный госпиталь) построенное из этого кирпича стоит уже около 70 лет и как будто только сложенное.

С начала первой мировой войны (1914 года) завод немца Бейла прекратил свое существование, а завод Бобровниченко, используя это обстоятельство быстро рос и расширялся. Революция и национализация прекратили существование и этого завода. Восстановили и ввели в действие эти заводы только в 1927 году.

По рабочим кишечного завода жители нашей улицы сверяли время. Ежедневно, в одно и то же время, часам к 15 специальная линейка, запряженная дюжими лошадьми, заставленная деревянными чанами, с неимоверным грохотом катилась по нашей улице на бойни за кишками накопленными за день работы. На линейке обычно было по несколько рабочих и они во все горло выкрикивали всякие, не всегда пристойные песни. Один их вид говорил о том, что по дороге они успели уже захватить к Давиду и прокропить свою душу. В этих случаях обычно говорили: о, уже поехали кишкандеры, это значит уже около 3 часов дня. Сверяли еще время и по казенносадской карете, которая ежедневно в одно и то же время утром и во второй половине дня ехала в город и возвращалась перевоза детей в школы и работающих там взрослых.

САД «ОТРАДА» И КАЗЕННЫЙ САД

В пределах Сухарного были и увеселительные места. Таким местом и был сад «Отрада», принадлежащий Лубененку, а в народе просто Юркин сад. Расположен он был на территории, занимаемой ныне сельскохозяйственным институтом.

Сад «Отрада» занимал площадь во всю длину восточной половины усадьбы института вдоль Садовой улицы, площадью примерно свыше двух гектаров.

Южная часть сада упиралась в насыпь дороги и образовывала не-большой пруд, иногда не высыхавший и летом. Вокруг пруда была роща вековых вязов, ясеней, осокоров, акаций, кустарников калины, бузины, смородины. От половины усадьбы и до конца на север размещался фруктовый сад: абрикосы, сливы, вишни, груши.

Весь сад «Отрада» был обнесен канавой, заросшей дерезой, а за канавой - высоким дощатым забором. На воротах полукругом большая жестяная вывеска «Сад-Отрада». Внутри сада - аллеи, различные аттракционы: качели, лодочки, карусели, гигантские шаги и прочее. Рядом с прудом - небольшой летний театр-эстрада.

Через дорогу, с южной стороны, до самой балки расположен был сад Витензона, аналогичного назначения, только значительно меньший по размерам. В этом саду был построен большой кирпичный сарай, приспособленный под театр.

В этих садах летом устраивались народные гуляния, на которые съезжалась публика со всего города. Вход был платным, а размеры платы надо полагать, не всегда были по карману нашим сухарникам.

На подмостках театра Сада «Отрады» выступали разные бродячие труппы. Выступали тут и корифеи украинского театра, не пользовавшиеся признательностью властей, а по этому не имевшие своего постоянного помещения.

Не обходилось и тут без нашего участия. Правда, в большинстве мы честно зарабатывали право на вход в сад «Отраду» и делалось это так: администрация делала небольшие фанерные щиты на палках. На этих щитах писалась и рисовалась реклама спектаклей и представлений, и с этими щитами-рекламой каждый из нас ходил по указанным нам улицам Сухарного и Забалки, на рынках и в других массовых местах.

За эту работу мы пользовались правом бесплатного входа в сад, покататься на карусели и даже постоять где-нибудь в уголку театра, а если есть свободное место, то и посидеть.

Не смущало нас и то обстоятельство, что в силу конкуренции не хватало на всех рекламных щитов. В таких случаях действовали «на прошивную», а это значило, что в определенном месте, в заборе была подорвана внизу одна доска, она аккуратно и незаметно отодвигалась, а с Тимкой пролазили в щель, ставили доску на место и потом разгуливали в саду - «Отрада».

Другим местом массовых гуляний был Казенный сад. Но прежде всего следует рассказать, что из тебя представлял в то время Казенный сад.

На месте ныне размещенной школы-интерната № 2, в пределах, огороженных каменной стеной (которая сейчас разваливается и варварски растаскивается) в дореволюционное время находилось земское сельскохозяйственное училище, в последореволюционное время — сельскохозяйственный техникум, а с 1928 года, сельскохозяйственный институт им. А. Д. Цюрупы.

Мысок, на котором располагалась усадьба училища представлял из себя прекраснейший парк с хорошо подобранным набором пород деревьев: дуб, вяз, ясень, акация, искусная планировка аллей парка, обсаженных сиренью и другими кустарниками, со вкусом расположенные и оформленные цветочные клумбы, полянки, терраски, грибки и скамейки. Заботы по уходу за парком возлагались на учащихся училища.

За пределами стен, с западной стороны, склон Веревчиной балки занимала Екатерининская роща, состоящая из вековых дубов и вязов, остатками и следами старых клумб, горок для беседок и полянок для прогулок на берегу ерика.

Восточнее училища, оба склона Молочной балки и склон в направлении реки Кошевой также были покрыты зарослями вековых деревьев дуба, ясеня, вяза, дикой груши, а внизу, к плавням, заросли осока, вербы, лозняка. В промежутках и на склонах — густые заросли терновника, шиповника и других кустарников. Дальше — до границы с Сухарным росли молодые лески различных пород деревьев. На западном склоне Молочной балки стояло большое круглое каменное здание, называлось оно ротонда и предназначалось в свое время, очевидно, для увеселительных развлечений. Позже в этом здании была оборудована паровая мельница, а потом его разрушили совсем.

Метрах в пятидесяти от ротонды, стояло каменное здание театра, говорили, еще екатерининских времен.

Позже его приспособили в жилое помещение, однако оставшиеся внутренние балконы, внешняя архитектура и другие особенности выдавали его театральное происхождение. Разрушено и разобрано было это здание где-то уже в 1930-х годах.

Ниже ротонды, на склоне балки, был выход (или вход) в пещеру, а мы ее называли миной. По утверждениям старых людей эта мина уходила в крепость и служила ходом сообщения оборонного значения. Были попытки ее исследования, но об этом позже.

От всего описанного, что было за пределами стен, не осталось и следов, а замечательный парк, когда-то обнесенный стенами, обезображен до неузнаваемости, постепенно, по варварски уничтожается вообще.

А жаль! Жалко, что нет ему хорошего хозяина и гибнет такой замечательный и, можно сказать, неповторимый уголок природы. Шумим о создании зеленого пояса вокруг города, а имеющиеся богатства безжалостно топчем ногами, уничтожаем.

Так вот, в этом Казенном Саду по праздничным и воскресным дням проходили массовые гуляния, на которые обиралось множество народа со всего города. На террасе, за стеной в такие дни играл оркестр, в Екатерининской роще и в парке, с восточной стороны разбросаны были буфеты, лотки, подвижные тележки с мороженым и прочее.

В парке, огороженном стенами, собиралась городская знать и прочие высокопоставленные мира сего. За пределами стен – все остальные. Тут были и различные игры, пикники и... организованные рабочие маевки.

Надо полагать, что такие гуляния – за пределами стен, проходили не без влияния революционно-настроенных учащихся с/х училища и революционных кружков и групп, созданных еще при участии А.Д. Цюрупы.

Как и везде, и тут также, не обходилось без нас. Вся наша мальчишеская ватага рассыпалась мелкими группками, а больше в одиночку рыскали по парку в надежде за какую-нибудь мелкую услугу чем-нибудь полакомиться, выпить с бутылки остатки квасу, ситро, подобрать бутылку и тут же сдать в буфет на конфеты, а то... папиросы.

ПОЛЕТЫ УТОЧКИНА

Перед первой мировой войной, примерно, в 1912 году, а может на какой год и раньше, на пустыре, северо-западнее Сухарного начались какие-то приготовления, что не могло ускользнуть от нашего внимания. Как оказалось потом, это готовились к показательным полетам аэроплана Уточкина Сергея. Накануне полета весь импровизированный аэродром обнесли канатным барьером, а к началу полета аэродром окружен был любителями посмотреть такую диковину. Конечно, без нашего участия не могло обойтись такое событие. Под руками, кое-где на карачках и ползком мы, и я лично пробрался на передний план и наблюдали за всем происходящим у аэроплана. Как появился аэроплан в центре аэродрома – мне осталось неизвестным, надо полагать, что его притащили или привезли по частям т.к. при летных качествах аэроплана того времени, вряд ли он мог сделать большой сравнительно перелет.

У аэроплана суетился человек с рыжей копной волос на голове, в кожаном костюме, возле пояса болтался кожаный шлем. В некотором отдалении от самолета стояла группа людей, видимо из городской знати, несколько чинов полиции и по обводу возле канатного барьера - редкая цепь городских.

Долго продолжалась возня возле аэроплана: кто-то заносил ему хвост, потом покатали его чуть ли не на край пустыря, два человека крутили ему пропеллер, а вокруг меня некоторые из зрителей начали крикнуться и что-то второпях шептать.

Когда взревел мотор и завертелся пропеллер, часть зрителей часто оглядываясь, начала подаваться в направлении Сухарного и недалеко расположенного молодого леса. А вот когда окутанный облаком пыли аэроплан с бешеным ревом стал двигаться все быстрее в нашу сторону, тут уж многие, и я в их числе, не выдержали такого страховища и бросились врассыпную, кто куда. Самолет как будто специально гнался за нами, со скоростью, не намного уступающей скорости аэроплана я помчался домой. Аэроплан на высоте, не намного превышающей высоту церковной колокольни пролетел в северном направлении, а в это время на Сухарном многие спешно плотно закрывали ворота, окна, двери, затыкали трубы, чтобы не проникла в них нечистая сила.

Когда я, осмелев, хотел еще раз пойти посмотреть на аэроплан, мать категорически запротестовала, дала подзатыльник, загнала во двор и заперла калитку. Что было дальше я уже не видел, говорят, что он сделал еще несколько взлетов, катал пассажиров и на одном из заходов зацепился колесами за башню пересыльной тюрьмы, получил какое-то повреждение, а пилот Уточкин отделался незначительной травмой.

МЫ ВСТРЕЧАЕМ ЦАРЯ

Как-то, вместо уроков нас школьников построили в пары, повели из Забалки на улицу Говарда (пр. Ушакова) и поставили в шеренги вдоль улицы. К нашему приходу вся улица от вокзала до поворота на Перекопскую и до Екатерининского собора с обеих сторон была заставлена шпалерами из учеников школ и учащихся средних учебных заведений: гимназии, коммерческого училища, реального училища, духовной и учительской семинарий, мореходного училища, ремесленных училищ и других. Место нашей школы оказалось против Пушкинской школы, ныне помещения, принадлежащего пединституту, что рядом с историческим музеем. Простояли мы там, надо полагать, часа полтора – два, после проехали на пролетках какие-то, очевидно, видные губернские и городские деятели, мы им кричали «ура», за ними прошли учебные заведения со своими оркестрами и после этого мы вернулись в свою школу.

И так на протяжении недели повторялось несколько раз. Что это значит – нам не говорили. Перед одним очередным таким выходом нам объяснили, что на днях к нам, в Херсон приедет государь – император и мы его будем встречать и громко кричать ему «ура».

В тот день на ул. Говарда, на закрепленном за нашей школой месте нам, каждому дали флаги, трехцветные русские, и, когда, в который уже раз проезжала кавалькада губернских и городских чиновников мы

во все горло кричали «ура» и махали флагами. С флагами мы вернулись в школу, чтобы на следующий день одетыми во все лучшее идти и встречать царя.

Улица Говарда в этот день вся пестрела флагами, транспарантами, царскими вензелями и прочим убранством. Ученики нашей школы на том же месте, против Пушкинской школы выстроились в шпалеру, в два ряда, за нами выстроилась плотно шпалера солдат, а за ними уже гражданское население.

Началось томительное ожидание, по улице ежеминутно проезжали экипажи с какими-то чинами, которые придирчиво вглядывались в шпалеры встречающих и охраняющих, останавливались, делали какие-то замечания и мчались дальше.

Мы, школьники, сначала смотрели на все это с интересом, а потом начала брать усталость и мы приставали к учителям с вопросом, скоро ли будет царь?

Нам разрешили сесть на обочинах улицы, мы уже порядком проголодались и надоело мелькание одних и тех же военных и чиновных людей, выкрикивающих какие-то команды и распоряжения.

И вот, наконец, мчится по улице на лошади офицер и во все горло орет: стройся, приготовиться! Позабыв об усталости и голоде все быстро повскакивали, выровнялись в ряды и повернув голову направо, поднимались на носки, заглядывая в сторону вокзала.

Прошло еще немало времени как на улице, со стороны вокзала появилась длинная вереница экипажей запряженных великолепными лошадьми, тщательно подобранными по масти. Сбруя и убранство экипажей переливались всеми цветами радуги.

На экипажах по одному и по два ехали какие-то чины в парадной форме и при всех регалиях. Нам не терпелось увидеть среди них царя, и, боясь пропустить момент, я ежеминутно приставал к рядом стоящей учительнице с вопросом: «Мелания Дмитриевна, где же царь, вот это, а?» - тыча пальцем в сторону наиболее красочно разодетого сановника с бородой как у царя на школьном портрете. Мелания Дмитриевна хватала меня за руку, делала замечания, что нельзя пальцем тыкать на царя и обещала мне показать его, как только он появится.

Наконец до нас начали доходить сначала глухие потом все более слышные крики «ура». В середине длинной вереницы экипажей, которым не видно было конца, шла открытая автомашина, издали мы заметили на ней два серых пятна с контурами людей. Автомашина шла на малой скорости.

Когда машина подъезжала к тому месту, где мы стояли, учительница говорит: «Смотрите, вон в шинели наш царь, а рядом с ним наследник, царевич Алексей». Когда автомобиль поравнялся с нами, мы увидели на нем человека в серой шинели с полевыми погонами (говорили полковничьи), далеко не царственного внешнего вида и комплекции, с рыжей, далеко не такой, как на портретах бородой, и, как мне по-

казалось, заурадным и далеко не царственно-величественным лицом. Наследник Алексей, которому в то время было лет 11-12, тоже был в серой, солдатской шинели с приколотой к ней какой-то медалью. Внешне в нем также не было ничего царственного.

Царь Николай сидел в машине, раскланивался по сторонам и возле него рядом стоял Алексей. За автомашиной еще долгой вереницей шли экипажи с членами царской свиты, однако настроение мое было настолько испорчено, что я уже без всякого интереса смотрел на продолжающееся торжество.

Я ожидал увидеть царя таким, каким его видели на портретах - во всем царском величии и с царской осанкой. И вдруг самая заурадная, я бы сказал, даже неказистая внешность с кислой улыбкой на лице и ленивыми жестами поклонов по сторонам. Полнейшее разочарование.

Когда я пришел домой и дома меня спросили, видел ли я царя и просили рассказать какой он из себя, я с обидой махнул рукой: разве такой царь бывает.

Говорили, что Николай II со своей свитой проехали в Екатерининский собор, там был отслужен молебен, после чего он присутствовал на спуске на воду двух эсминцев, построенных на верфи Вадона и в тот же день уехал из Херсона.

З.С.Орлова

РОДИНА ВАДОНІВ

З іменем Вадонів пов'язаний цілий історичний етап у житті м. Херсона, у розвитку його промисловості.

У документах державного архіву Херсонської області та друкованих виданнях є численні відомості про сім'ю французьких емігрантів Вадонів.

Від заснування Херсона (1778) і початку заселення безкраїх степів півдня України, сюди, на запрошення уряду та самочинно почали переселятись із держав Європи іноземні емігранти. Були серед них німці, шведи, італійці, греки і французи, потік яких збільшився після французької буржуазної революції. В Росію, поряд з аристократами, які тікали від революційних бур, попрямували люди "третього" стану - вчителі, лікарі, ремісники, селяни тощо.

На одному з кораблів, що відбули з Марселю у кінці XVIII ст., спалахнула епідемія чуми, під час якої загинули майстер Жозеф Вадон і його дружина. Залишився хлопчик-сирота, Жозеф Вадон, котрого капітан судна висадив у Турції.

Протягом кількох років Жозеф жив у Константинополі (Стамбулі), навчався слюсарному та ковальському ремеслу. В 1797 році друзі бать-

ків – французькі емігранти – Кулони домоглися дозволу забрати хлопця в Росію.

Спочатку він жив в Умані, там Жозеф працював у маєтку графа Потоцького, потім переїхав у Херсон.

Тут в районі Забалки-Сухарного Жозеф Вадон відкрив кузню. Херсонці називають і тепер це місце – “Кузні”.

Вправний майстер, працююча, чесна людина, він незабаром зумів завоювати повагу співгромадян. Роботи у Вадона завжди було з надлишком, більшість з його ажурних грат, виготовлених ним, до цього часу прикрашають наше місто. Жозеф одружився із дочкою друзів – Софією Кулон, у них було два сини Олександр та Євген (Ежен) і дві доньки.

В 1853 році Вадони заснували механічну майстерню. В 1855 році придбали у власність ділянку землі на воєнному форштадті, де відкрили нове виробництво – “чавунноливарний і механічний завод”. Це було перше велике (за тих часів) промислове підприємство м. Херсона.

Навколо заводу на ділянках землі, безкоштовно наданих власниками заводу, почали будувати будинки – сім’я Вадонів та робітники підприємства. Район цей херсонці називали “Ливарне” і вулиця пізніше отримала офіційну назву – Ливарна.

У 1855 році власники заводу виконали перше крупне урядове замовлення – виготовлення лафетів для гармат Очаківської фортеці, йшла Російсько-турецька війна (1853-1856 рр.). Казенне замовлення, виконане в строк, з відмінною якістю, принесло власникам підприємства подяку уряду, нагородження бронзовою медаллю і видачу банківської позички на розширення і модернізацію заводу.

В 1895 р. на заводі Вадонів почались суднобудівні роботи, а з 1912 року Вадони орендували у міської управи ділянку землі на Карантинному острові. Там, на острові, була побудована корабельна верф, на базі якої після встановлення радянської влади засновано суднобудівний і судноремонтний завод ім. Комінтерна.

Один з представників цього роду в Херсоні, фондоутворювач державного архіву, Б.Є.Вадон (1912-1997 рр.) передав на державне зберігання крім рукопису “Французы на юге России. Семейная хроника”, фрагменти якого ми друкуємо мовою оригіналу, також численні фотографії та документи і матеріали, що розповідають про життя родини Вадонів.

ФРАНЦУЗЫ НА ЮГЕ РОССИИ. СЕМЕЙНАЯ ХРОНИКА (ФРАГМЕНТЫ)

В Херсоне Вадоны на окраине города «Сухарное» открыли свою кузницу. А крестный отец деда Эжена – Вассал из Умани дарит Вадонам локомобиль (передвижной паровой двигатель), который и послужил началом их труда в Херсоне.

Трудовая семья Вадон пользовалась уважением и доверием у казачиков. Вскоре они переезжают на другой конец города – «Военный форштадт», где открывают слесарно-кузнечную механическую мастерскую. Тут-то и понадобился подаренный крестным локомобиль. Херсон быстро рос. Появилось много заказов от местного населения, ближайших сел и хуторов Херсонской губернии. Авторитет мастеров Вадонов с каждым годом набирал силу. Их называли «мастера золотые руки».

Семья Вадон постепенно богатели. В годы Крымско-турецкой войны 1853-1856 годы Вадоны успешно выполнили срочный военный заказ царского правительства (Николай 1) на изготовление лафетов для артиллерии, получив из казны ссуду на постройку дополнительных цехов. Братья Вадон были награждены большой именной бронзовой медалью. В результате Крымской кампании предприимчивые, энергичные промышленники-французы быстро разбогатели.

Кстати, я, Борис Вадон, являясь внуком братьев Вадонов – Александра и Эжена, видел эту медаль и держал ее в своих руках. Она оберегалась в нашей семье как драгоценная реликвия. Потом награда исчезла, затерялась. Возможно ее даже выбросили, т.к. настало время для нашей семьи, когда за такие заслуги и награды жестоко карали. Но об этом позже.

На месте мастерских Вадоны на военном форштадте построили в 1855 году в Херсоне чугунно-литейный завод. Время шло. Проходили год за годом, завод расстраивался. Появились литейные заказы от многочисленных предпринимателей Херсона и губернии. Крупный заказ предложила заводу городская водопроводная контора. Появились заказы на оборудование паровых мельниц, лесопильных заводов, маслобоек, круподерок и т.д.

Мой прадед Жозеф Вадон старел. Почувствовал себя больным, решил написать духовное завещание. Копия с оригинала завещания прадеда Жозефа Вадона сохранилась в Херсонском областном архиве.

Херсон 16 дня августа 1857 года.

«Я, нижеподписавшийся (Осип) Жозеф Вадон – купец 1-й гильдии, чувствуя себя опасно больным, решил составить духовное завещание сие в следующем: желаю как жил, так и умереть в Римско-католической вере, в которой и родился. С помощью моих сыновей Александра и

Эжена их трудами и через их хороший образ жизни, успел оставить кое-какое состояние, то и оставляю сыновьям моим Александру и Эжену все, что имею: дом со всеми принадлежностями, который в городе Херсоне при военном форштадте. В нем устроенный завод с материальным и другими снарядами, кузнечными и литейными припасами, оставляю им свою домашнюю утварь, серебро и прочее. Словом завещаю моим двум сыновьям Александру и Эжену Вадон все, чем владею, дабы они им пользовались и распоряжались как заблагорассудится. Уверенный в доброте сердца и благородстве сыновей своих, оставляю на их попечение мать, а мою законную жену Софи Вадон, урожденную Кулон. Во имя сына и святого духа аминь».

Духовное завещание получил июня 21 дня 1860 года Александр Вадон (старший сын прадеда).

В том же 1857 году, когда было написано духовное завещание, умер мой прадед Жозеф Вадон в возрасте 74 лет.

Родился он в 1783 году. Его супруга Софи умерла в 1886 году в возрасте 96 лет.

Через четыре года после смерти прадеда Жозефа Вадон в 1861 году его старший сын Александр, получив по согласию с младшим братом Эженом Вадон (мой дед) половину денег стоимости завода, уезжает в Николаев работать на судостроительный завод бельгийского общества «Наваль».

Мой дед Эжен Вадон остался единственным полноправным владельцем завода.

Со времени выезда из Херсона деда Александра в Николаев наше генеалогическое дерево разветвилось на херсонских и николаевских Вадонов. Дед Эжен снова едет в Одессу теперь уже просить руки Каролины Налис – дочери мастера француза Жозефа Налис, у которого мой дед Эжен был в подмастерьях. Все это время Каролина ждала Эжена. Получив родительское согласие, дед Эжен и Каролина едут в Херсон. Она была на десять лет моложе Эжена. Жили они в согласии, любви и дружбе. У них родилось шестнадцать детей. Все они вписаны в наше генеалогическое древо.

Восемь детей скончалось от дифтерии. В те далекие времена еще не знали, как ее лечить. Из оставшихся в живых были: Жозеф, Александр, Анри, Эжен, Миетт, Элиз, Поль, Жанна. Сыновья закончили во Франкфурте в городе Лионе политехнический институт. Деду нужны были свои инженеры на заводе. Дочери закончили гимназию, обучались в Херсонском музыкальном училище по классу фортепиано.

К деду Эжену пришла слава. Он еще больше разбогател.

Вскоре он строит в Херсоне на берегу Днепра у притока Кошевой на Карантинном острове судостроительную верфь, со стапелей которой сходили паровые суда и железные баржи. Завод и верфь росли и процветали.

Появились новые заказы на речные суда, а в 1913 году строили миноносцы. Только подумать: обыкновенный мастеровой, без технического образования, смело брался за все, что рождалось в его голове. Он был удостоен высокого звания – потомственного, почетного гражданина Херсона. Избран гласным в городскую Думу. Увековечен первым промышленником-французом в Херсоне. Завод и верфь расширяли свои владения. У него был открыт счет в Херсонском государственном банке. Фортуна шла ему навстречу. Всех дочерей выдал замуж. Они получили в приданное добротные дома. Зятья работали на заводе и верфи. У деда были свои инженеры и техники, механики и чертежники.

Выросло новое поколение французов – Вадон. Семья насчитывала до сорока душ. Был свой выезд. Вадоны сооружают небольшую электростанцию, которая подавала энергию в завод и в дома семей. На верфи был построен прогулочный катер «Кетти», совершавший в праздничные дни путешествия по Днепру. А в плавнях устраивали семейную рыбалку. Была большая, дружная семья французов.

Дед Эжен был в ореоле славы.

Вся семья хорошо трудилась, хорошо отдыхала и веселилась, как это умеют французы.

За оборудование механизмов сцены, подъемников декораций и кулис для херсонского городского театра, директором которого в то время был Молчанов Захар Григорьевич, завод Вадона выполнил заказ к открытию первого театрального сезона, дедушка Эжен был абонирован ложей бенуар.

В Херсонском театре гастролировали: наш земляк Шумский, Заньковецкая, Комиссаржевская, братья Адельгеймы и др.

До сих пор в Херсоне сохранилось название улицы Литейной на военном форштадте, где был построен завод.

Все годы в Херсоне в знаменательный день 14 июля – «Взятие Бастилии» над заводом и верфью развевались государственные флаги республики Франции.

В двенадцать часов дня на заводском дворе накрывались праздничные столы. Дедушку Евгения Иосифовича Вадон поздравляли с исторической датой. Во второй половине дня рабочие и служащие не работали.

А с 9-го мая 1856 года, постоянно отмечалось основание чугунолитейного завода Вадонов в Херсоне. В этот день завод и верфь не работали.

Священнослужители Римско-католической церкви на заводе и в костеле служили молебен. Вадоны были католиками. Чтили свои религиозные праздники. Но в угоду рабочим и служащим, все православные религиозные праздники отмечали по старому стилю календаря. Эти дни были нерабочими.

Так продолжалось до 1917 года...

Далее идут годы моего драматического детства. Началась моя травля. Когда пришло время поступать в школу, мне не разрешено было учиться в центре города, в районе нашего проживания, а отправили в школу на окраину города недалеко от кладбища, куда и ходил, пока не закончил ее. Определен был в класс «Б», в котором учились дети нэпманов, кустарей, буржуев и лишенцев. В классах «А» учились дети рабочих и крестьян.

Мы были дети второго сорта. Так делили школьников в двадцатых годах. В пионеры не принимали. Ходили мы, «отверженные» дети, только во вторую смену. Представьте себе, какой я испытывал страх, страх ребенка, шагавшего ежедневно по три километра в школу и обратно в вечернее время по неосвещенным окраинам города (начало 20-х годов).

Учился я хорошо, но первое время мне было трудно. С детства меня учили французскому и русскому языкам. Школа, в которую меня приняли, была украинизирована. Все предметы преподавали на украинском языке. Иностранный язык был немецкий. Не зная ни одного из них, я получал двойки.

Помню на уроке украинского языка писали письменную работу на вольную тему. Я получил оценку «Зле». Придя домой, показал родителям. Несколько дней они не могли расшифровать, что означало слово. Оно пришло к нам из Закарпатья. Хуже и ниже оценки не бывает. Постепенно дотянулся до четверок. С детства увлекался музыкой, учился на виолончели. Закончив школу, решил поступить в музыкальное училище. Но мне отказали в приеме по мотивам «социального происхождения». Принимали детей рабочих и крестьян. В ФЗУ не приняли по той же причине. Отец посоветовал работать учеником на заводе им. Петровского. Иду на биржу труда, но и там отказывают. Пишу Калинин. Получаю позитивный ответ. Поступаю учеником на завод сельскохозяйственных машин в модельный цех по дереву. Но, не проработав и года, попадаю под сокращение. Учеников не имели право сокращать.

В то время был лозунг, выдуманный Сталиным: «Кадры решают все». Я обратился в завком. Мне ответили, что сокращен по закону. Несправедливо уволенный с завода, я продолжал принимать активное участие в клубном заводском оркестре, играя на виолончели. Отец работал по-прежнему в артели «Металлист» и предложил мне поступить к ним на работу, где я и трудился с 1930 по 1934 год, когда вышел иезуитский указ правительства: «Дети не отвечают за родителей». И, наконец, сбывается моя долгожданная мечта. Я студент 1-го курса херсонского музыкального училища по классу виолончели.. в 22 года. На лекциях сижу рядом с мальчиками и девочками 14-15 лет (переросток), дети меня называли дядя Вадон. Учился в училище я отлично, «проголодавшись» по учебе. Но не долго радовался своей удаче. Наступил зловещий 1937 год, время Сталинского кровавого насилия. Я на третьем

курсе музыкального училища по классу виолончели преподавателя Кузнецова Бориса Семеновича, окончившего еще в старое дореволюционное время Санкт-Петербургскую консерваторию по классу виолончели у профессора Вержбиловича - солиста оркестра Мариинского театра. И вот отца и меня арестовывают и судит нас заочно «Тройка» НКВД по ст.ст. 58-10, 58-11 уголовного кодекса по обвинению в шпионаже и терроре в пользу иностранных государств (Франция). Отца еще обвиняют во вредительстве на производстве и агитации против Советской власти. Мог ли инженер – автор конструкции вредить себе, где выпускались насосы его изобретения? Его детище. Словом, общеизвестный теперь набор бредовых обвинений.

Отца моего Евгения Евгеньевича Вадон засудили на 10 лет без права переписки, что означало тогда расстрел, меня на 8 лет. Мать выслали в глухое отдаленное село, где она – учительница французского языка после продолжительных поисков, издевательств и унижений находит работу в детском саду уборщицей.

Семью нашу уничтожили, квартиру разграбили. Мы ничего не знали друг о друге. Двадцать восемь дней я отсидел в полутемной одиночке, шесть месяцев в общей камере, где находились политические заключенные вместе с уголовниками, издевавшимися над нами. В камере, рассчитанной на 12 человек, нас было 40. Ежедневно тюрьма пополнялась «свежими» политическими заключенными. Тюремные корпуса и камеры были переполнены «врагами народа». Уголовников в камерах не задерживали. Кто же находился в них? Я до сих пор помню фамилии всех херсонцев, которые сидели в 1937 году со мной в одной камере: Зайцев, работник партии; Винарский, начальник здравотдела; Хуторянский – директор завода «Металлист»; Родман – закройщик ателье мод, Боянжу – отец нынешнего херсонского поэта, рабочий завода Петровского; заместитель директора музучилища Стеценко, учитель Анищенко, священники: Отец Александр из Покровской церкви, Отец Яков из клдбищенской церкви, Отец Петр из Берислава, Отец Михаил из греческой церкви, регент Идзиковский, рабочие и служащие херсонских фабрик и заводов. Колхозники и рабочие совхозов, о которых в настоящее время публикует каждую среду «Наддніпряньська правда» о их реабилитации.

В последнее время в камерах невозможно было дышать. Количество находившихся заключенных трижды превышало норму. Вынесли койки и мы лежали на голом цементном полу вплотную. От запаха парши и круглосуточного электроосвещения, спертго воздуха многие теряли сознание. Тюремная администрация блюла «Заветы Ильича» - ужесточить тюрьмы и лагеря! Контора, саботажники, иностранцы и гнилая интеллигенция должны это все испытать. («Огонек» за 1991 год) – Солженицын, Солоухин.

В тюрьме постепенно усиливали охрану. Чувствовалась зловещая напряженность. Надзиратели стали еще строже относиться к нам, за-

ключенным. Чаще появлялись в камерах начальники корпусов. По несколько раз в день устраивали проверку. Ночью на тюремном дворе что-то шумело, гремело, гроыхало. Участились переключки на сторожевых вышках, еженощно ревели сирены, возвещали о тревоге. Уголовники притихли...

...Это увозили политических заключенных, приговоренных к высшей мере наказания – расстрелу... Через несколько дней после жутких, кошмарных ночей предстоял тяжелейший сорокапятидневный этап. Нас ночью из тюрьмы повезли на железнодорожный вокзал и запломбировали в телячьи вагоны по сорок два человека в каждом. Еще сейчас содрогаюсь, вспоминая, как нас везли в Сибирь: два ведра воды, пайка хлеба, миска баланды из отвратительной вонючей, соленой мороженой рыбы и кислой протухшей капусты на сутки. В вагоне дыра в полу для естественных нужд, печка-буржуйка, которая дымила всю дорогу. Дышать нечем, зловоние и духота, пот и грязь. Все эти «прелести» – наши выделения, испарения поднимались к зарешеченным окошkam, к потолку, откуда проникал мороз и ветер. Образовывались грязные ледяные сосульки, которые мы после нестерпимой жажды обсасывали. Трагически встретили нашествие насекомых, истязавших нас весь этап.

Мы не умывались, нас не стригли и не брили, походили на одичавших загнанных в клетку зверей. Ни разу в течение полуторамесячного этапа нам не удалось сполоснуть грязную ложку и миску (200 г воды в сутки).

Не доезжая Красноярска, в темную морозную сорокаградусную ночь, нас полураздетых гнали под конвоем в пересыльную баню, где не оказалось холодной воды в душевых, и окатили крутым кипятком.

На наших телах появились ожоги. Около получаса стояли голыми в холодном предбаннике в ожидании одежды с «вошебойки» (парилки).

После бани нас полузамерзших, голодных снова закупили в те же телячьи вагоны и повезли к месту назначения. Выгружали также в трескучий мороз. Всю ночь шли пешком тайгой и лишь к утру прибыли в юзлаг НКВД (Забайкалье). Так называлась наша каторга с резкоконтинентальным климатом +35, -50° и вечной мерзлотой.

Кто не мог идти дальше – ослабевший, истощенный, обессиленный падал, его пристреливали за «побег».

Зона была огорожена двухметровым забором, сверху колючая проволока, на вышках охрана. До рассвета подъем. Пятикилометровый путь пешим шагом с конвоем и собаками. Двенадцатичасовой рабочий день на строительстве «засекреченной» железной дороги, которая впоследствии была законсервирована. Вот что такое «сизифов труд».

Подвозили мы, заключенные, вручную на тачках гравий и песок к железнодорожному полотну на двухметровую высоту, добывая его киркой и лопатой из вечной мерзлоты.

В те годы не знали еще о бульдозерах и подъемниках.

Снегопады, морозы, бураны, вихри, жгучий ветер не давали возможности работать на трассе. Разжигать костры, согреться хоть немного — строго воспрещалось. «Нарушителей» избивали.

Установленная дневная норма выработки заключенных не выполнялась. Голод, холод, побои, изнурительный труд, издевательства косили тысячи ни в чем не повинных жертв. В лагерях царил произвол.

Так начиналась моя юность.

О зверствах и мучениях в лагерях, о наших семьях, лишенных всех человеческих прав излишне писать. Я чудом выжил. Эти страшные картины сталинских каторжных лагерей описывает в своем произведении «Архипелаг Гулаг» Александр Солженицын.

Многие не верят в то, о чем пишет писатель, но такова была действительность. Я живой свидетель ее и жертва этого трагического времени. После освобождения из лагерей вернулся в родные края с подорванным здоровьем: двухсторонняя паховая грыжа, цинга, отмороженные руки и ноги.

В Херсоне нигде не мог устроиться на работу. Временная прописка, шестимесячный паспорт. Хожу в лагерных обносках. Согласен на любую работу с минимальной зарплатой. Всюду отказ. «Враг народа».

Наша бывшая квартира в Херсоне из четырех комнат конфискована еще в 1937 году, занята по ордеру работником речного порта. Мать, возвратившись из ссылки, живет в однокомнатной квартире у родной сестры, приютила и меня. Она мне посоветовала уехать в Одессу. «Тебя там никто не знает, может быть устроишься». Мне повезло. В Одессе поступил в Украинский музыкально-драматический театр виолончелистом. Жил в театральном общежитии. Проработал в театре около тридцати лет, ни с кем не общаясь. Сорок лет держал в тайне свое прошлое, не рассказывал о судьбе и горькой доле своей...

ДЖЕРЕЛА

1 Фр 4009, оп. 11, спр. 17.

2 Фр 4009, оп. 6, спр. 1.

3 Фр 3873, оп. 1, спр. 21 «а».

Передмова, анотації і
підготовка текстів до друку
Стукалової О.І.

КРАЄЗНАВЧІ НАРИСИ

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИК-АРХИВИСТ (К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ К.К. ШИЯНА)

Кир Карлович Шиян родился 21 июня 1902 г. в крестьянской семье в с.Березовая Лука Гадяцкого уезда Полтавской губернии. Его настоящее имя Кирилл Карпович. Псевдоним он взял в послевоенные годы и мало кто из многочисленных поколений его учеников в харьковском педагогическом институте им. Г.С.Сковороды и Харьковского государственного университета им.А.М.Горького знал его подлинное имя.

В 1921 г. экстерном сдал экзамены за семилетку, поступил в педагогический техникум в г.Гадяч. С сентября 1923 г. по август 1924 г. он работал учителем 7-летней школы в с. Липовая Долина Сумской области (тогда – округа). С августа 1924 г. по октябрь 1926 г. служил в Красной Армии (27 полк 7 стрелковой дивизии, г.Ромны Полтавской области). После демобилизации учился на социально-экономическом факультете Нежинского института народного образования (бывшем Нежинском историко-филологическом институте кн.Безбородко), который успешно окончил в 1930 г. Затем он обучался в аспирантуре при научно-исследовательском Институте истории украинской культуры им. академика Д.И.Багалая (г.Харьков) (1930-1932 гг.). Здесь он прошел первую классную подготовку у известных историков и архивистов: Д.И.Багалая, В.А.Барвинского и др.

После защиты диссертации по теме «Украинская буржуазная историография о капитализме на Украине» квалификационной комиссией этого института ему было присвоено звание научного сотрудника, доцента истории Украины.

В период учебы в аспирантуре Кирилл Карпович работал по совместительству в Харьковском педагогическом институте профессионального образования (деканом архивоведческого факультета и преподавателем истории СССР), а затем директором Харьковского областного архива. В тот период Харьков был столицей Украины и областной архив был не рядовым, а считался одним из наиболее современных и передовых в нашей стране.

В связи с открытием в 1932 г. при ХПИПО первого в Украине высшего архивоведческого учебного заведения – архивоведческого факультета К.К. Шиян в журнале «Архів Радянської України» (1932. – № 1-2. – С.164-168) опубликовал статью «Завдання архівознавчого факультету», где одним из первых сформулировал задачи подготовки архивистов-профессионалов высшей квалификации.

В 1932-1936 гг. он работал научным сотрудником научно-исследовательского Института истории украинской культуры и преподавателем истории в средней школе (г. Харьков).

В сентябре 1936 г. Кирилл Карпович был арестован органами НКВД УССР и находился в заключении до мая 1938 г. Обвинение не подтвердилось и он вышел на свободу. До сентября 1941 г. он работал помощником директора по заочному обучению и преподавателем истории педагогической школы, а затем преподавателем кафедры истории СССР Харьковского государственного педагогического университета им.Г.С.Сковороды. Участник Великой Отечественной войны. С октября 1941 г. по сентябрь 1943 г. занимал должность директора и преподавал в средней школе г.Самарканда Узбекской ССР. В октябре 1943 г. – сентябре 1956 г. – доцент, заведующий кафедрой истории СССР, декан исторического факультета, заместитель директора Харьковского педагогического института по учебной и научной работе.

В 1956 г. исторический факультет педагогического университета был присоединен к историческому факультету Харьковского университета. И в 1956-1974 гг. он – доцент, профессор кафедры истории СССР Харьковского государственного университета. Здесь читал общие лекционные курсы: история СССР (период феодализма), введение в историческую науку, спецкурсы. В 1947 г. защитил кандидатскую диссертацию «Столыпинская аграрная реформа в Харьковской губернии», в 1962 г. – докторскую диссертацию «Борьба рабочего класса Украинской ССР за восстановление промышленности в 1921-1925 гг.». В 1963 г. решением Высшей аттестационной комиссии К.К.Шиян был утвержден в ученом звании профессора по кафедре истории СССР. Под его научным руководством защищено несколько кандидатских диссертаций.

Автор нескольких десятков научных, научно-популярных работ и учебно-методических пособий, редактор более десяти монографий, он принимал активное участие в подготовке к изданию сборников документов и материалов по истории промышленных предприятий и рабочего класса Украины на основе Харьковских архивов.

Под редакцией К.К.Шияна в 1959 г. был издан путеводитель по Государственному архиву Харьковской области (Державний архів Харківської області: Путівник. – Х., 1959. – 532 с.).

Скончался Кирилл Карпович Шиян 30 декабря 1974 г. Похоронен в г.Харькове.

За скупыми строками биографии ученого – ежедневный, кропотливый труд (Кирилл Карпович не признавал выходных), блестящие лекции, которые навсегда остались в памяти всех тех, кто был его слушателем, его своеобразный юмор, любовь к меткому слову и сам незабываемый образ Учителя. В достижениях современного украинского архивоведения есть вклад этого замечательного человека, многогранного ученого и талантливого педагога.

ЗЕМСЬКІ ДІЯЧІ ХЕРСОНЩИНИ ПРОТИ ПЛАТНОГО МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Охорона здоров'я країни переживає нині не найкращі дні своєї історії. В останні роки, через спад виробництва, держава виявилася неспроможною асигнувати в повному обсязі медичну галузь, що фактично зумовило її кризу. Довге очікування коштів загалом може привести систему медичного забезпечення до повного розвалу. Зрозуміло, щоб не допустити цього, необхідно негайно віднайти надійні джерела її фінансування.

Судячи з різноманітних виступів та публікацій, присвячених перспективам розвитку охорони здоров'я в державі, єдиний шлях вирішення вказаної проблеми вбачається в переході до платної медицини. Проте, перш ніж зважитися на такий соціально значущий крок, потрібно врахувати вже набутий історичний досвід. Він, як з'ясовується, не завжди на користь платної медицини. Так, у свій час, проти будь-яких стягнень за лікування виступали земства (органи місцевого самоврядування) України. Особливо категоричну позицію в цьому відношенні займали земські діячі Херсонської губернії. Вона, як свідчить аналіз їхньої діяльності, була небезпідставною.

Згідно з документальними джерелами, питання плати за лікування привернуло увагу гласних Херсонщини вже на початку функціонування земських закладів. На одній з перших нарад, скликаній губернською земською управою в 1866р. для обговорення проблем організації медичного обслуговування населення, було заявлено, що незаможні хворі не звертаються за допомогою до лікарень тільки тому, що "плата береться за цілий місяць, хоча б хворий знаходився тут лише декілька днів" [1:880]. Члени управи знайшли дане зауваження слушним і за згоди земських зборів звернулися до Міністерства внутрішніх справ за дозволом змінити існуючу систему оплати.

Не дочекавшись конкретної відповіді міністерства, земці з 1 січня 1871р. у вигляді експерименту на один рік запровадили новий порядок розрахунку за лікування в губернській лікарні: за перебування в ній хворого до 20 днів з пацієнта стягувалося 30 коп. за кожну добу; більше 20 днів - сума в розмірі 7 руб. 50 коп. за місяць, як це було раніше [2:22]. До такого рішення їх підштовхнула не тільки відсутність пацієнтів у підвідомчій лікарні, а й приклад поміщицької, розташованої в передмісті Херсону. У той час, коли найкраща в краї центральна земська лікарня пустувала, та була переповнена хворими. Перевага віддавалася останній лише через поденну систему оплати та безкоштовне обслуговування бідних. До земських лікувальних установ, як повідомляла управа, хворі

звертаються "тільки в крайньому випадку, коли хвороба досягла критичної стадії і тяжко піддається лікуванню" [3:58].

На земських зборах чергової сесії 1871р. нова система оплати послуг губернської земської лікарні була визнана гласними раціональною і, без погодження з вищестоящими інстанціями, залишена на майбутнє. Крім цього, учасники зборів майже одноставно виступили проти запропонованого підвищення вартості лікування. Висловлюючи загальну думку, гласний К.Мазаракій заявив: "Ми утримуємо богадільні не заради користі, а для того, щоб прийти на допомогу стражденному людству, допомогу бідним ... і тому підвищувати плату за лікування було б вкрай несправедливо" [4:101].

Думка, висловлена К.Мазаракієм, уже тоді стала керівною ідеєю земських діячів губернії щодо платності медичного обслуговування. Вона постійно знаходила своє втілення на практиці. Починаючи з 1878р., в губернській земській лікарні вартість лікування була зменшена з 30 до 25 коп. Ще раніше (з 1869р.) земство прийняло на свій рахунок лікування хворих на сифіліс. Безкоштовно надавалася допомога породіллям в пологовому будинку, відкритому при богадільні 1 вересня 1874р. Усі гласні як у повітах, так і в крайовому центрі категорично виступили проти платності щеплень від віспи, обговорюючи правила віспощеплень, запропоновані урядом. Саме через "непомірні побори" віспощепіть, стверджували вони, населення часто уникає цього важливого профілактичного заходу [5:294].

На з'їзді лікарів і членів земських управ Херсонської губернії в червні 1876р. старший лікар богадільні М.П.Боголюбов у доповіді про статут земських лікарень запропонував загалом звільнити незаможних хворих від сплати за лікування в даних установах [6:87]. Проти цього, як свідчить стенографічний звіт, ніхто не заперечував. Тим більше, медичні заклади Одеського, Олександрійського (крім земської лікарні в м.Олександрії) та Херсонського повітів уже надавали безкоштовно допомогу всім хворим незалежно від їх майнового стану. Щоправда, в останньому повіті тільки своїм мешканцям.

В Олександрійському земстві поштовхом для відміни плати за лікування в медичних установах став випадок, що трапився в земській лікарні повітового центру. У травні 1873р., щоб покращити фінансовий стан лікарні, місцеві гласні підвищили в ній плату за лікування з 25 до 35 коп. за добу. Через декілька місяців вона спорожніла. Тому вже у вересні на повітових земських зборах щойно прийняте рішення прийшлося скасувати.

Збираючи відомості для огляду стану медицини за 1877р. у повітах Херсонської губернії, медична комісія, яка була створена при губернській управі, встановила, що там, де "дароване лікування мізерне", значно збільшується кількість хворих, котрі звертаються за допомогою до знахарів. Їм "краще мати справу зі знахарем, розраховуючись із ним у розстрочку подарунками у вигляді яєць, муки, хліба і іншим", ніж звертатися

до офіційних медичних установ, де плата стягується "негайно й при тому грошима" [7:60]. В огляді відзначалося, що бідність змушує хворих миритися навіть з частими летальними випадками від знахарських кровопускань.

Неспроможність значної частини населення через бідність оплатити послуги офіційної медицини особливо тяжко відбивалася на хворих із розладом психіки. У доповіді управи губерньським земським зборам 1883р. констатувалося, що "багацько сільських громад, щоб не платити земству за утримання психічнохворих, загалом не відправляють їх туди (в божевільню - від авт.), а якщо й розміщують, то забирають до одужання, стягуючи в більшості випадків плату за надану допомогу з рідні; у свою чергу родичі з відому сільських властей, щоб не допустити злочину, утримують цих нещасних у ланцюгах і піддають одиночному ув'язненню" [8:163]. Проблема з психічнохворими була настільки гострою, що учасники зазначених зборів без вагань прийняли рішення про безкоштовне лікування незаможних хворих у божевільні.

Наприкінці 80-х років земські діячі Херсонщини, посиляючися на медико-топографічні дослідження санітарних лікарів та набутий практичний досвід, сформулювали основні принципи земської медицини краю. Серед інших декларувався і принцип "безкоштовної допомоги населенню". Його підтвердили делегати XII (1891р.), XIII (1895р.) та XVI (1899р.) з'їздів лікарів і членів земських управ губернії. На цих форумах мова йшла не тільки про безкоштовне стаціонарне лікування, а й про безкоштовну амбулаторну допомогу та "дарову роздачу медикаментів". На XIII з'їзді було вказано також і на "недопустимість прийняття винагороди під будь-яким виглядом в особисту користь медичного персоналу" [9:142].

Втілюючи визначені принципи в життя, земства губернії вже на рубежі століть звільнили від сплати за амбулаторну допомогу, лікування в стаціонарі та "медичні поради" незаможних мешканців Херсонщини, всіх без винятку інфекційних хворих і заробітчан. Ананівське повітове земське зібрання в сесію 1900р. загалом відмінило плату за послуги місцевих медичних установ для всіх мешканців губернії незалежно від їхнього матеріального становища, а Херсонське - встановило "повну безкоштовність лікарняного лікування". Коли ж на нараді медиків Херсонського повіту (березень 1895р.) лікар К.Скворцов заявив, що "земська медицина стоїть так міцно, спостерігаються такі успіхи в її розвитку, що пора скоротити безплатну роздачу ліків і привчити населення до плати за ліки", його колега І.Козуб заперечив, що "земський лікар не може виступати за платну видачу ліків у земський амбулаторії, так як він став би в такому випадку в протиріччя з ідеєю земської медицини і загальними поглядами та прагненнями земських медиків" [10:32]. Усі учасники наради підтримали останнього.

Розбудовуючи медичну допомогу на засадах її безкоштовності, земські діячі Херсонської та інших губерній уперше у вітчизняній історії змогли закласти основи всеохоплюючої, усім доступної та ефективної

системи медичного обслуговування і досягти в медичній справі значних успіхів. Тому їхній багатий досвід заслуговує на увагу і обов'язково повинен враховуватися в процесі реформування охорони здоров'я країни, що передбачається найближчим часом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доклады собранию 28 октября - 15 ноября 1866г. - Б.М., Б.Г.
2. О плате за лечение больных гражданского ведомства // Сборник Херсонского земства. - 1892. - №1.
3. Общественное призрение. О плате за лечение в земской больнице // Сборник Херсонского земства. - 1870. - №10.
4. Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания. Заседание 7 ноября 1871г. // Сборник Херсонского земства. - 1872. - №2.
5. Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания. Заседание 6 ноября 1870г. // Сборник Херсонского земства. - 1871. - №5.
6. Протоколы заседаний губернского съезда земских врачей и членов управ Херсонской губернии с 25-го по 30-е июня 1876г. - Херсон, 1876.
7. Обзор состояния медицины за 1877г. в уездах Херсонской губернии. - Херсон, 1878.
8. Доклады Херсонской губернской земской управы, не рассмотренные губернским земским собранием в очередную 1883г. сессию // Сборник Херсонского земства. - 1884. - №2.
9. Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1895г. - Херсон, 1896.
10. Соповещание врачей Херсонского уезда 1895г. // Врачебная хроника Херсонской губернии. - 1895. - №8.

M.B.Gerasimenko - Zemstvo statesmen of the Kherson region were against paid medical service.

The article is devoted to the reforming of health protection system of the country. Referring to the historical experience of zemstvos the author proves inexpediency of paid medical service.

Є.Г.Сінкевич, Н.М.Кузовова

ПИТАННЯ ПРО ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1890-1917 рр.

З початком формування освіти в тому розумінні, як ми її уявляємо тепер, тобто з єдиним програмним забезпеченням, учбовими задачами, загальноосвітню для початкових і середніх навчальних закладів, починається процес активного втручання держави у навчальний процес. Воно й зрозуміло: якщо освіта раніше була в руках приватних осіб (особливо початкова) чи церкви, то контролювати її було майже неможливо.

Та з початку XIX століття важко знайти питання, яке б вирішувалося державними мужами з педагогічних міркувань. Відтоді школа починає грати не освітню, а політичну роль в житті народу. Вбачаючи в освіті зручне кермо для регулювання політичних проблем, держава вже не випускала його з своїх рук.

Перед урядом Російської імперії таких проблем було декілька.

По-перше, треба було стримувати антисамодержавницькі рухи у всіх їх проявах, по-друге, реалізовувати ідею утворення єдиного російського народу з усіх національних груп, які свідомо чи несвідомо цьому опиралися. Найбільше клопоту спричиняли поляки, національна свідомість яких була дуже високою, тож і засоби їх прилучення до російської культури були жорсткі: польські школи одразу після будь-якого вияву непокори одразу ж реформували, звісно не через педагогічні міркування.

Заборона тієї чи іншої мови у навчальних закладах видавалася урядові найдієвішим засобом упокорити бродіння думок. Те, що через таку політику проблем не ставало менше, а навпаки, вони загострювалися, починали хвилювати більшу кількість населення, залучали до свого вирішення антимонархічні сили, зустрічало нові обмеження, що вели до погіршення ситуації.

Так, зосередження проукраїнських політичних сил навколо питання освіти на Правобережній Україні привело до занепаду шкільної справи через реакцію уряду, який своїми обмеженнями і заборонами не давав можливості для її розвитку. Якщо польське населення мало можливість навчати дітей рідною мовою (крім років реакції, що наступали після значних повстань), то на території України українська мова була заборонена. Створення єдиного національно-культурного типу через прискорену насильницьку русифікацію вело до загострення національно-визвольного руху на Наддніпрянській Україні.

Південна Україна як новостворений регіон не видавалася урядові носієм будь-яких національних ідей, навпаки, багатонаціональний склад Півдня нехтувався, вважалося що це цілком російська область, тому єдине занепокоєння викликало наростання соціальних рухів, а не національних. Проте саме в Південній Україні можливо склалися сприятливі умови для розвитку національної школи.

Національно-визвольний рух, що розгорнувся на українських землях, мав свої наслідки для Півдня. Йому співчували, його діячами захоплювалися, особливо молодь. У приватному листі учня Херсонського сільськогосподарчого училища Олександра Щербини до Корнілія Подерече, студента Львівських політехнічних курсів лунають скарги на те, що керівництво закладу скоротило святкову програму приурочену до шевченківського ювілею й примусило до того ж перевести її на українську мову. Проте цей вечір був таки проведений.

Жандармське управління оцінювало ситуацію в регіоні таким чином: "В Херсонській губернії за напрямом діяльності українофільствующ-

чих груп населення ведеться вже довгий час спостереження і особи, що виділяються в цьому відношенні, реєструються. Прояви серед них ма-зепинського руху та агітації на ґрунті політичної незалежності Малоросії та включення її в склад Австро-Угорської імперії не спостерігалося. Щоправда, в українських гуртках помітне значне збільшення інтересу до минулого Малоросії ведуться розмови і бесіди, поки що теоретичного характеру, про бажаність більш широкого поширення малоросійської мови в присутніх місцях, наприклад, в судах і листуванні закладів, що близькі до народу. Число таких гуртків та осіб, які проявляють активну діяльність на цьому поприщі, поки що не велике. Дуже характерно при цьому що на інтенсивність діяльності українських гуртків впливає відношення Росії до Австро-Угорщини, причому, коли зі сторони першої спостерігається поступливість, то це веде за собою більш сміливі виступи ораторів. Коли ж в останній час Росія почала виявляти твердість, то в середовищі цих осіб одразу змовкли усякі розмови про зближення Австрії з малоросійським краєм, які хоч рідкі, проте спостерігаються. Таким чином можна думати, що в Херсонській губернії українські рухи тільки зароджуються і поки в них приймають участь вельми небагаточисельні особи, насамперед службовці із земства, що не мають ніякого впливу серед народу. Це 1915 рік. Зрозуміла іронія автора донесення про залежність настроїв українства від офіційного курсу уряду, проте можна зрозуміти і людей, що не хотіли неприємностей через свої переконання. Чи це було малодушністю з їхнього боку? Хто зна... Можна сказати одне, конфліктів між державою та національними групами Півдня України не спостерігається, принаймні в тому вияві як у Польщі чи Наддніпрянській Україні, однак скільки людей постраждало через свої погляди на-вряд чи буде відомо.

Свідчення про небайдужість населення до питань національної освіти ми знаходимо у промовах прогресивних земців, які неодноразово піднімають проблему національних шкіл Херсонської губернії. Значення рідної мови як ключа до прилучення народу до надбань світової цивілізації було зрозуміло усім. Проте лише окремі громадські діячі звертають на це увагу. Значний крок до покращення ситуації був зроблений самими вчителями. Ще з 871 року циркуляром графа Толстого було заборонено вживання в початковій школі будь-якої мови, крім російської. Проте в 1881 році вчителі Херсонської губернії звернули увагу на неможливість викладання без вживання місцевої мови в губернії, яка є багатонаціональною.

Вчитель Волошинов, який викладав у Карловській школі Єлисаветградського повіту, на з'їзді вчителів під керівництвом Корфа, виступив за те, щоб вчителям було дозволено вживати українську мову в народних школах. "Я особисто викладаю в школі, де учні, хоча й не інородні, але російську мову розуміють погано. В малоросійських школах, не використовуючи малоросійську мову, вчити не має ніякої можливості. Тому на практиці як я, так і мої товарищі цілком і повністю застосовуємо цю мо-

ву. Вчинок цей нелегальний, оскільки в силу відомого розпорядження, вчитель не має права вимовити жодного слова по-малоросійськи... Я почав говорити про малоросійську школу, тому що і в малоросійській школі без посібника малоросійської мови неможливе вивчення російської. Ніхто ще не наслідювався стверджувати, що болгарі, молдаване добре розуміють російську, між тим, відносно малоросіян викликається думка, що вони відмінно розуміють російську, і тому користуватися малоросійською мовою при навчанні російської немов би нема ніякої потреби", – говорить він.

За підтримки Корфа в 1882 році на Херсонських земських зборах було вирішено затвердити постанову вчительського з'їзду [8:216].

У 1895 році гласний П.А.Зелений у своїй доповіді на сесії Єлисаветградського земства також порушив питання про те, що однією з найголовніших причин, що гальмують роботу народних шкіл, "треба вважати цілковите ігнорування місцевих мов".

А.Конощенко у своїх спогадах "До історії земської школи на Херсонщині" згадує про відвідини школи, в якій він навчався, земськими інспекторами П.А.Зеленим і О.С.Любовичем. "З того часу дізнався я, що є якесь земство і що наша школа – "земская школа". Конощенко далі пише: "Що ж нам дала та нова "громадянська" вже школа? Навчилися ми арифметики, знали всі чотири "правила" з "простими" та "іменованими" числами; добре читали, голосно і швидко, самі писали на бумазі сталеним і гусицим пером, вміли розказати "своїми словами", про що написано в книзі, а змісту, духу того що читали, як і перше були, не розуміли. Чужа мова була для нас низкою слів, здається, і схожими з нашими, мужицькими, а проте інших. Учителі були вже пани, балакали з нами попанському, і треба було добре дослухатися, щоб зрозуміти, чого хоче від тебе "господин учитель". І балакали ми ними якимсь "язичієм", псували і рідну, і чужу мову, брали всю науку пам'яттю, а не розумом і не душею, і коли в нас оставалося що-небудь від тієї науки, то тільки те, що одбували з великою працею і зараз же прикладали до живого життя, "пускали в життєвий оборот". Од усього іншого зоставалися тільки якісь уривки, попсовані понівечені, без складу і ладу, пригодні лиш на те, щоб надрукувати в яком-небудь юмористичнім журналі тим самим довести, який "дурак этот хохол": не розуміє самих звичайних речей".

Отже, хоча й було дозволено використовувати українську мову при вивченні російської, в школах все залежало від вчителя. Саме він міг зробити крок, до якого його ніхто не примушував, проте який міг багато чого йому коштувати. Тож багато вчителів вибирали "панську", а не "мужицьку" мову, особливо у містах і містечках губернії.

Щодо сільських шкіл, де положення вчителя передусім залежало від його походження, сімейного та матеріального стану, що найчастіше визначався громадою, за дослідженням Б.Еклофа, то, можливо, там і використовувалася українська мова.

Особливої уваги заслуговує діяльність миколаївської "Просвіти", а саме М.Аркаса, який за свій кошт організував у селі Богданівці в 1905 році чотирикласну школу, викладання в якій велося українською мовою. Ця школа проіснувала 2 роки, а потім була закрита царською владою. Отже, на протязі періоду, що досліджується, намагання провести рідну мову в українські школи були марними. Проте передова громадськість не залишала цього питання і робила певні спроби для вирішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАРФ (Державний архів Російської федерації). Ф. 102. (ДПОО). 1914. Оп.244. Спр.305лБ. Арк.89-119.
2. ДАРФ.Ф.102.(ДПОО).1915.Оп.245.Спр.231(№).Арк.112.
3. Калениченко Н.П.,Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання українською мовою в народній школі України // Український історичний журнал.-1994.-№1.-с.72-81.
4. Eklof, Ben. Russian peasant schools: Officialdom, willage culture and popular pedagoge, 1861-1914. Berkelew etc.: Univ. of California press, 1986. -XVI, 652с.:mabl.;26р.
5. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині.-К: Б.в., 1908.-32с.
6. Поліщук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст. Автореф. дис.... канд. іст.наук. -К, 1998. -13с.
7. Сборник Херсонського земства. 1881-Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1881.-203с.
8. Херсонское губернское собрание. 23 сессия. -Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1882.-404с.

В.Я.Павленко, В.В.Зденко

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ХЕРСОНЩИНИ)

Земельне питання в Російській імперії, складовою частиною якої була Україна, має довгу історію, де зустрічаються як періоди відносного примирення, так і часи найвищого боріння пристрастей. Та не дивлячись на численні спроби, його, на жаль, так і не вдалось вирішити. Пояснюється це, в першу чергу, давниною та болючою складністю проблеми. Відомо, що в часи загострення протиріч вияви невдоволення жорстко придушувалися, а непокірних карали. Шукати шляхи реально-го вирішення питання почали тоді, коли відкладати на майбутнє стало неможливим. Тому наспіх і не зовсім продумано було підготовлено і проведено реформу 1861р., хоча необхідність докорінних перетворень стала очевидною вже на початку XIX ст.

Аграрна реформа 1861р. не розв'язала земельного питання, адже в своїй більшості селянство залишилось малоземельним, поміщики ж зберегли в своїх руках величезні латифундії, хоч і не могли дати їм ради. Частина селянства взагалі не отримала землі, а реформа в майбутньому призвела до появи нових протиріч та загострення давнього конфлікту. Крім того, прямим результатом реформи став подвійний грабунок колишніх кріпаків.

Перший раз - коли вони фактично не отримали землі.

Вдруге - коли селян змусили викупити свої наділи у колишніх власників.

Таким чином, попри всю свою прогресивність, селянська реформа 1861р. закладала ґрунт для нових протистоянь, які у майбутньому мали перетворитись (що на жаль і сталося) у велику селянську війну.

І лише в ході революції 1905-1907р.р. багатостраждальне селянство звільнилось від кабальних викупних платежів. Але це вже не змогло зупинити "битву за землю", яка визріла з нерозв'язаного аграрного питання. В її основі лежало різне розуміння сутності земельної проблеми в селянських і поміщицьких колах.

До революції 1905-1907р.р., яка стала каталізатором усіх соціальних процесів, як в російському так і в українському селі співіснувало кілька форм землеволодіння. З одного боку приватна власність поміщиків і духовенства, з другого – общинна власність селян. Але, крім того, існувала і розвивалась приватна власність селян, які прагнули розширити свої володіння. При цьому слід визначити, що на півдні України в такій формі власності знаходилось більше землі, ніж в інших регіонах. Пояснюється це як історичними традиціями, які склалися в Україні ще з часів козацтва, так і особливостями розвитку південних регіонів, які фактично не знали кріпацтва.

І без того непроста ситуація ускладнювалась ще й тим, що у дворянства і селян-общинників склались два цілком протилежні погляди на землю, які на початку ХХст. оформилися як стійкі світогляди. Поміщики вважали, що земля їм належить споконвіку і вона така ж власність, як і будь-яка інша. Вони не бачили ніякого гріха в тому, щоб її купувати і продавати. Селяни ж твердо вірили, що земля нічия, належить богові, а право користуватися нею надає лише праця на ній. Цій споконвічній уяві відповідав основний принцип селянської общини, де земля ділилася між сім'ями "за кількістю їдоків".

До 1905р. держава всебічно підтримувала общину, адже збирати різні повинності було набагато простіше з неї, ніж з багатьох селянських господарів. Не випадково, що община вважалась самою надійною опорою самодержавства на селі, одним з "китів", на яких тримався державний устрій. Але напруженість між общинною і приватною власністю зростала: населення збільшувалось, а селянські наділи зменшувались. Ця гостра нестача землі називається малоземеллям. Мимоволі погляди селян зверталися до дворянських маєтків, де землі було так багато, що

навіть інколи вона приходила в запустіння. До того ж цю власність багато хто з селян вважав незаконною. Звідси стає зрозумілим їхнє прагнення відібрати поміщицьку землю. В період революційних подій 1905-1907р.р. ці протиріччя вилилися в справжню стихійну "війну за землю", коли селяни, як в Російській імперії, так і в Україні всім миром йшли громили поміщицькі садиби, але земля, як і раніше залишалася для них *fata morgana*. Влада придушувала повстання, посилала в місця заворушень військові експедиції. Із надійної підтримки селянська община в буремні роки перетворилася на небезпечне бунтівне вогнище, яке могло запалити всю імперію.

Тому розрахунки уряду на патріархальний консерватизм селянства повністю провалились. Настрої селян проявилися, в першу чергу, в баченні ними аграрної проблеми. Серед інших, І Дума висунула принципову вимогу наділити селян землею. Перша дума проіснувала трохи більш 2-х місяців, і найбільше часу приділила обговоренню найпекучішого питання суспільного життя - аграрного.

Селянські депутати гаряче вимагали передачі землі до рук хліборобів, але їм так само пристрасно заперечували представники дворянства. Кадети, яким в І Думі належала більшість голосів, марно намагалися знайти альтернативу до примирення сторін. Ця позиція коштувала життя голові кадетської фракції М. Герценштейну, якого було вбито чорносотенними терористами.

У центрі уваги депутатів були два аграрні проекти. Перший внесла фракція трудовиків (проект 104-х). Він носив надто радикальний характер і передбачав відчуження поміщицької землі, що перевищувала "трудоу норму", створення "народного земельного фонду" і введення "зрівняльного розподілу". Останній, на їх думку, був запорукою звільнення кріпаків від будь-якої, в тому числі і поміщицької експлуатації. Прагнучи ліквідувати поміщицьке землеволодіння, вони, в той же час (на відміну від реформи 1861р. і проекту кадетів), не заперечували саму можливість надання компенсацій, але за рахунок держави.

Другий проект запропонували кадети. Він передбачав додаткове наділення селян землею за рахунок часткового відчуження приватно-власницьких земель за викуп по "справедливій", але не ринковій вартості. При цьому кадети підкреслювали, що треба зберегти "культурні поміщицькі господарства". Фактично, це була спроба повторити реформу 1861р. і за допомогою невеликої і, до того ж щедро компенсованої, поступки врятувати поміщиків від селянської революції. "Праві", тобто консервативні партії (октябристи, чорносотенці та ін.) взагалі не висували власного проекту, бо повністю ігнорували необхідність реформ і, як і раніше, наполягали на силовому розв'язанні проблеми.

До літа 1906р. боротьба навколо аграрного питання досягла свого апогею. Що стосується верховної влади, то Микола II був категорично проти всіх форм відчуження, вважаючи, що задовольняти примітивні інстинкти натовпу безвідповідально. Він був переконаний, що всілякі за-

махи на непорушність права власності можуть спровокувати непередбачені соціальні потрясіння.

6 липня Дума виступила з декларацією, в якій підтвердила наміри передати частину поміщицької землі селянам. Влада відповіла розпуском І Державної думи і було оголошено про нові вибори.

9 листопада 1906р., в надзвичайному порядку, обминувши Державну думу, було прийнято урядовий указ, що започаткував земельну реформу.

За задумом уряду, він мав би бути ратифікованим новою Державною думою, вибори до якої було призначено на осінь 1906р.

II Дума зібралася в лютому 1907р. і всупереч надіям консерваторів, виявилася ще більш лівою, ніж перша. Аграрне питання знову було в центрі уваги, але на відміну від I Думи, дворянський табір вже не тільки захищався, але й переходив у наступ. На цей час вже з'явилась урядова програма перебудови землекористування, яка відразу ж стала об'єктом гострої критики.

Пристрасті палали. Так, наприклад, депутат від правих князь Д.Святополк-Мірський, доводячи, що дворянське господарство є набагато продуктивнішим за селянське, порівнював селян з отарою без пастиря. На це йому їдко відповів селянин-монархіст Ф. Петриченко, що селяни дійсно неосвічені, та вони нічого і не просять, як землі, щоб по своїй дурості в ній же і колупатися.

Більшість депутатів у II Думі ще більш твердо ніж у I Думі наполягали на передачі селянам поміщицьких земель.

Прем'єр-міністр П.А.Століпін рішуче відкидав ці пропозиції, порівнюючи таке вирішення проблеми з відомою байкою про Тришкін кафтан.

Зрозуміло, що II Дума не виявила бажання схвалити столипінський указ від 9 листопада 1906р. Серед селян, у зв'язку з цим, поширювалися чутки, що виходити з общини не можна, бо тим хто вийде не дістанеться поміщицької землі.

Позиція II Думи щодо земельного питання призвела до її розпуску 3 червня 1907р.

Нездатність як I так і II Державних дум вирішити аграрне питання полягала не тільки в їх радикалізмі і неналаштованості на конструктивну діяльність, але й в їх нездатності (а в деяких випадках і небажанні) зрозуміти, що суть справи полягає не в простому перерозподілі землі, а в необхідності реформування всієї системи аграрних відносин. Для розв'язання цілого вузла накопичених земельних проблем був потрібен політик нової формації, здатний бачити перспективу. Таким і виявився прем'єр-міністр П.А.Століпін.

Селянську общину завжди вважали патріархальною, але гуманною по відношенню до своїх членів формою господарювання. Однак результати соціологічних досліджень, що були проведені у 1902 р., показали істинну суть общини. За свідченням самих селян, ніде немає такого відвертого поглинання слабшого сильнішим, як в общині. Більше того, всу-

переч існуючій думці, селяни вважали общинне землекористування несправедливим, бо, за їх словами, в кожному селі є "горлодери", яких бо-
яться і яким підкоряються інші [1:39].

Крім нерівності і соціального приниження, общинна форма господарювання не давала можливості для впровадження більш прогресивних форм землекористування.

Поступово селянська община перетворилася на в'язницю сільсько-го господарства, де всі спроби вдосконалити землекористування були марними.

Таким чином, необхідність її ліквідації, як головної перешкоди розвитку капіталізму на селі, стала об'єктивною потребою.

І все ж для розв'язання вузла аграрних проблем було недостатньо лише змінити розміри землеволодінь, відібравши в одних і надавши іншим. Назріла необхідність здійснити якісні зміни в землекористуванні, характерним для якого було застосування рутинних засобів виробництва, низька ефективність, що не дозволяло більшості селян існувати навіть на рівні мінімальної достатності.

Для докорінної модернізації сільського господарства потрібно було створити міцного індивідуального землевласника, який би прагнув і вмів вести сучасне аграрне виробництво, стабільно націлене на ринок. Саме в цьому полягала головна суть ідей П.А.Століпін.

При цьому характерною рисою столипінської реформи була спроба вирішити аграрні питання не зачіпаючи поміщицьких земель. Слід відзначити, що ідея заміни общинної земельної власності на приватну була закладена ще в проєкті реформи 1861р., але в силу різних обставин, так і не була здійснена.

Попередником столипінських перетворень слід вважати відомого державного діяча С.Ю.Вітте, який ще 1902-1905р.р. запропонував ліквідувати общину.

І все ж, саме Століпін був першим, хто почав здійснювати ці ідеї на практиці. Початком створення правової бази для аграрної реформи став указ імператора Миколи II від 3 жовтня 1905р. про відміну викупних платежів, у відповідності до якого селяни (поки що в рамках общини) ставали власниками своєї землі. [2:375].

У жовтні 1906р. були остаточно відмінені подушний податок і кругова порука; обмежена влада місцевих органів управління над селянством, і, водночас, розширені його права на земських виборах, свобода пересування та обрання місця проживання.

Про безпосередній початок земельної реформи сповістив царський указ від 9 листопада 1906р. [3:47,309]. Згідно до нього селяни одержували право виходу з общини разом із своєю землею, яку могли використовувати на свій розсуд, навіть продати. П.А.Століпін вважав, що ці заходи зруйнують общину і сприятимуть появі прошарку заможних селян, які забезпечать стабільність в країні. Він сподівався, що цей указ стане початком формування нового селянського ладу.

На практиці столипінська аграрна реформа проводилась по трьох основних напрямках:

— *безпосереднє виділення хуторських і відрубних форм господарювання*, коли за бажанням селянина, окремі ділянки його землі зводилися в одну, яка мала назву "відруб". Власник, який виділявся з общини, взагалі міг перенести своє господарство за межі села, - в цьому випадку виникав хутір, подібний до американської ферми. Приватна власність селянина на землю, в поєднанні із особистою зацікавленістю в результатах праці та свободою дій, стала могутнім стимулом, який дозволив помітно підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Крім того, заможні селяни мали можливість купити наділи своїх бідних сусідів, що частково вирішувало проблему селянського малоземелля.

— *активізація діяльності селянського банку*, який виконував функції по продажу селянам частини поміщицьких земель, а також видавав на вигідних умовах позики на придбання землі.

— *переселення селян на вільні землі до Сибіру, Середньої Азії та Казахстану*. Цією мірою автор реформи прагнув запобігти пролетаризації селянства і, одночасно, вирішити проблему освоєння цілини.

Уже в кінці 1906р держава почала могутній наступ на общину. Спочатку з неї вийшло багато бідняків, які відразу ж продавали свою землю і йшли в місто на заробітки. Заможні селяни з виходом не поспішали. Пояснити це можна, перш за все, тим, що вихід з общини ламав звичний спосіб життя, весь селянський світогляд. Адже з давніх часів община, попри всі негаразди, захищала своїх членів від розорення та інших ударів долі. В общині селянин не так залежав від примх природи, бо кожна сім'я мала кілька наділів: один в низовині, інший - на пагорбі. В посушливий рік кращий врожай збирали в низині, а в дощовий на підвищенні.

За умови виходу на хутори і відруби можливість "перестраховки" зникала: лише один рік посухи або ж рясних дощів міг призвести до розорення і голоду. Щоб подолати справедливі побоювання селян, виділенням почали нарізати кращі землі. Природно, це викликало обурення інших общинників, в результаті чого між селянами почала зростати ворожість.

У деяких регіонах Російської імперії селянська община виявилась набагато міцнішою, ніж передбачав уряд і селяни відмовлялися покинути її, не зважаючи на тиск. Там влада розпускала общину силоміць. Виникали заворушення. Селяни вбивали чиновників, що проводили земельний переділ. Уряд змушений був знову застосовувати покарання. Таким чином, процес впровадження аграрних перетворень Столипінського був нелегким, а методи - не ідеальними. І все ж в ряді місцевостей, за відповідних умов, цей процес йшов швидко і не так болісно, даючи позитивні результати.

До тих регіонів, де аграрні перетворення знайшли сприятливий ґрунт і підтримку населення, належить Україна, особливо її південна ча-

стина. Це пояснюється як історичними традиціями козацького землеволодіння, так і швидкою капіталізацією економіки, яка фактично не знала кріпацтва.

Розглянемо цей процес на прикладі Херсонської губернії.

Так, наприклад, за опублікованими в них даними за 1907-1908р.р., перехід земельних наділів в приватну власність розпочався, у відповідності до закону від 9 листопада 1906 року, у другій половині 1907 року. За цей час з 5873 бажаючих, які хотіли стати приватними власниками, 5129 такий дозвіл отримали, і за ними було затверджено 44003,8 дес. землі (47964,1га) [3:11]. У наступному, 1908 році, динаміку процесу реформування можна прослідкувати за наведеною таблицею:

Таблиця 1. Динаміка процесу аграрних перетворень у Херсонському повіті Херсонської губернії за 1908р. (Таблиця складена автором на основі відомостей вміщених у "Статистико-экономический обзор Херсонского уезда" за 1908. [3:11])

Місяць	Число власників	Кількість землі, що перейшла в приватну власність	
		в десятинах	в гектарах
Січень	4644	43981	47939
Лютий	4738	44706	48730
Березень	4906	45862	49990
Квітень	5075	46910	51132
Травень	5258	48368	52721 1
Червень	5456	50036	54540
Липень	5635	51718	56373
Серпень	5804	52941	57706
Вересень	6500	58536	63804
Жовтень	6952	62504	68129
Листопад	8100	73366	79968
Грудень	9859	86431	94210

Отже, на протязі 1908р. кількість власників, що вийшли з общини, зросла з 4644 осіб у січні до 9859 осіб у грудні (відповідно, кількість приватизованої землі зросла з 43981 дес. до 86431 дес.)

Наведені дані переконливо свідчать, що селянство Херсонщини схвально зустріло аграрні перетворення. На кінець 1908р. 9859 власників мали в своєму розпорядженні 86431 дес. землі, тобто на кожного власника припадало в середньому 9 дес. землі, в той час, як середній показник по Російській імперії складав 6,4 дес. [4:350].

Таким чином, прості підрахунки показують, що на 1 січня 1909р. із сільських общин Херсонського повіту виділилися 15,7% від загальної кількості господарств (всього їх нараховувалося 64047). Вони закріпили за собою 15% загальної площі земельних угідь, не рахуючи єврейських колоній і посадів.

У наступні роки зберігається тенденція зростання кількості приватних господарств і закріпленої за ними землі.

На результативність реформаційного процесу великий вплив мала активна діяльність Селянського банку.

Так, наприклад, в 1908р. ним було викуплено і ліквідовано великий маєток в с. Токарівка, що перебував на межі розорення. Загальна площа маєтку, що складала 985,5 дес. (1084 га), була розділена на 60 відрубних і хуторських ділянок по 16 дес. (17,4 га) кожна; ще три частини, по 3 дес. кожна, було відведено для потреб місцевих шкіл. Далі джерело повідомляє, що необхідні нотаріальні дії по закріпленню землі за новими власниками будуть здійснені лише за умови виконання покупцями своїх зобов'язань [5:14]. Тоді ж банк придбав для продажу селянам два маєтки в Тягінській волості, в селах Іванівка та Дрімайлівка, загальною площею майже 750 дес. (816 га) і вартістю 170450 крб. Крім того, банк вже мав в своєму розпорядженні ділянку біля с. Понятівка площею 913 дес. (995 га).

Як бачимо, банківська система відігравала значну роль в процесі реформування. Набутий в ті роки досвід доцільно було б вивчити та застосувати в наші дні.

Ефективно діяла землевпорядкувальна комісія. Наприклад, в 1908р. за її сприянням було продано в приватну власність 15143 дес. землі (16506 га) на суму 2 млн. 672 тис. 262 крб. Власниками цієї землі стали 887 осіб. Характерно, що 511 з них до цього взагалі були безземельними, 332 - мали менше 3 дес. (3,3 га) на подвір'я і лише 45 вважалися більш-менш забезпеченими, бо мали у власності від 3 до 6 десятин землі (3,09 - 6,54 га) [6:10]. Таким чином, цей приклад переконливо доводить, що завдяки реформі, навіть безземельні селяни мали змогу стати господарями землі.

Більш детально з процесом перерозподілу землі можна ознайомитися за допомогою даних таблиці:

Таблиця 2. Перерозподіл землі по окремих групах населення Херсонського повіту в 1908 році. (таблиця складена автором на основі відомостей, вміщених у "Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1908г." [10:14])

Групи населення	Набуток (в гекта- рах)	Втра- та (в гекта- рах)
Дворяни і чиновники		7070,1
Купці і громадяни		2943,1
Міщани	2100,5	
Селяни	1505,2	
Німці поселяни	419,1	
Духовенство	10,9	
Іноземні громадяни		521,9
Товариства селян	1201,5	
Товариства міщан	1754,1	
Товариства німецьких поселян		1,09
Товариства євреїв колоністів із зразковим господарством		43,6
Церковні причети	6,16	
Казенні землі господарського відомства	105,26	
Казенні землі лісового відомства		110,1
Селянський поземельний банк	2889,6	
Іпотечні банки	664,9	
Залізниці	53,91	

Як бачимо, найбільше землі перейшло у розпорядження Селянського банку, який набув її для продажу селянам. Крім того, 2100 га землі перейшло до рук міщан, які разом з селянами, як того і прагнув Столипін, почали складати нову групу землевласників. В той же час, більше ніж 7 тис. га втратили дворяни і чиновники, що не були спроможні (або не бажали) вести господарство в нових умовах утвердження ринкових відносин. Таким чином, в користуванні селян і міщан на кінець 1908р. знаходилося 288653 дес. (314631,8 га), з яких:

- в особистому володінні 168806 дес. (183998,5 га) - 58,6%
- в колективному володінні 98520 дес. (107386,8 га) - 34%
- в громадському володінні 21327 дес. (23246,4 га) - 7,4%

Велика кількість актів купівлі-продажу землі вказує на зацікавленість селян і є підтвердженням, хоч і не прямим, існування в Херсонській губернії проблеми малоземелля. Однак для малозабезпечених господарів цей шлях був закритий: вони не мали коштів для купівлі землі, а позику (в розмірі 60%) вартості того наділу, що передбачалося купити, і

терміном погашення 34-55р.) Селянський банк надавав лише на певних умовах: при наявності необхідного реманенту, або ж під поручительство заможної людини. Таким чином держава підтримувала, перш за все, міцних господарів. Що ж стосується бідноти, то сталинський проект передбачав і для неї шанс вибитися із злиднів. Для цього було створено механізм переселення малоземельних селян на цілині землі.

Вивчені нами документи дають уявлення про хід і наслідки цього процесу. Вони свідчать, що в 1907р. із 15 волостей та одного посаду Херсонського повіту виселились на нові землі 79 сімей (470 осіб), що було на 28% більше, ніж у 1906р. Більшість з них відправились в Оренбурзьку, Томську та Уфимську губернії, а також в Семипалатинську та Алма-Атинську області. Але 7 сімей (53 особи) повернулися назад через брак засобів для влаштування на нових місцях, бідність та відсутність придатної землі. [7:4].

У 1908р. в переселенську політику включаються 19 волостей, 4 єврейські колонії, 42 посади. Загалом виселилось 392 сім'ї (2283 особи). Відзначимо, що значну частину серед них складали німці-меноніти (544 особи), які раніше проживали в Херсонському повіті і переселились до Томської губернії. Решта переселенців рушили в Акмолінську і Тургайську області і лише невелика їх частина опинилась в Тобольській і Оренбурзькій губерніях. З цієї групи повернулись 105 осіб, причому причини повернення залишались ті самі.

Враховуючи такі обставини, в цьому ж 1908р. землевлаштувальна комісія, перед відправкою великої групи переселенців за Урал, направила спочатку на місце призначення 10 своїх представників, які повинні були вивчити наявність належних умов. [8:4].

У 1908-1912р.р. на нові землі з Херсонського повіту виїхали 2898 селянських сімей, і з них 737 сімей (25%) повернулися на батьківщину. Але найбільша кількість повернення переселенців припадає на 1912р. Так, наприклад, з 17 сімей Олександрівської волості Херсонського повіту, які переселились в Тургайську область і Томську губернію, повернулось 8 сімей. тобто майже 50%. [8: 4].

Як бачимо, кількість переселенців, що повернулись, з кожним роком зростала, що свідчить про ряд неврегульованих питань, які виникали в ході реформаційних перетворень. У наступні роки процес стабілізувався.

Плануючи грандіозні перетворення в країні, П.А.Століпін передбачав, що для цього буде потрібно 20 років. За цей час, за його підрахунками, Російська імперія, складовою частиною якої була і Україна, повинна була перетворитися в могутню державу, з високим рівнем життя населення та ефективною економікою. Але цим задумам не судилось здійснитись. По-перше, реформи зустріли сильний опір як з боку найбільш консервативних представників суспільства, що вважали їх занадто революційними, а тому боялися втратити свої привілеї, так і з боку крайніх радикалів, які прагнули великих потрясінь. Крім того, реформи

загальмувало вбивство Столипіна. На жаль, не знайшлося таких людей, що змогли б продовжити його справу. Тому не дивно, що з початком I світової війни реформа пішла на спад, адже війна спричинила появу нових пріоритетів і, крім того, після мобілізації чоловіків на фронт, їх сім'ї не ризикували виходити з общини.

Офіційно про завершення реформи було сповіщено указом Тимчасового уряду від 28 (11) червня 1917 року [9:331].

За період з 1907 по 1913 р. в Херсонському повіті вийшли із общини і закріпили за собою індивідуальні господарства (відруби) 33259 господарств. Вони отримали 240 тисяч десятин землі (більш ніж 37% від всієї наділеної землі повіту) [10:3].

Цифри говорять про незавершеність реформи. І все ж, в порівнянні з загальноросійськими даними, де за статистикою виділилося 26% селян [11:332], а кількість закріпленої за ними землі склала 15%, можна сказати, що процес реформування на Херсонщині та півдні України був досить результативним.

Причиною такого явища слід вважати вплив цілого ряду чинників. Зокрема, це пов'язано, з одного боку, з традиціями козацького землеволодіння, а з іншого - з пізнім заселенням південних територій, завдяки чому історія селянської общини тут виявилась досить короткою, в порівнянні з іншими регіонами.

Необхідно також враховувати, що ці території майже не знали кріпачства і почали капіталізуватись відносно рано. Крім того, історично склалося, що значний відсоток населення на цих землях становили іноземні колоністи, для яких общинна форма землекористування була невластива, що в майбутньому вплинуло на формування ментальності населення півдня України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сидоровин Г. Столипин. Жизнь и смерть. – Саратов: Соотечественник. 1997.
2. Хрестоматия по истории СССР. 1861-1917 / Сост. Дмитриев С.С., Эймонтова Р.Г. – М.: Просвещение. 1970.
3. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1908 год. – Херсон. 1909.
4. История СССР с древнейших времен до наших дней. Т VI. Россия в период империализма 1900-1917 г. / Под ред. Пономарева Б. Н. – М.: Наука, 1986.
5. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1908 год. – Херсон. 1909.
6. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1908 год. – Херсон. 1909.
7. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1907 год. – Херсон. 1908.
8. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 год. – Херсон. 1913.

9. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. X век – 1917 год. / Сост. Томсинов В. А. – М.: Зерцало. 1998.
10. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1914 г. – Херсон, 1915.
11. История СССР (XIX – начало XX в.): Учебник / Под ред. И.А.Федорова. – М.: Высшая школа, 1981.

О.О.Коник

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА І ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

(за матеріалами державного архіву Херсонської області)

Пропонована публікація запозичена з фонду № 82 ДАХО, архівний опис якого має назву "Поштово-телеграфні контори і відділення Херсонської губернії (Об'єднаний архівний фонд). 1831 - 1924 рр." [1]. До опису включено справи (одиниці зберігання) з № 1 по № 459, обсягом від кількох до тисячі аркушів, в середньому по 100 – 300 аркушів у справі.

За сухими назвами справ "циркуляри", "листування", "особова справа" тощо ховається значний інформаційний масив з найрізноманітніших питань життя і діяльності не тільки поштового відомства, але і суспільства в цілому. Тут можна знайти креслення поштових скриньок і маршрути поштових трактів, ескізи одностроїв поштових службовців, міжнародні поштові конвенції, списки заборонених до пересилання поштою літературних творів чи графічних видань – спочатку творів Бакуніна та Леніна, пізніше - царських портретів, матеріали, що стосуються Кримської, Японської, першої світової воєн, переходу державної влади з рук в руки в 1917-1919 рр. та багато іншого.

Кожен дослідник, власне, добре знає ситуацію, коли в пошуках матеріалів з теми своїх головних наукових зацікавлень (в даному разі - стосовно діяльності російської Державної думи початку XX ст.) він наштовхується на безліч іншої інформації, яку - часто не без жалю - мусить відсепарувувати. Іноді, втім, така інформація в опублікованому вигляді може принести користь іншим, принаймні, в процесі навчання чи викладання історії. В такому саме відношенні цікавим видається сюжет, винесений в заголовок цієї публікації. Він взятий зі справи № 454 названого фонду, оригінальною назвою якої є "Дела с разной перепиской Святопокровского ПТ-отделения: Началось 12 января 1920 г., кончилось 30 января 1921 г." [2].

Вирвана з контексту - фонд поштових контор - і часу (1920 рік) назва "ПТ-отделение" могла б видатися надто загадковою як, власне, багато інших назв з документів, зібраних у цій теці. Наприклад, циркулярну телеграму з Одеси "местным советам потельревсовета" підписує "тов.

председателя связи" [2; 6]; інформацію про те, що "Одесский губотдел труда объявил ... на основании Кодекса законов о труде 12 марта в день годовщины низвержения самодержавия работы во всех учреждениях и на предприятиях производиться не будут" підписав "Компочтель Павлов" [2; 113в]; неоковирні чорновики хімічним олівцем на зворотах якихось квитанцій царських часів рясніють неоковирними ж скороченнями на зразок "Предгубпродпотель Кушнир Якименко" [2; 25]. Мова, таким чином, іде про поштові організації і посадових осіб - поштово-телеграфне відділення (ПТ-отделение), якогось поштово-телеграфного комісара ("компочтель"), голову губернської продовольчої комісії поштово-телеграфних працівників ("предгубпродпотель"), де телеграфний стиль, сказати б, доречний. Але ж є ще "завпоконт" (завідуючий або поштовою конторою, або якоюсь контролюючою інстанцією, яких чи не бракувало на Русі в усі часи, а тим паче в радянські), котрий цікавиться, чому не ходить на роботу "женщина почтель-работник Евгения Гречина", і погрожує в разі якщо вона не хвора і не ходить на службу, то про неї "...будет сообщено в Губкомдезертир на предмет доставки ее принудительным порядком" [2; 186].

"Губкомдезертир", видається, звучить серйозніше, ніж "предгубпродпотель", хоча подібні скорочення і словотворчі знахідки наших попередників сьогодні, здається, можуть викликати хіба що посмішку. Проте за смішними словами стояли чийсь долі, чийсь життя, часто зовсім не смішні ситуації. З квітня 1920 р. ішла радянсько-польська війна; в Криму був Врангель з залишками Добармії (ще одне далеко не смішне для українців скорочення), і в Україні, південній зокрема, більшовики розпочали чергову мобілізацію. Телеграмою з Одеси від 13 червня 1920 р. пропонувалось подати у Одеський військкомат списки службовців для мобілізації, 1892 - 1898 рр. народження [2; 59]. Відповідь буде лаконічною, з лаконічними ж характеристиками: "Святопокровскому волвоенному - список потельслужащих. 1. Потельраб Михаил-Иосиф Циммерман, 1896 - работник квалифицированный. 2. Рассыльный Василий Петрович Чухно, 1900 - неквалифицированный" [2; 62 зв.]. Кого мобілізують - кваліфікованого "потельраба" Ціммермана чи некваліфікованого Чухна, чи обох, чи нікого - наразі невідомо. В кожному випадку, проте, очевидно, що обом переліченим у списку в червні 1920 р. було не до сміху. Цей дещо розлогий екскурс мусив би замінити вступ до публікації власне архівних джерел, відтворити атмосферу часу, коли ці джерела були ще просто паперами, частиною життя, чийсь поточної роботи, кар'єри, боротьби, надій і сподівань. Часу, коли уточнювалося, наприклад, що поштовий транспорт (читай: "мобілізована" у якогось дядька підвода) відправиться "... в 10 ч. утра по советскому времени", а міліціонер для її супроводу мусить бути "в полном боевом снаряжении" [2; 87] - десь на північному заході йшла чергова війна "советского времени".

Отже, радянсько-польська війна та інші події серпня 1920 р., як вони відклалися у фонді Святопокровської волосної поштово-телеграфної

контори. У справі це арк. 89 – 94 зв., олівцевий запис на телеграфних бланках тексту радіозведень з Одеси, текст очевидно чорновий, зроблений скорописом, крупним почерком, без жодних абзаців. Наведені нижче абзаци, крім вказаних самим телеграфістом, зроблено при публікації документа, для зручності сприйняття змісту. Все інше - мова, правопис, пунктуація - як в оригіналі. Необхідні зауваження взято в тексті в навіскісні дужки і позначено ініціалами "О.К." Текст документа подається нижче, після астерисків.

* * *

9 августа /1920 р., О.К./ 12 ч. 40 м.

Святопокр. из Одессы, 8/8. Вне всяких очередей. Оперативная радиосводка.

7 августа Ломжинском районе нашими занято местечко Мервдин /нерозбірливо, О.К./ точка На Западном Буге опорные бои продолжают-ся тчк Под городом Броды продолжают упорные бои переменным успехом точка Югозападнее Тарнополя результате боя 4-5 августа мы отбросили поляков [2; 89] переходивших в контратаку захватив пленных пулеметы танки точка Районе Бутача /Бучача, О.К./ мы вышли на Припугу /найімовірніше, це річка Стрипа, О.К./ пятнадцать верстах севернее 25 верстах южнее этого города точка Крымском участке после полутора-недельных упорных боев войска Врангеля переходившие в наступление участке к Александровску станция Помочи /так у тексті, О.К./ отброшены исходное положение.

За окончание конгресса коммунистического интернационала точка Москва 7/8 торжественным заседанием большим государственным театре профсоюзов закрылся [2; 89 зв.] 2 коммунистический интернационал точка Содержательными речами выступал Троцкий Зиновьев Радек Многие делегаты заграничных коммунистических партий точка Ораторы подвели итоги хода работы конгресса которым совершилось /так у тексті, О.К./ пребывание /нерозбірливо, О.К./ истории массовое братское единение мирового пролетариата точ Основные вопросы мирового революционного движения конгрессом разрешаются единогласно тчк конгресс выработал [2; 90] устав 3 коммунистического интернационала конституция международной солидарности пролетариата условия вступления коминтернационала точка Не умолкающими авациями /так у тексті, О.К./ сопровождаются заключительные речи точка историческое заседание закончилось пением интернационала А.зац /так у тексті, О.К./ В 8/10 верстах от Варшавы точка Одесса Предгубревком тов. Уманский [90 зв.] получил вчера от тов. Рачковского прямому проводу следующее сообщение: наши заняли Владимир-Волынский точка Красные войска находятся 8-10 верстах от Варшавы продвинулись на 40 южнее Александровска

Абзац двуличная политика точка Москва Наркомфинотдел /так у тексті. Очевидно, слід читати "Наркоминдел", О.К./ опубликовал сообщение ведущие провокационную политику Англии стремящиеся задер-

жать продвижение Советск войск в глубь Польши точка Когда Польша обратилась в Совет Правительств предложением начать переговоры о мире и Совет правительство выразило готовность Керзон выставил новые требования чтобы переговорах о мире участвовали помимо Польши и другие окраинные государства точка

4 авг Ллойд-Джордж Понарвал /нерозбірливо, можливо Пуанкаре. О.К./ вызвали к себе товарищей Красина Каменева и заявили им /если, О.К./ Совет войска идут Варшаву то через три дня Английский флот выходит в море точка Приказ Возобновление блокады и приступлению погрузке аммуниции /так в тексті, О.К./ в Данциге точка Политика Англии создает [2; 91 зв.] обстановку имеющую отношение /так у тексті, О.К./ между Советским и английским правительством точка [2; 92]

№85 10/8 13 ч. 35 м.

Копия вручена волпревкому

Сборная

СВП Одессы № 466 б. сл. 9/8 13-30 м.

Только СВПокр вне всякой очереди

циркулярно всем всем всем оперативная радиосводка

8 августа Николаев Очаков Святопокровское

Мы успешно наступаем вдоль реки Нарев точка В районе узловой станции Малдин /так в тексті, О.К./ упорные контратаки /так в тексті, О.К./ противника противник нами отбит точка Наши части ворвались в гор. Соколов точка в Седлецком и Луковском направлениях бои с переменным успехом точка Южнее Брест-Литовска [2; 93] мы заняли несколько пунктов /нерозбірливо одне слово, О.К./ юж. от этого города точка

6 августа Мы вышли на реку Буг к югу от Влодарж /так в тексті, О.К./ до местечка /нерозбірливо, О.К./ и подошли к городу Владимир-Волыньске успешно развивая к югу от последнего точка

Тарнопольском районе наши войска с боем теснят поляков по верховьям Стрыя /возможно, Стрипи або Стиру, О.К./ точка

На крымском участке идут успешные для нас бои на всем фронте

Отъезд Союзных миссий из из Варшавы точка

Москва 8 Французская и Британская миссии выехали из Варшавы точка иностранным подданным также предложено покинуть Варшаву [2; 93 зв.]

Начало конца точка

Москва 82 000 польских солдат 40 офицеров перешли германскую границу точка по распоряжению германских властей перешедшие границу поляки разоружены

Спешат на помощь точка

Ревель 1 авг /так у тексті, О.К./ Данцига вышел пароход союзников с военными материалами для Польши тчк Ввиду отказа портовых рабочих разгружать пароход присланные /так у тексті, О.К./ добровольцы и рабочие из Польши тчк Союзники ввели войска в Данциг

Международн. пролетариат за Совет россию тчк

/Нерозбірливо, О.К./ Совет Баварских железнодорожников [2; 94] призывает товарищей противодействовать всем попыткам союзников перевезти войска и военные материалы через Баварию грозя остановить в случае надобности транспорт

Лозунги дня тчк

Рабочие организуйте отряды разгрома кулаков направьте свой мощный удар против угнетателей деревенской бедноты Главных виновников голода и лишений трудящихся тчк Поход на кулака священный поход труда на паразитов тчк

ОДУКРОСТА [2;94 зв.]

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО). Ф. 82. Оп. 1. Почтово-телеграфные конторы и отделения Херсонской губернии. (объединенный архивный фонд). 1881-1924 гг. - 459 ед. хр.
2. ДАХО. Ф. 82, оп. 1, д. 454. Дела с разной перепиской Святопокровского ПТ-отделения (Янв. 1929 - янв. 1921 гг.) - Л. 1 - 254.

Є.Г.Сінкевич, Ю.В.Прокончук

ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ РОБІТНИКІВ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ в 1920-х роках

Досить визначним явищем культурного життя 20-30-х років ХХ ст. була поява цілої низки професійних, громадських і творчих організацій. Більшість з них виражали інтереси радянської влади, будувалися на ідеологічних принципах, дотримувалися вказівок "зверху". Адміністративно-командне керівництво намагалося контролювати діяльність цих структур, прагнуло не допустити поширення активної творчої ініціативи, що не відповідала б політико-ідеологічним потребам.

Різні верстви населення об'єднувалися у відповідні спілки, тобто групи людей, пов'язаних загальними умовами життя та спільними інтересами за родом їхньої професійної діяльності.

Професійні спілки створювалися з метою представництва, здійснення та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

Велика увага приділялась об'єднанням, які виникали в галузі освіти. Зароджуватися вони починають ще в дореволюційний період. На Україні існувало "Отделение Всероссийского Учительского Союза" і "Всеукраїнська Учительська Спілка"[1]. Головною розбіжністю в них було національне питання. Якщо перше об'єднувало переважно російське вчительство, то в другому більшість складала українська інтелігенція.

Всеукраїнська Учительська Спілка продовжувала існувати за часів гетьманату та Директорії. Особливо активну діяльність вона розгорнула

в період відродження Української Народної Республіки. Спілкою створено "Товариство Шкільної Освіти"[1], вона брала участь у розробці проєктів Міністерства освіти, видавала педагогічні журнали, підтримувала уряд Директорії.

Після встановлення на Україні радянської влади Спілка ще продовжувала деякий час існувати, але зазнавала утисків з боку правлячих кіл, оскільки не припиняла прагнень українізувати шкільну справу. Зрештою Спілка припинила своє існування. Українізація народної освіти була перервана.

Постала проблема створення нової учительської організації. Реконструктивна доба по-новому поставила питання долі українського вчительства. Змін зазнавала вся система освіти. Починається світоглядне перевиховання працівників освіти. При цьому здійснюється воно переважно засобами примусу, шляхом проведення політичної лінії правлячої більшовицької партії: «Необходимо всколыхнуть учительские массы, необходимо расслоить учительство, базируясь на революционной его части и выбрасывая из его среды закоснелых консерваторов, необходимо политически надежную часть учительства привлечь к сотрудничеству с органами просвещения.» [3].

У зв'язку з цим повітовим відділам Народної освіти Півдня України було надіслано циркуляри про реорганізацію всіх колишніх учительських об'єднань.

Важливу роль у цьому напрямі починає відігравати новостворена "Спілка робітників освіти та соціалістичної культури" (1919 р.). До неї увійшли також представники колишньої спілки, що захопились політичними переконаннями нової доби. На першому етапі існування проводиться організаційне оформлення Спілки, яке закінчується в 1923 році. Але питання про засади організації продовжували хвилювати освітян навіть після її формального оформлення. Перш за все необхідно було створити ланки відповідного губернського апарату, що мали б постійний зв'язок між собою, а також з центром.

Керівним органом Спілки в межах Одеської губернії виступав Губернський Відділ, вищим органом якого був Губз'їзд, що скликався через кожні шість місяців. Губвідділу підпорядковувалось Губправління, виконавчим органом якого виступала Президія [4].

Конструкція повітових Правлінь була такою ж як губернського, причому в Миколаївському повіті не було повітового Правління. Існував лише окремий відділ при Губправлінні, що керував роботою Спілки на Миколаївщині [5].

Для контролювання діяльності Губвідділу обиралась Ревізійна комісія, що мала проводити ревізії не менше одного разу на місяць.

На місцях існували повітові та волосні комітети. В установах, що мали більше 25 працівників організовувались самостійні місцеві комітети (комслужби) [4].

19 травня 1920р. було організовано Херсонський повітовий комітет професійної Спілки робітників освіти і культури .

Згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923р. повіти було скасовано, натомість запроваджено поділ на округи [6]. Відповідно до цього ліквідовано повітові комітети Спілки "Всеробос" , починається її реорганізація, змінено назву.

На 1924р. Губвідділ об'єднував до 12.000 членів Спілки, контролював 5 окрвідділів та 74 районні місцеві комітети [7].

Прийняття і виключення членів Спілки здійснювало Правління на основі подання заяв до місцевих осередків. При цьому користувались спеціальним Положенням «Про прийняття до членів спілки «Робос» [8]. Членами Спілки могли стати всі працівники установ і організацій навчально-освітнього та наукового характеру, незалежно від віку, національності, релігійних та політичних переконань (хоча, насправді, два останніх пункти могли стати серйозною перешкодою). Але поширеним явищем стає виникнення так званих "мертвих душ". Для того, щоб їх позбутися проводились перереєстрації та запроваджувались нові членські квитки. Умовою вступу до спілки "Робос" являлась наявність платної роботи в одній з установ культосвітнього характеру. Неодноразово поставало питання про членство студентів Інституту народної освіти та інших вузів, але довгий час вирішувалось воно не на користь останніх [9].

Не могли стати членами Спілки власники приватних освітніх установ, особи, що займали адміністративні посади в подібних установах та мали право наймати і звільняти робітників; домашні вчителі, вихователі, репетитори; безробітні, що на момент безробіття не були членами будь-якої спілки; непрацездатні особи; релігійні діячі; колишні поліцаї, члени окремого корпусу жандармів та охоронного відділу; особи, засуджені за кримінальні злочини (однак амністовані або особи, що відбули покарання могли бути прийняті до Спілки за умов їх повного поновлення в громадянських правах. Для цього необхідно було відповідне рішення судових органів та окрема постанова Правління Спілки) [10].

Члени спілки "Робос" не мали права вступати в інші організації. З кожного члена Спілки стягались наступні відрахування : 2% членських, 1% Помголу (на початку 20-х років діяв Комітет допомоги голодаючим), 1% в касу взаємодопомоги і 1% на культшефство. Однак останній пункт на засіданні Президії Одеського Губвідділу від 5 жовтня 1923 р. визнано незаконним, оскільки ідея культшефства передбачала особисту добровільну участь членів Спілки, а не їхні грошові відрахування [11].

З коштів, що надходили до повітових, а пізніше окружних відділів, необхідно було надсилати процентні відрахування Губернському відділу. Останній наполягав на своєчасності подібних операцій, хоча станом вище, в якому перебували осередки Спілки та їх члени такої можливості не давало. Протягом всього існування "Робосу" недостатнє фінансове забезпечення було найбільш болючою проблемою.

З 1922р. до складу Спілки включено секцію робітників друку, що раніше перебувала у віданні поліграфвідділу [12]. До Спілки входили також діячі мистецтва, які займались викладацькою роботою і працювали в культурно-освітніх закладах, що ними опікувалась дана організація. Існувала окрема секція наукових робітників. Положення, за яким останні незалежно від характеру їхньої діяльності повинні були стати членами "Робосу", прийнято на Всеросійській нараді наукових працівників, що проходила 6 липня 1923 р. [13].

Спілка ставила перед собою значне коло завдань. Головним з них було збільшення коштів, що йшли на освітню справу з центрального і місцевого бюджетів. Нагальним було питання про поліпшення матеріального і правового стану вчителства разом з перевіркою його гідності як громадсько-політичної сили.

Періодично проводилось обстеження матеріального становища працівників освіти. При окрправліннях діяли каси взаємодопомоги, роботу в яких здійснювали Бюро під наглядом Правлінь. Останні звертали увагу також на заробітну плату вчителів. В 1923–1924 роках ставка вчителя дорівнювала 30.43–31.29 карб. Починаючи з 1924–1925 років вона зменшилась до 25 карб. [14]. При цьому не враховувався стаж і кваліфікація. Правління Спілки порушувало цю проблему на конференціях і з'їздах, наголошувало на необхідності заключення колективних договорів, аби забезпечити охорону прав працівників освіти. Завдяки зусиллям Спілки окрвиконками надсилали на місця циркуляри з вимогами своєчасної виплати зарплати та ліквідації заборгованості. Але це залежало перш за все від джерел постачання освітніх закладів. Особливо складним було питання оплати праці вчителів сільських шкіл. На початку 20-х років більшість з них знаходилась на утриманні місцевого населення (сільські школи часто не включались до бюджетів окр- і райвиконкомів). При цьому окрвиконками перед початком договірної кампанії складали кошториси на утримання різних типів шкіл (дворічних, трирічних тощо). За ними передбачались дві статті видатків: на утримання особового складу і господарські потреби шкіл. Перші вираховувались згідно колективного договору Окрвиконкому зі спілкою «Робос», але не нижче ставки працівників, які оплачувались з місцевих бюджетів. Після цього скликались загальні сільські збори, на яких громадян знайомили з положенням про так звані договірні школи, розмірами сум, що мають надходити шляхом оподаткування населення на утримання школи. Частина кошторису, що передбачала видатки по оплаті праці змінам не підлягала [15].

Подальші перевірки часто виявляли цілковиту незабезпеченість інтересів вчителів в договорах, заключених з сільськими товариствами. Поширеними були факти неотримання вчителями обіцяного зерна (з'ясовувалось, що зерно передавалось на інші потреби або просто розкрадалось) та виплата зерном нижчої якості.

Становище працівників освітніх установ, що знаходились на утриманні місцевих бюджетів було дещо кращим. Хоча іноді частина платні

видавалась облигаціями (причому понад встановлених нормою 10%). Ті, хто утримувався на кошти держбюджету не отримували платню по кількості місяців.

Спілка приймала участь в доборі членів окружної інспектури народної освіти, що здійснювала призначення, звільнення, переведення освітан.

Скликались комісії по охороні праці, що слідували за дотриманням всіма закладами та установами Кодексу законів про працю та обов'язкових постанов керівних органів. До обов'язків комісії входив нагляд за правильністю позначок в розрахункових книжках працівників; виконанням всіх правил, що стосувалися праці жінок і підлітків та санітарно-гігієнічних умов; своєчасним отриманням усіх видів лікувальної допомоги, сприянням диспансеризації; наданням планових відпусток і оздоровленням (Одеський Губвідділ на 1924р. мав 80 місць в будинках відпочинку і дачу)[16]. Організовувались лекції та бесіди з питань охорони праці і соціального страхування. Наприклад, в 1923р. прокуратурою Херсонського округу за сприяння Херсонського відділу юридичного товариства в Палаці Праці були організовані лекції по так званому красному праву, на яких розглядалося і вивчалось радянське законодавство, зокрема Кодекс законів про працю [17]. Спілка "Робос" виділила слухачів, однак їхнє відвідування було незначним. Юридичне товариство наполягало на посиленні Спілкою заходів щодо популяризації подібних лекцій, оскільки їх мета полягала у наданні елементарних знань по всім галузям діючого права.

Спілкою була організована експертна комісія для розгляду конфліктів [18]. Розглядались конфлікти, що виникали через звільнення з причин ідеологічного і політичного характеру, через невивплати заробітної платні, скарги безробітних членів Спілки.

Спілка брала на облік безробітних працівників освіти, намагаючись виявити тих, хто значився в їх рядах не з метою отримання роботи, а тільки для того, щоб ухилитися від сплати податків. Для цього розроблялись і надсилались місцевим комітетам спеціальні анкети. Президія Спілки проводила заходи для поліпшення становища безробітних шляхом утримання їдальні, безплатних місць в санаторіях, надання допомоги грошима, одягом, взуттям, дровами тощо. Для цього існував фонд допомоги безробітним. Здійснювались перевірки кваліфікації безробітних з тим, щоб при появі робочих місць бути впевненими, що направлятимуться дійсно відповідні особи. Разом з тим проводилась боротьба з незаконними запрошеннями на роботу минаючи Біржу Праці. Представник спілки "Робос" при Біржі Праці був уповноважений Президією відвідувати освітні установи і перевіряти на місцях правильність запрошення на роботу [19]. Це давало можливість працевлаштовувати членів Спілки. Інший напрямок боротьби з безробіттям— організація артілей.

Наступним завданням, що поставила перед собою Спілка робітників освіти, була кампанія політперепідготовки вчителства. Керівні орга-

ни наполягали на посиленні громадсько-політичної роботи. Створювались гуртки, курси, де проводилась політична підготовка. До того ж центральні органи компартії ухвалили низку постанов про те, щоб керівні апарати профспілки Робос були посилені комуністами. Ставилось завдання усунути аполітизацію працівників освіти, дати їм мінімум політичних знань. Особливо це стосувалося сільських вчителів. Партійні органи прагнули перетворити Спілку в один з опорних пунктів впливу партії на селі.

Обліку політзнань підлягали педагоги – працівники установ соціальної та професійної освіти, за виключенням вузів.

Результати перевірки не в повній мірі задовольняли владу.

Перевірки стосувалися й національного складу членів Спілки. Поставало завдання їх українзації. На 1927р. з усіх профспілок Херсонського округу повністю було українізовано лише "Робос" [20].

Наступною потребою Спілки Робос було сприяння зростанню не тільки кількості шкіл, учителів, але й якості їхньої роботи. Це завдання зводилось до таких моментів: підвищення наукового рівня педагогіки, вдосконалення заходів освіти, підвищення кваліфікації робітників освіти. Ведуться пошуки шляхів заохочення вчителів до самоосвіти, до роботи перш за все над самим собою. Для цього було необхідно належне забезпечення літературою, особливо сільських вчителів.

Загальне керівництво по перепідготовці працівників освіти було покладено на Губернську Трійку. Організаційними формами для оволодіння програмним матеріалом виступали курси, конференції, гуртки.

Губтрійкою запроваджувались губернські курси при Одеському ІНО.

Значну роботу в підготовці і перепідготовці вчителів через педкурси, педпрактикуми, методками провів в середині 20-х років Херсонський інститут народної освіти. Завдяки членам Спілки було налагоджено зв'язок з школами Херсонщини.

Значний внесок Спілка робітників освіти зробила в справі ліквідації неписьменності. Центральний комітет освіти в зверненні до всіх Губвідділів закликав усі союзні організації вступити до товариства ліквідації неписьменності на місцях і стати активними членами товариства.

Зокрема пункти лікнепів запроваджувались коштом профспілкових організацій.

Зусиллями Спілки Робос проводилась також агітаційна та громадсько-культурна робота серед населення.

У березні 1922 р. Рада народних комісарів видала постанову про організацію на Україні будинків робітників освіти [21]. Вони повинні були стати осередками культурного, громадсько-політичного, професійного та педагогічного життя вчителів. Утримувались будинки народним комісаріатом освіти, його органами на місцях, а також коштами культурних фондів професійних спілок робітників освіти.

На 1925 р. в Одеській губернії налічувалось 4 будинки робітників освіти (для порівняння: Харківщина – 5, Донеччина – 7, Катеринославщина – 9, Поділля – 5, Волинь – 1, Київщина – 3, Чернігівщина – 1) [22].

В Херсонському окрузі урочисте відкриття Будинку освіти відбулось 2 травня 1924 року [23].

Одним з головних завдань будинків освіти була профпропаганда, підвищення інтересу до нових досягнень в теорії та практиці педагогічної справи, ознайомлення з новою літературою.

Працівники освіти повинні були налагоджувати працю з дітьми і дорослими; проводити ознайомлення широких народних мас з новими методами господарювання, досягненнями в різних напрямках життя; поширювати культурну роботу; допомагати в проведенні різних кампаній; встановлювати зв'язок між містом і селом тощо.

Активно проводилась агітаційна робота, зокрема антирелігійна пропаганда.

Таким чином, Спілка робітників освіти відігравала важливу роль в культурно-освітньому будівництві. Вона об'єднувала робітників науки та педагогічної праці, перед якими ставилось завдання виховати молоде покоління і допомогти перевихованню дорослих. Члени спілки брали участь в громадсько-політичній роботі; вирішували питання побуту освітян, охорони праці, матеріального забезпечення освітніх закладів та працівників освіти; вели агітаційну роботу; займались питанням підвищення кваліфікації; проводили боротьбу з безробіттям в спілці тощо. Діяльність Спілки охоплювала всі ланки культурно-освітнього життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мізерницький О. На шляхах радянізації // Радянська освіта. – 1925. – №11. – с.2.
2. Мізерницький О. На шляхах радянізації // Радянська освіта. – 1925. – №11. – с.4.
3. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.1. Арк. 15.
4. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.1. Арк. 16-21
5. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.1. Арк. 12 зв.
6. История городов и сел УССР. Николаевская область.- К.,1981.
7. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.52. Арк. 28.
8. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.46. Арк. 106-107.
9. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.33. Арк. 163.
10. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.5. Арк. 166-166 зв.
11. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.7. Арк. 85 зв.
12. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.4. Арк. 107-108.
13. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 1. Спр.7. Арк. 125.
14. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 54. Спр.1. Арк. 100.
15. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 7. Спр.1. Арк. 80.
16. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 51. Спр.1. Арк. 4.
17. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 6. Спр.1. Арк. 37-37 зв.
18. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп.7. Спр.1. Арк. 33.
19. ДАХО. Ф.Р. – 625. Оп. 7. Спр.1. Арк. 74.

20. Отчет Херсонского окружного комитета КПБУ к VII Окргпартконференции. — Херсон, 1927. — с. 91.
21. Білокопит Б. Будинки робітників освіти // Радянська освіта. — 1925. — ч. 3. — с. 57.
22. Білокопит Б. Будинки робітників освіти // Радянська освіта. — 1925. — ч. 3. — с. 58.
23. ДАХО. Ф.Р. — 625. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 50.

УДК 940:380

В.В.Сахно

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ РОБІТНИКАМ (МОДР) НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 30-ті роки ХХ ст.

Сучасний період становлення української держави є занадто складним і потребує неабияких зусиль всього суспільства для суттєвого покращення соціально-економічної ситуації.

Не залишається осторонь процесу державотворення і історична наука. Зусиллями вчених-істориків із року в рік відтворюється минуле нашої держави, повертаються імена багатьох незаслужено забутих патріотів та дійсних героїв.

Крок за кроком набуває чинності історична правда, без якої занадто тяжко побудувати міцну і розвинуту державу. Обрана нами для дослідження тема в історіографії України висвітлена недостатньо, вона стосується однієї з наймасовіших громадських організацій колишнього Радянського Союзу, в яку входили десятки мільйонів громадян. Діючи на протязі більше двадцяти років в СРСР, МОДР нагромадила великий досвід організаційно-масової та пропагандистської роботи серед населення. Неабиякий інтерес викликає тепер міжнародна діяльність МОДР того часу. Архівні документи підтверджують, що ця організація підтримувала найрізноманітніші контакти з політв'язнями десятків країн світу, причому в цій роботі широко були зайняті молодіжні і дитячі організації Радянського Союзу.

Донедавна ми не знали офіційної дати заснування МОДР і це пов'язане з тим, що ні "Велика Радянська Енциклопедія" ні "Радянська історична Енциклопедія" відомостей про МОДР (російська назва) не дають. Пояснити таку колізію ми довгий час не могли, але завдячуючи архівним документам Херсонської, Миколаївської та Донецької областей остаточно вдалося дослідити час і офіційне урядове обґрунтування причин створення цієї організації, що перейняла на себе назву МОДР (МОДР українська назва). Біля витоків цієї організації стояло товариство старих більшовиків-політв'язнів (допровців — така розхожа в 20-ті роки

назва засуджених), як раз ці старі більшовики-каторжани царського уряду звернулися 30.11.1922 р. до IV конгресу комуністичного Інтернаціоналу (Комінтерну) з проханням створити МОПР (МОДР далі) - міжнародну організацію допомоги борцям революції, що і було ним терміново здійснено [1, С.3-4].

IV конгрес комінтерну, приймаючи рішення про створення МОДР, наголошував: "В связи с наступлением капитала, во всех буржуазных странах увеличилось число сидящих в тюрьмах коммунистов и тех беспартийных рабочих, которые вступили на путь борьбы с капиталом.

IV конгресс призывает все коммунистические организации создать объединение, способствующее оказанию материальной и моральной помощи, сидящим в тюрьмах пленникам капитала и приветствует инициативу "Общества старых большевиков", стремящегося создать международное объединение этих организаций". [2, с. 2-3]

Дійсно, в період післяреволюційного спаду 20-их років в Європі ішов процес наступу урядових сил на ліві сили Німеччини, Угорщини, Італії, Іспанії, не минула гірка тюремна доля революціонерів Китаю, Японії і багатьох інших країн світу. За в'язничними ґратами перебували сотні тисяч противників правлячих режимів Європи, Азії і Латинської Америки. До створення світової організації допомоги борцям революції, величезна армія політв'язнів світу не мала ніякої підтримки "братів по класу", з чим не бажали миритися комуністи Радянського Союзу. Тому вслід за рішенням IV конгресу Комінтерну, до всіх партійних осередків країни Рад через газету "Правда" 28.01.1923 звернувся секретар ЦК РКП/б В.Куйбишев. Він закликав всіх партійних громадян СРСР стати на захист в'знів капіталістичних тюрем і створити грошові матеріальні фонди для надання допомоги політв'язням та їх сім'ям (документально):

"Всем Облбюро ЦК, ЦК национальных компартий, обкомам и Губкомам РКП/б.

Массы наших товарищей во всех странах, где у власти стоит буржуазия, попадают в тюрьмы и поддаются жестоким репрессиям за то, что служат делу освобождения рабочего класса. Долг российского пролетариата, сбросившего иго капитала и освободившегося от гнета тяжелых репрессий буржуазии, в первую очередь его авангарда, членов коммунистической партии — идти на помощь борцам за социалистическую революцию всех стран, ведущих свою работу под страхом арестов, избиений и смерти.

Поэтому ЦК призывает всех членов РКП активно участвовать в деле помощи, вовлекая своим примерам беспартийных рабочих и крестьян. Вместе с тем ЦК предлагает всем парткомам оказывать всяческое содействие в поддержку МОПР в его работе, в частности, ставить на общих собраниях партийных организаций обсуждение конкретных мер помощи". [3, 28 січня].

Розпочавши роботу по створенню міжнародної організації, що взяла під свою опіку політв'язнів світу, більшовики Радянського Союзу

швидко досягли бажаного результату. Уже влітку 1924 року на зізвану ними міжнародну конференцію зібрались делегати 29 країн світу. В наступні роки кількість членів МОДР постійно зростала. (З 1924 р. по 1927 р. МОДР очолювала німецька комуністка Клара Цеткін – соратниця В.Леніна)

Таблиця 1. Динаміка розвитку МОДР за роками. (За даними Державного архіву Херсонської області (ДАХО далі), Ф.Р.1867, оп.1, спр.2, - С.162)

1.	1924 рік	29 країнх світу
2.	1925 рік	35 країнх світу
3.	1926 рік	43 країнх світу
4.	1927 рік	44 країнх світу
5.	1928 рік	48 країнх світу
6.	1929 рік	52 країнх світу
7.	1930 рік	64 країнх світу
8.	1931 рік	66 країнх світу

З наведених даних видно, що організація МОДР найбільш інтенсивного росту своїх рядів набула за перші три роки існування. З 1926 року по 1928 рік політичне уповільнення темпів розширення організаційної бази, а в період світової кризи 1928-1932 рр. відбувся новий сплеск організаційного росту рядів МОДР. Це пояснюється неабияким бажанням лівих сил використати тяжке становище і нестабільність в світі для здійснення світової пролетарської революції.

За даними ДАХО більшу частину членів потужної організації склали громадяни СРСР.

Ставши світовою організацією МОДР, в багатьох зарубіжних країнах знаходилася на нелегальному становищі, а в Китаї, Японії, Іспанії і багатьох інших державах участь в МОДР каралася смертною карою. В зв'язку з цим, до 1931 року відомості про її організаційну структуру та кількісний склад Комінтерном тримався в секреті. Тільки напередодні скликання I Всесвітнього конгресу МОДР, що відбувався у Москві в 1932 р., у всі первісні осередки МОДРу було направлено орієнтовку про структуру цієї організації. З якої стало відомо, що на 1931 р. в її рядах налічувалося 8629550 членів, 5566230 з яких були громадяни СРСР. Найкрупнішими організаціями в світі були: Китайська (червоний Китай) - 800000 членів, Німецька - 751000, Французька – 672000, Чехословацька – 428134 та Іспанська – 156000 членів. [4, 163].

Точної цифри наявних коштів МОДР дослідити не вдалося, але нами знайдено дані про різноманітні витрати МОДР, які дають уявлення про фінансові можливості цієї організації. Так в 1929 році МОДР на допомогу політемігрантам витрачено 5734566 карбованців, 16202498 карбованців на допомогу політв'язнів та їх сім'ям, 3439134 карбованці ви-

трачено на юридичний захист політ'язнів світу. Тільки в СРСР перебували політемігранти з 32 країн світу, які забезпечувалися житлом, одягом, роботою на що в 1929 році пішло 1135794 карбованці.

У тридцяті роки, коли більшість країн світу охопила небачена раніш економічна криза, відома як "велика депресія", у світового комуністичного руху появились нові надії продовжити світову пролетарську революцію. В авангарді цієї роботи стояли ВКП(б), Комінтерн, Профінтерн, Міжнародна організація допомоги робітникам (МОДР). Сталінський уряд розумів, що такий зріст активності пролетарського руху, що проявився під час "великої депресії" може не повторитися. Тому, вожді радянської держави поставили завдання керівництву МОДР СРСР здійснити організації по залученню в ряди МОДР половини населення країни, а також шкільної та студентської молоді. [5,1-7].

На початку тридцятих років, МОДР мала грошові резерви, що перевищували 25 млн. карбованців, але такими фінансами здійснити "світову революцію" було неможливо. Звідси витікають і відповідні дії уряду Радянського Союзу. Почалося масове втягування в ряди МОДР мільйонів людей, в тому числі молоді. Неважливо, що внески школярів складали копійки, з них виростали мільйони, а мільйон - це уже сила, це вплив на класові бої. В самий апогей світової економічної кризи керівництво МОДР (О.Стасова) оголошує підлеглі структури, про скликання I Світового Конгресу МОДР в Москві, який відбувся в кінці 1932 року. [6,23,24] Саме в цей час на Україні лютував штучний голод - голодомор. Але Москва будь-що розробляє помпезні плани проведення цього світового форуму. Кожний осередок МОДР був залучений до активної роботи, а саме - максимального поповнення грошовими коштами казни, збільшення кількості модпрзасів хліба, постійного проведення інтерсуботників, модтракторогодин, збору металолому та підготовки модпрподарунків 1-му Всесвітньому Конгресу МОДР. Як підтвердили документи Державного архіву Херсонської області, подарунки Конгресові МОДР готували всі закордонні осередки "червоної допомоги", (Жінки Іспанської провінції Андалусія передали витканий з першокласної іспанської вовни, пурпуровий радянський стяг, який було вручено найкращому осередку МОДР. Ним став Херсонський комітет). В умовах невсцухаючого модпрівського ажіотажу Москва, не побажала бачити всіх жахів голодомору в УСРР. Центром було зроблене все, щоб з вимираючої України вирвати більше 3 млн. грошей, сотень тисяч пудів хліба, зібраного на модпрсмужках та гектарах. Найкраще підтверджує все кощунство над голодуючою Україною з боку Москви документ Всеукраїнського Комітету МОДР від 29 вересня 1933 року розроблений у відповідності до вимог ЦК ВКП(б). [7,59]. - "Про проведення всеукраїнського соцзмагання-конкурсу на кращий осередок райкому, обкому МОДР" цим документом всі осередки МОДР України залучалися до Всеукраїнського соцзмагання-конкурсу на кращу організацію МОДР роботи. Основний критерій конкурсу-змагання: "боротьба за якість інтернаціонально-виховної роботи, як фактора мобі-

лізації творчої активності мас на боротьбу за другу п'ятирічку, підйому класової свідомості нових кіл робітництва, зокрема жінок і молоді, перетворення трудящих в активних свідомих будівників нового соціалістичного суспільства.

ЦК МОДР УСРР в проведенні соцзмагання-конкурсу висуває такі головні показники:

1. Участь організації МОДР (осередок, район, область) в поточних політично-господарських кампаніях на основі інтернаціонально-масової роботи; а) реалізація позики (II п'ятирічки); б) хлібоздавання; в) осіння сімба; г) збір утиля.

2. Закріплення інтерв'язку: а) шефство над політв'язнями; б) листування з закордонними організаціями МОДР та революційними робітниками зокрема робітницями; в) робота з закордонними робітниками; г) обслуговування політемігрантів.

3. Зріст організацій, організаційне оформлення та укріплення матеріальної бази: а) залучення до лав МОДР у нових колективах робітників, жінок, молоді, колгоспників; б) робота з активом, зріст активу; в) посилення та організаційне оформлення модорганізацій на нових заводах, фабриках, радгоспах, МТС, колгоспах; г) охоплення організаціями МОДР неорганізованого населення (дружин робітників в житлокоопсах); д) робота зі збирачами членських внесків; е) збір членських внесків та шефського гривеника за весь 1933 рік; ж) систематичне керівництво роботою ЮДМ (юних друзів МОДРу).

З даного документу видно, що влада опікувалася тим, щоб показники по внесках, залученню нових членів МОДР, засівна МОДР кампанія, підтримання шефських зв'язків з закордонними осередками червоної допомоги (так називалася МОДР там) були якомога кращі. Цього вимагала ВКП(б) і сам Й.Сталін. За кращі показники в цьому змаганні передбачалися відповідні премії та заохочення: перехідні червоні прапори та грамоти, ЦК МОДР СРСР, бюсти В.Леніна та Й.Сталіна, радіоприймачі, бібліотеки, пересувні агітмайданчики, велосипеди, годинники, патефони, фотоапарати, місячні курортні путівки, місячна зарплата, екскурсія на Дніпрогес і т.д. [8,56].

Враховуючи той факт, що Україна в 1933 р. була охоплена голодом, такий розмах змагання і нагород його переможців виглядають як пряме пограбування вимираючого народу України, коштунство над самою людською сутністю.

Наявність голодомору в УСРР сталінський уряд ретельно приховував від світової громадськості, але нами знайдено архівний документ, що підтверджує факт обізнаності дітей з Німеччини про наявність голоду в Україні. Це єдиний з сотень листів з закордону, збережених в архівах Миколаєва та Херсону, в якому мова йде про голод тридцятих років, у всіх останніх згадки про нього немає. Цей лист надійшов із м.Франкфурта в ньому, зокрема, говориться "...чужоземною мовою ми не вчимося, але є багато безкорисного матеріалу, який нас цікавить. Вчителі

завжди оповідають про те, як погано в СРСР, що робітники там голодують ще більше ніж у нас..." [9, 14].

Як видно з архівних документів навіть цей, на наш погляд, тривожний сигнал з-за кордону зовсім не засмутив керівництво СРСР. Воно опікувалося тим яким чином вибити більшу кількість коштів та хліба зі свого знедоленого і убого народу, на користь закордонних революціонерів.

У наш час, оглядаючись назад в голодне лихоліття 1933 року на Україні, ми маємо міжнародний документ, який по своїй суті засуджував тоталітарний режим Радянського Союзу.

В умовах голодомору, стан справ в осередках МОДР Одеської області (як і всієї України) був невтішний. Це підтверджують дані таблиці 2.

Таблиця 2. Виконання плану прибутків організаціями МОГР Одеської області на травень 1932 р. (таблиця складена за даними ДАХО, Ф.Р. 1867, оп.1.спр.25, с-29)

№ п/п	Назва району	Завдання на травень 1932 року		Виконання плану		Загаль- ний % вико- нання
		загальна сума	з них член- ські внески	загальна сума прибутків	з них членсь- кі внес- ки	
1	Висківський	429	187	Прибутків не було		
2	Зінов'євський	1982	1032	-	-	-
3	Херсонський	1639	1071	1220,84	246,93	23
4	Миколаївський	3379	1743	680,81	408,39	23
5	Одеський	11261	6623	4397,27	1890,55	28
6	Знаменський	687	359	74	70,55	16
7	Н.Український	1295	632	-	-	-
8	Березівський	1150	368	0	9	0,35
9	Бобринецький	270	150	-	-	-
10	Калініндровський	238	124	-	-	-
11	Кахівський	463	249	-	-	-
12	Н.Одеський	613	374	-	-	-
13	Карл.Лібкнехтський	258	142	-	-	-
14	Очаківський	249	138	-	-	-
15	Першотравневий	522	307	-	-	-
16	Благоєвський	238	124	255,92	33,88	27
17	Вільшанський	238	124	-	-	-
18	Зельцьський	238	124	-	-	-
19	Роздільнянський	463	243	-	-	-
20	Спартаківський	239	124	631,53	334	269
21	Трушківський	347	207	-	-	-

З наведеного документу стає зрозуміло, що більшість районів Одеської області до виконання планів МОДР навіть не приступали. Тоді люди думали про виживання, і їм було не до інтернаціоналізму. (Голод в краї збільшувався лавиноподібно).

У 1931 році південний регіон засіяв 1600 МОДР-гектарів (50% всеукраїнського засіву) і це мало неабиякий ефект. Добротний хліб півдня України вів за кордоном успішнішу агітаційно-пропагандистську роботу на користь СРСР. Віддавали цей хліб селяни задарма, без зайвого клопоту керівництва, примусу і насильства, тому для влади такий метод відбору хліба у населення був найкращий, хоча формально вона брала його зі згоди людей. На 1932 р. ЦК МОДР України вирішив агітацією зворушити селянські маси і зорієнтувати їх на засів 500000 га в фонд "Червоної Допомоги", а потім отримане зерно направити за кордон. [10, 2].

З цією метою у всі МОДР організації було розіслане таке повідомлення з Москви, за підписом Голови комітету заготівель Чернова та Секретаря МОДР СРСР Беленця:

"Настоящим разъяснением, что все зерно, полученное от посевов интернациональных молпргектарах должно быть сдано ячейками МОПРа на пункты заготзерна по ценам, существующим для других сдатчиков. Поступление этого зерна проводите по группе прочие совхозы счет № 21205." [11, 2].

ЦК МОДР України і Комітет заготівель РНКУ цінну вказівку виконали на належному рівні. Всім низовим організаціям МОДРу України було послано таку телеграму: "Необхідно в останню засівну компанію засіяти кожному колгоспу, щонайменше, один молпргектар і 100% залучити до лав МОДРу членів колгоспів." [12, 16].

З цих документів стає зрозумілим, що врожай з 500000 га молдргектарів влада вирішила вилучити якомога швидше і відкрила телеграмою з Москви йому зелене світло закордон. Чинovníки керівних структур УРСР поспішили виконати вказівку своєчасно, та ще й забігаючи вперед планувало відбір значної частки врожаю 1933 року, наближаючи тим самим вимирання мільйонів людей. Поспішали українські керівники вже знаючи, що голоду не минути. А поки що йшов 1932 рік, його гасло визначив Й.Сталін "По новому работать, по новому руководить". Рік був для півдня України занадто тяжкий, але ЦК МОДР затвердив бюджет республіканської організації загальною сумою 2749598 крб. Витрати на видатки всій структурі МОДР складали 503,923 тисячі крб., з них на обслуговування апарату ЦК МОДР 141721 крб., це був самий найменший кошторис на потреби апарату за всі роки [13, 7].

На "Червону допомогу" Україна відрахувала більше 2,2 млн. крб. та з врахуванням 500000 га засіяних хлібом (це 1 млн. тон відбірного зерна) здавалося, що цього достатньо, але Москві і цього було мало. Президія МОДРу констатувала: "Справи на краще не має і зламу в МОПР-роботі також. Завалили справи Київська, Одеська, Молдавська, Вінни-

цька, Кременчуцька, Полтавська, Бердичівська, Могильов-Подільська". За погіршення роботи в республіці Голову Президії ЦК МОДР Іванова було звільнено з посади. Тільки успішне виконання фінансових зобов'язань МОДРосередків Херсонського міському врятувало від цієї ж участі її голову Н.І.Волкову. З аналізу джерел видно, що це була талановита особа і вміла керувати своєю організацією. В активі "Червоної допомоги" було тільки шість районів з 14, а членством МОДР охоплено всього 13000 чоловік, що забезпечували щорічно до 30000 крб. в фонд "Червоної допомоги". Неодноразово, попадаючи під нещадну критику ЦК МОДР України і Союзу, Волкова зуміла виправити стан справ і в 1932 році було лідером (див. таблицю) в Україні серед МОДР осередків. В роботі з політемігрантами, в листуванні з політ'язнями і підтримання зв'язків з-за кордонними організаціями "Червоної Допомоги" Херсонський осередок мав серйозні недоліки (за це його голова Волкова мала догану). З XI – 1932 р. з Харкова надійшла телеграма (вона дублювалася секретареві міському партії Ладичуку): "Срочно шлите рапорт выполнения его румынской делегации на I Всемирном Конгрессе МОПР" [14, 137].

З яких саме причин цей рапорт не дійшов до Москви, хоча туди з цього питання їздили ентузіасти самостійно, але були відправлені назад за свої кошти, і до I Всесвітнього Конгресу були не допущені. Внаслідок цього стався інцидент: "ЦК МОПР Украины ставит Вас в известность, что в начале декабря (1932 г.) мы предложили вам срочно прислать отчет о выполнении вашей организацией революционного договора, заключенного с Кишиневской организацией "Красной Помощи". До сих пор отчет Вы не прислали. Такое безответственное отношение вами к международным обязательствам было отмечено делегатами договорной страны на Всемирном Конгрессе... Если мы не получим к 1.01.1933 г. отчет – сообщим вашей партийной организации для привлечения вас к партийной ответственности за дискредитацию интернациональной связи советских организаций (Ренашкевич). [15, 76].

Санкція, як видно, була м'яка, бо організація рахувалася переодоною в республіці (див. таблицю III).

Умови, в яких велася робота Херсонським МОДР, були дуже складні. На півдні України йшла запекла боротьба між десятками тисяч розкуркулених і насильно зігнаними у колгоспи новою владою. Від цього потерпало все суспільство. Воно в цей час було розколоте на два протилежних табори "новаторів" та "приватників", але у них були, занадто, нерівні сили. За "новаторами" йшли всі силові структури держави, "приватників", яких була меншість, примусом і силою вичавлювати з обжитих їх предками земель, на північ та до Сибіру. Тільки з однієї Херсонщини в "не так віддалені місця" було вигнано більше 30 тис. громадян з 4217 господарств. [16, 7]. Подібний стан в суспільстві був притаманний всій

Україні, тому МОДР робота відійшла на задній план. Люди боролися за своє виживання.

Таблиця 3. Відомість про виконання контрольних завдань організаціями МОДР України за 10 місяців 1932 р. (За даними ДАХО, Ф.Р.1861, оп.1, спр5)

№ п/п	Назва організації МОДРу	На 1.11.1932 р.		На 1.07.1932 р.	
		% виконання за загальної контрольної цифри	% вико- нання по членських внесках	% виконання загальної ко- нтрольної цифри	% вико- нання по членських внесках
Ведуть вперед:					
1	Херсонська	150	69	90	70
2	Черкаська	124	62	130	57
3	Павлоградська	124	60	200	50
4	Чернігівська	109	83	103	40
5	Одеська	107	71	134	36
Відстають:					
6	Харківська	98	47	120	60
7	Запорізька	86	48	110	50
8	Алчевська	85	42	100	48
9	Коростенська	84	45	119	66
10	Житомирська	83	30	55	33
11	Полтавська	82	53	100	60
12	Констатинівська	81	41	119	57
13	Дніпропетровсь- ка	79	37	118	53
14	Гришинська	79	32	70	40
Пасуть задніх					
23	Аргемівська	60	21	75	-
24	Березівська	68	20	45	15
25	Зінов'ївська	56	36	50	40
26	Сталінська	56	29	65	45
27	Риківська	34	20	76	26
52	Ново-Московсь- ка	20	15	-	-
53	Слав'янська	14	18	-	-

Суспільство було не готове працювати нормально, умови, що склалися в той час, були занадто тяжкі, тому МОДР робота загальмувала, тисячі людей голодували.

Та все ж Херсонське керівництво "Червоної допомоги" завжди успішно виконувало завдання, що знаходило від керівників структур. Так було і в 1932 році, страшному, як для мільйонних мас країни, так і для владних структур. Йшла чистка рядів ВКП(б) і потрапити до "вичищених" — означало загибель. Херсонська МОДР, маючи гарні показники, врятувала себе від можливих репресій. А вони йшли повним ходом, про що свідчить товариський лист Голови Президії ЦК МОДР СРСР Ел. Стасової до низового активу:

"Дорогие товарищи! В настоящее время проводится чистка членов и кандидатов в члены ВКП(б). Чистка проводится при широком участии беспартийных трудовых масс. Члены МОДР не могут стоять в стороне от такого важного политического мероприятия ... Исходя из того, что МОДР является организацией воспитывающей широкие трудящиеся массы в духе пролетарского интернационализма. Исходя из этого члены МОДР должны показать, в чем выражается..., линия партии в национальном вопросе. Особенно активными должны быть МОДР организации при обсуждении национального вопроса в Украине, Белоруссии, Дальнем Востоке." [17, 22].

І Модрівці не підвели керівництво. Українізацію назвали трохи пізніше націоналізмом, а всіх активістів українізації згодом було розстріляно, серед них члени уряду України Шумський, Скрипник і багато інших видатних організаторів української держави.

Починаючи з 1933 р., всі документи і діловодство МОДРу почало вестися на російській мові. Так, що українців спочатку сталіністи позбавили мови, звернувши процес коренізації, а потім, відібравши хлібні запаси, покинули на вмирання. Успішно здійснені плани Херсонського МОДР в 1932 р. стали для неї рятівним кругом від сталінського терору.

З приведених даних таблиці III, зрозуміло, що Москва ставила перед українською "Червоною Допомогою" непосильні завдання. В цій справі були попереду хліборобські осередки, промислові центри, наприклад, Сталінська, Риківська, Артемівська, Славянська опинились серед відстаючих. Адже селяни, налякані терором розкуркулення, проведеного державою, віддали останнє. Спостерігаючи за колективізацією, промислові райони відчували в містах і робітничих селищах гостру нестачу хліба, а участь МОДР сприймали, як справу добровільну і не спішили розлучатися з останньою копійкою на її користь.

Зі слів старожила м.Херсона Горностаєва Є.В. (87 р.) стало відомо, що робітників Херсонського судноремонтного заводу ім. Куйбишева влітку 1932 р. керівництво посилало на село допомагати селянам обробляти поля. Коли бригада, в якій працював робітником молодий Горностаєв, приїхала в с.Велетенське Херсонського району, в якому було овочеве господарство, то голова його застеріг, що селяни голодні і їсти нічого, крім молоді капусти. За тиждень, що бригада пробула у колгоспі, багато робітників попухли з голоду. Очевидно, що ті кошти, що надходили до

"Червоної Допомоги", принаймні з Херсонщини, були оплакані слізьми голодуючих людей. У чому ми не маємо ніяких сумнівів.

І Всесвітній Конгрес МОДР який став "бенкетом під час чуми". Він був фарсом, організованим фанатиками, які знали, що в світі багато вмирає людей в ім'я революції, тому смерть і голод українського селянства їх не обходили. Вони брали все, що бажали від трудового народу будь за яких обставин і у вмираючих також. Тепер голодуючих українських селян рятувати було нікому, країна самоізолювалася від зовнішнього світу. Про істинні масштаби голодомору в світі знало не багато людей і в умовах закритості СРСР, сталінський режим приклав всіляких зусиль, щоб остаточно зламати постійно чинячих опір українціє. Про що переконливо свідчать проаналізовані нами документи.

Затіяний Московський Всесвітній форум МОДР проходив в описаних обставинах. Це був страхітливий час для України (грудень 1932 р.). Неврожайний рік, штучно завищені плани заготівель хліба для УРСР (37%), за особистою вказівкою Й.Сталіна, зробили свою чорну справу – почався голодомор. Україну треба було рятувати від вимирання і ховати від світу, але сотні делегатів І Всесвітнього Конгресу забажали відвідати модернізації України. Московські керівники послали делегатів, здебільшого, в міста України. Такий маневр влади сприяв тому, що іноземці не побачили всіх жахів голодомору в селах України, яка в 1932 р. на "Червону Допомогу" направила більше 3 млн. крб., а сама вмирала від голоду, причому найбільші внески в фонди МОДРу асигнувало вмиряюче селянство України.

Хоча фактично, фінплан МОДР України складав 2,7 млн. крб., але нові побори для Всесвітнього Конгресу примусили керівництво України вдатися до такої міри: "Вважати, що для збільшення суми членських внесків необхідно ввести "шефський гривеник" в розмірі 50 копійок на рік і включити його в прибуткову частину з кожного члена МОПРу при проведенні інтернаціональних суботників. Довести до відома МОПР СРСР, що проведення інтерсуботників на Україні дає самі позитивні наслідки та з'являються (мова оригіналу) найреальнішою статтею прибутків".[18, 13].

Потреби центру невпинно зростали. Всі, місцеві керівники МОДР, які не могли виконувати поставлені і постійно зростаючі фінансові плани, звинувачувалися "в недбайливому і навіть "опортуністичному" ставленні до зборів коштів для допомоги політв'язням та жертвам "білого терору" в капіталістичних країнах". Здебільшого вони теж ставали жертвами терору але уже червоного.

Деякі функціонери МОДРу звільнялися з посад за недопрацювання, слабкодухість, та фактично, вони звинувачувалися в невмінні здерти з вмираючого, зголоднілого трудівника останні надбання. Це було замкнуте коло, гроші йшли на інші потреби, а з центру находили нові директиви, що кошти для іноземних політв'язнів, політемігрантів та жертв фашистського терору знову закінчилися.

Знову і знову на плечі робітника і селянина лягали все більші навантаження по задоволенню постійнозростаючих потреб пролетаріїв за кордоном. Гроші ішли, як вода у пісок, а світової революції так і не сталося. Хоча система терору і діяла спритно, та все ж наближала не світові потрясіння, а свій сумнозвісний кінець.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борцы революции: 3б. матеріалів на доп. агітаторам та пропагандистам. – Харків, 1940.
2. Борцы революции: 3б. матеріалів на доп. агітаторам та пропагандистам. – Харків, 1940. с.2-3.
3. Газета "Правда", 1923 р.
4. Державний архів Херсонської області (ДАХО далі), Ф.Р.1867.оп.1, спр.1.
5. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.25.
6. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.1.
7. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.1.-с.14
8. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.25.
9. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.25.-с.14.
10. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.17.
11. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.1.
12. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.9.
13. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.5.
14. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.7.
15. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.5.
16. ДАХО, Ф.Р.2, оп.4, спр.119.
17. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.1.
18. ДАХО, Ф.Р.1867, оп.1, спр.5.

І.Ю.Сінкевич, Д.Л.Ганченко

ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ПРИ УСТАНОВАХ МІСТА ХЕРСОНА

Державний архів Херсонської області зберігає у своїх фондах документи, що дають можливість розкрити важливі моменти історичної долі херсонських православних церков. Це метричні книги XIX – початку XX ст., що складають фонд церков м.Херсона і повіту (у яких, зокрема, є відомості про священнослужителів, іноді – про самі культові споруди), а також документи першої половини 20-х років XX ст., які відносяться до фонду Херсонського повітового виконавчого комітету (договори на користування церквами, описи майна, відомості про вилучення цінностей з храмів, протоколи засідань "ліквідаційної комісії з проведення в життя декрету про відокремлення церкви від держави"). Вони містять цікавий фактичний матеріал для краєзнавчих досліджень.

Історією розвитку православ'я на південноукраїнських землях у різний час (у першу чергу – дореволюційний) займалося чимало дослідників, у працях яких міститься також фактичний матеріал про заснування та функціонування православних церков і монастирів [1]. Їх історія відображалася і у спеціальних публікаціях у “Записках” Одеського товариства історії та старожитностей, “Херсонских епархиальных ведомостях” та інших виданнях [2-4]. У наш час у дослідженнях істориків та краєзнавців півдня України даний напрямок продовжується [5-6].

Але треба відзначити, що не зважаючи на, здавалося б, не малу кількість публікацій, які до того ж носять в основному публіцистичний характер, історія православних церков та монастирів на півдні України майже не досліджена. Адже тільки Херсонська єпархія на початку ХХ ст. налічувала 730 церков і 5 монастирів. Із них описані окремі періоди історії монастирів і частини приходських церков, у першу чергу – найвизначніших споруд. Загалом, менше уваги приділено історії церков, що функціонували при різноманітних установах та організаціях – військових частинах, в'язницях, освітніх закладах, лікарнях, дитячих притулках. Це були переважно домові храми (рідше – самостійні споруди), повністю ліквідовані у відповідності до Декрету про свободу совісті, церковні та релігійні товариства від 2 лютого 1918 р., постанови народного комісаріату юстиції, місцевих органів влади, що приписували закривати культові споруди при установах і організаціях [7-8]. Тому вважаємо необхідним систематизувати відомості писемних джерел стосовно історії православних церков при установах м.Херсона.

Херсонські церкви почали з'являтися у перші ж роки існування міста. Наприкінці ХVІІІ ст. в Херсоні розміщувалося 8 піхотних полків, інженерна рота і гарнізонний батальйон [9]. Ці військові формування, що розташовувалися на території фортеці та військового форштадту, будували глинобитні казарми. Такими ж були й 10 полкових церков, що були зведені як тимчасові і проіснували не довго. Стосовно історії церков, що знаходилися у віданні головного священника армії та флоту, опубліковано не багато відомостей. Збереглися згадки про полкову церкву кінця ХVІІІ ст. на колишній Канатній площі (сучасна вул. Маяковського), про відкриття у 1915 р. домової церкви 44-го запасного батальйону на території Морських казарм на Забалці, про заснування десь на межі 70-80-х років ХVІІІ ст. церкви Казанської Божої Матері при Херсонському військовому шпиталі. Шпиталь у громадянську війну був зруйнований, із церкви у 1922 р. вилучені цінності, а наприкінці 1920-х років Богородице-Казанська церква була зачинена і приміщення її до сьогодні не збереглося, як і приміщення полкових церков [10. 11, 24-25, 82, 100]. Хоча в 1926 р. О.Петражицький, характеризуючи визначні пам'ятки м.Херсона, згадував, що “в б. военном лазарете находится старинная церковь, выдержанная в прекрасном стиле Екатерининской эпохи” [11. 145].

У XIX ст. в Херсоні були відкриті і дві церкви при виправних закладах.

З 1830 р. при Херсонській губернській в'язниці ("Тюремном замке") діяла Миколаївська церква. Під час громадянської війни приміщення в'язниці були зруйновані і впродовж першої половини 20-х років XX ст., разом із церковною спорудою, – розібрані. Пізніше на їх місці збудовано житловий будинок (пр.Ушакова, навпроти пам'ятника Джону Говарду) [10. 55].

Наприкінці XVIII ст. на території Херсонської фортеці (по сучасній вул.Перекопській, буд.10) за проектом архітектора В.Ванезанта (Ванрезані) був збудований військовий арсенал. У 1814 р. він був перебудований і почав використовуватися як військовий шпиталь, з 1869 р. – Херсонське виправно-арештантське відділення, з 1906 р. – Херсонська каторжна в'язниця. У 1885 р. у східному корпусі арештантського відділення була заснована церква Покрови Пресвятої Богородиці. Вона являла собою двоповерховий будинок площею 410 кв.м. Перший поверх був житловим для причту, другий (приблизно удвічі вищий) – власне храмом, 4 невеликих дзвони знаходилися між колонами з боку прилеглої вулиці. У храмі були окремі входи для арештантів та решти прихожан [10. 66-67; 12].

Після Лютневої революції каторжна в'язниця була ліквідована. Будинок колишнього арсеналу почергово займали то майстерні громадських робіт, то військова частина, або концтабір, а після відновлення у місті в січні 1920 р. радянської влади – "Допр" (будинок примусового ув'язнення). Церква вже не мала ніякого відношення до цих організацій. Переходи, що вели від основної будівлі до храму були перекриті. Ще 30 березня 1919 р., у відповідь на клопотання віруючих, Херсонська рада робочих і солдатських депутатів ухвалила перетворити Свято-Покровську церкву на виключно приходську [13. Арк. 4]. Проте ліквідаційна комісія з відокремлення церкви від держави на засіданні 22 вересня 1921 р. ухвалила рішення закрити храм [13. Арк. 1]. І, незважаючи на листи-звернення робітників різних підприємств Херсона щодо збереження Свято-Покровської церкви, наприкінці 1921 р. вона була зачинена. З 1959 р. і до сьогодні в її приміщенні розташовується Херсонський телецентр.

Православні церкви в Російській імперії обов'язково діяли при всіх освітніх закладах. У писемних джерелах виявлена інформація про долю церков у м.Херсоні, що були засновані при першій чоловічій та другій жіночій гімназіях, сільськогосподарському училищі та Духовній семінарії.

12 березня 1815 р. у місті була відкрита губернська чоловіча гімназія, для якої у 1863 р. за проектом губернського архітектора Тоннеса було збудоване нове приміщення у Дніпровському провулку (сучасний провулок Дори Любарської, між вулицями Леніна та Дзержинського). У 1867 р., за сприянням губернатора П.Клушина (першого Почесного гро-

мадянина міста Херсона), на відзначення спасіння життя імператора Олександра II 4 квітня 1866 р., при гімназії була зведена церква св. Олександра Невського (освячена 9 (22) квітня 1867 р.). Це була домовою церква – одноповерхова будівля храму була однаковою за висотою з двоповерховою гімназією і логічно її продовжувала, створюючи єдиний комплекс. У 1922 р. Олександрівська церква вже не функціонувала. Її приміщення було переобладнане у спортзал, який зараз належить гімназії № 20 [14].

31 (14) вересня 1874 р. розпочалася робота Херсонського земського сільськогосподарського училища (офіційне відкриття – 8 (21) жовтня 1874 р.) у новозбудованому приміщенні на території Казенного саду. 9 (20) січня 1887 р. при директорі А.О.Ніколаєві в училищі була освячена церква в ім'я Великомучениці Тетяни. Вона мала понад 200 прихожан з учнів і службовців училища і діяла до 1918 р. [15]. Хоча остання згадка в документах облдержархіву про храм, як діючий, відноситься до квітня 1920 р. [16].

У 1920 р. на базі училища був створений сільськогосподарський технікум, з 14 серпня 1928 р. – сільськогосподарський інститут ім. О.Д.Цюрупи, з 2 червня 1998 р. – аграрний університет. У 1939 р. було завершено будівництво нового корпусу інституту, в якому він і продовжив свою роботу з 1944 р. У грудні 1998 р. в університетській аудиторії з благословіння архієрея Херсонсько-Таврійської єпархії УПЦ Іова освячений студентський храм-каплиця Св. Мучениці Тетяни [15].

Старі приміщення сільськогосподарського інституту у повоєнний час були передані Херсонській школі-інтернату № 2, яка використовувала будинок колишньої церкви для бібліотеки, малої актовий зали та (на другому поверсі) – музею. На початку 1990-х років інтернат був перепрофільований у Херсонський обласний ліцей, а будинок колишньої церкви, у зв'язку з аварійним станом, – розібраний.

У 1863 р. в місті була заснована чотирикласна прогімназія, для якої у другій половині 1890-х років у Пестельському проїзді (нині – вул.Перекопська, 3) був збудований новий будинок для учбового корпусу та пансіону. 31 травня (13 червня) 1898 р. єпископ Новомиргородський пр. Мемнон освятив закладення гімназичної церкви в ім'я Св. Мучениці цариці Олександри. Храм збудовано за проектом губерньського інженера Казимира Квінто в еkleктичному стилі. Це самостійна споруда, у зовнішньому вигляді якої зустрічаються запозичення з російського зодчества XVI-XVII ст. (наметовий дах, цибулясті маківки, оформлення входу до церкви), візантійські закомари, елементи готичного стилю (вітражі). Стіни зведені з місцевого каменю із застосуванням червоної цегли. Основна частина храму має кубічну форму, з північного боку до нього прилягає напівкруглий вівтар, з південного – притвір з дзвіницею вгорі. На п'яти банях і дзвіниці були встановлені залізні хрести із дзеркальним склом. В середині церкви знаходився мармуровий іконостас роботи скульптора Б.В.Едуардса. Ікони були написані художником Академії ми-

стецтв Г.Литвиновим і місцевим вчителем малювання К.Овчаренком. У 1902 р. прогімназія була перетворена у Маріїнсько-Олександрівську 2-гу жіночу гімназію. І в тому ж році 25 серпня (7 вересня), відбулося освячення гімназичної Царице-Олександрівської церкви [10. 77-79].

У 1917 р. до Херсона з міста Тарту евакуювався Юрїївський вчительський інститут. За рішенням уряду П.Скоропадського на його базі був створений Херсонський український учительський інститут, який і розмістився в будинку 2-ї жіночої гімназії (зараз це – корпус № 3 інженерно-педагогічного факультету Херсонського державного педагогічного університету). Церква ж деякий час функціонувала як культова споруда, але в 1921 р. була закрита [17]. Не обминула храм у травні наступного року і кампанія з вилучення церковних цінностей.

Тим часом у Херсоні оформилася громада Української автокефальної Православної Церкви, яка 5 жовтня 1922 р. подала заяву на реєстрацію [18]. Питання було вирішене позитивно, і віруючим передали храм святої Олександри. Настоятелем був отець Кирило Липовець (чи Липовецький), до складу релігійної громади входили, зокрема, письменник Микола Чернявський, етнограф і музикознавець Андрій Грабенко (Конощенко). Але вже у 1927 р. церкву св.Олександри було зачинено. Приблизно в цей час було знято дзвони, а о.Кирило трагічно загинув у Херсоні.

Церкву повернули інститутіві (з 1919 р. – Херсонський інститут народної освіти), який спочатку розмістив у її приміщенні бібліотеку, потім спортзал, кафе, майстерні. Іконостас був вивезений з Херсона (до сьогоднішнього дня в храмі залишилось від нього лише 2 мармурові кіоти).

У 1990 р., незабаром після відновлення діяльності автокефальної церкви в Україні, віруючі почали клопотатися про повернення храму, приміщення якого громада отримала 20 квітня 1992 р., коли на урочистій церемонії ректор педагогічного інституту ім.Н.К.Крупської професор А.І.Ніцой передав секретареві Херсонсько-Таврійської єпархії УАПЦ о.Олександрю ключі від церкви та документацію [19]. На Великдень, 26 квітня 1992 р. відбулося перше богослужіння [20]. Настоятелем храму був о.Роман.

У 1997 р. громада Свято-Олександрівської церкви перейшла у підпорядкування Української Православної Церкви (Київського патріархату). На даний момент у храмі тривають реставраційно-відновлювальні роботи (зараз церква має головну баню з хрестом; у 2001 р. встановлено дзвони на дзвіниці, проведено ремонтні роботи всередині).

У 1910 р. в Херсоні почала діяти духовна семінарія, а 7 (20) листопада при ній була освячена домовою церква св. Іоана Золотоустого. Семінарія з церквою займали триповерховий будинок з дзвіницею на фасаді, що розташувався на Ярмарковій площі (сучасна пл.Свободи). Він був розібраний в роки громадянської війни [10. 80-81].

Існували у Херсоні також церкви при медичних закладах.

У 30-х роках XIX ст. по вул. Говардівській (нині – пр.Ушакова, 67) була збудована лікарня – “Богоугодное заведение для больных и призреваемых”, перетворене, із введенням у 1864 р. у Херсонській губернії земських установ, у губернську земську лікарню. Будинок, зведений у неокласичному стилі із буту, являє собою двоповерхову споруду із цокольним поверхом. Центральна частина головного та дворового фасаду завершена трикутним фронтоном. Вхід підкреслює тамбур з трикутним фронтоном. 25 березня (7 квітня) 1860 р. на верхньому поверсі лікарні була освячена церква Благовіщення Пресвятої Богородиці. Першим її настоятелем став о.Олександр Мухін [21].

У травні 1922 р. з Благовіщенської церкви були вилучені церковні цінності, а її незабаром – закрито. Весь будинок продовжувала займати лікарня, яка у повоєнний час отримала статус обласної. У 1995 р. храм у лікарні було відроджено. 18 липня єпископ Херсонський і Таврійський Іларіон освятив Свято-Сергіївську церкву. Зараз храм функціонує у спеціально відведеному приміщенні терапевтичного відділення обласної лікарні на тому ж поверсі будинку, що і раніш [10. 61-62].

12 (25) січня 1914 р. відбулося офіційне відкриття міської лікарні імені Тропіних [22]. У її дворі знаходилась каплиця, яка не збереглася до нашого часу. Можна припустити, що вона припинила своє функціонування в перші роки радянської влади.

У 1864 р. в 7 км від Херсону на Монастирській слобідці у будинку Перепелицинського притулку при Корсунському монастирі була заснована церква Різдва Богородиці. Прикрасою церкви був іконостас із 18-ма іконами, різьбленням і позолотою. У 1921 р. в будинку притулку розмістилася дитяча колонія, від приміщень якої релігійна громада храм ізолювала. Але під приводом того, що церква розділяла будинок для дітей на дві частини й ускладнювала сполучення класів, її у квітні 1922 р. було ухвалено закрити [13. Арк. 101]. З серпня 1931 р. на території колишнього монастиря почалося будівництво Херсонського консервного заводу (з 1963 р. – консервного комбінату), який у повоєнні роки розмістив у будинку колишнього притулку і церкви своє заводоуправління.

У 1852 р. на Забалці було відкрито Миколаївський дитячий притулок і школу для повних сиріт [23]. Установа, де виховувалися дівчатка, контролювалася херсонським губернським опікунством відомства імператриці Марії. З 1896 р. при притулку почала діяти Свято-Миколаївська церква, але у 1923 р. вона була ліквідована [10. 99]. Зараз приміщення колишнього Миколаївський притулку є Корпусом механізації Херсонського державного аграрного університету.

Серед церков при сучасних херсонських установах є і такі, що не мають історичних попередниць.

У 1998 р. була освячена церква св. Катерини при обласному кардіологічному центрі. Вона займає невелике приміщення на другому поверсі нового корпусу лікарні.

З 1999 р. діє церква св. Єлизавети при Медично-санітарній частині Херсонського бавовняного комбінату. Першим її настоятелем став о.Віктор Смирнов.

У 2001 р. у парку Леніна навпроти приміщення МВС розпочате будівництво каплиці при обласному управлінні Міністерства внутрішніх справ, що зводиться в пам'ять правоохоронців, які загинули при виконанні службового обов'язку.

Отже, на початку 90-х років ХХ ст. намітилась тенденція з відродженням церков при установах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриил (архп.). Отрывок повествования о Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей /далі – ЗООИД/. – Т. 2. – Одесса, 1848; Його ж. Продолжение очерка Новороссийского края с 1787 по 1837 год // ЗООИД. – Т. 5. – Одесса, 1863; Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. – Т. 9. – Одесса, 1875; Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. – Екатеринослав, 1876; Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса, 1902.
2. Ляликов Ф. Достопримечательности Воскресенской церкви в Бериславе // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1844; Його ж. Церковь св.великомученицы Екатерины в Херсонской крепости // Там само; Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишинеvской // ЗООИД. – Т. 2. – Одесса, 1848; Його ж. Килийская церковь св.Николая и ее достопримечательности // Там само; Гавриил (архп.) Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Там само; Чирков А. Топографическое описание Корсунского монастыря, находящегося в Днепровском уезде Таврической губернии, на левом берегу Днепра // ЗООИД. – Т. 12. – Одесса, 1881; Його ж. Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря // Там само; Св. М.Юркевич. К истории Одесской Архангело-Михайловской монастырской церкви // ЗООИД. – Т. 21. – Одесса, 1898; Св. И.Филиппович. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи Елисаветградского уезда Херсонской епархии // ЗООИД. – Т. 23. – Одесса, 1901; Т. 24. – Одесса, 1902; Пр. В.Никифоров. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии // Там само.
3. Перечень событий, относящихся к истории Херсонской епархии // Прибавление к "Херсонским епархиальным ведомостям" /далі – ХЕВ/. – 1862. – № 14; Серафимов С. Материалы для истории Херсонской епархии со времени учреждения ее в 1837 году до нашего времени // Прибавление к ХЕВ. – 1883. – № 3, 4; Состояние Херсонской епархии в 1885 году // Прибавление к ХЕВ. – 1885. – № 19-21; Историческая записка о городе Очакове и Очаковском Николаевском соборе // Прибавление к ХЕВ. – 1889. – № 10; Одесская старокладбищенская церковь // Прибавление к ХЕВ. – 1899. – № 23, 24; тощо.
4. Зеленецкий К. Сведения о второклассном Успенском монастыре в окрестностях Одессы // Новороссийский календарь на 1843 год. – Одесса,

- 1842; Дионисий. Сведения о второклассном Григорьево-Бизюковом монастыре. — Одесса, 1852; Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Вып. 1-2. — Екатеринослав, 1880; Пр. С.Серафимов. Историческое описание Херсонского Успенского собора. — Одесса, 1881; Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. — Одесса, 1894; Дерибас А. Старая Одесса: Религиозная Одесса // Одесский листок. — 1912. — № 54, 6 марта; тощо.
5. Див., напр.: Катунін Ю.А. Історія Таврійської та Сімферопольської єпархії (др. пол. XIX — поч. XX ст.) // Дис...канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1994; Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття // Дис...канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1997; Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.) // Дис...канд. іст. наук. — Донецьк, 2001; Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". — Т. 2: Історія і культура. — Миколаїв, 1997; Тригуб О.П. Історія Миколаївського Адміралтейського собору (1789-1936) // Наукові праці: Збірник / МФ НаУКМА. — Миколаїв, 1998 — Т. 1; Його ж. Перші монастирі Херсонської єпархії // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. — Ч. 1. — Миколаїв, 1998.
 6. Успенский монастырь и святыни Одесской епархии. — М., 1988; Свято-Успенский собор // Наддніпрянська правда. — 1991. — 15 лютого; Шиянова П. Михайло-Архангельский монастырь // Вечерняя Одесса. — 1992. — 30 января; Пам'ятка архітектури XVIII ст. Дерев'яна церква у м.Бериславі // Трибуна. — 1993. — 19 жовтня; Комарова І. В оновленому храмі // Наддніпрянська правда. — 1994. — 30 липня; Нецетный И. Свято-Михайловский монастырь: битва за землю // Одесский вестник. — 1994. — 18 июня; Серафима (монахиня). Одесский Спасо-Преображенский собор: Жизнь. Гибель. Воскресение. — Одесса, 1994; Історія нашої церкви // Маяк. — 1996. — 10 жовтня; Молитвенные лампы: история Одесских монастырей (Серафима (игуменя)). — Одесса, 1996; Трагічна доля Олешківської церкви // Вісник Олешія. — 1996. — 27 квітня; Заковоротный Д. Храмы Николаева // Вечерний Николаев. — 1997. — 16 августа, 2 октября; 1998. — 10, 31 марта, 9 июля; 1999. — 7 января, 6 февраля; Сериков П. Монастир над Дніпром: Корсунці — 200 років // Нова Каховка. — 1997. — 1, 22 листопада, 27 грудня; 1998. — 24 травня, 26, 28 червня; Мазур В. Собору Успенія Божьей Матери — 200 лет // Православная Таврия. — 1998. — № 6; Марущак О. Відродження храму // Християнин Таврії. — 1998. — № 4-6, червень-серпень; Олешківська обитель // Там само; Панчина О. Відродження храму // Ковчег. — 2000. — № 1, 17 грудня; та інші.
 7. Декреты Советской власти. — Т.1: 25 октября 1917 г.-16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 374.
 8. Див., напр.: Державний архів Херсонської області /далі — ДАХО/. — Ф.р. 1887, оп. 3, спр. 694. — Арк. 18, 40; спр. 695. — Арк. 52, 127.
 9. Херсонский адрес-календарь на 1896 год. С историческим очерком г.Херсона. — Одесса, 1895. — С. 10.
 10. Горностаев Е.В. По страницам истории православных церквей Херсона: Хронологико-историческое описание. — Херсон, 1998.
 11. Вся Херсонщина в адресах на 1926 год: Статистико-экономический информационный справочник. — Херсон, 1926.

12. Мостовий В. Храм при в'язниці – ув'язнений храм // Сповідь на Голгофі: Альманах. – Херсон, 2001. – С. 61.
13. ДАХО. – Ф.р. 1883, оп. 3, спр. 698.
14. Горностаев Е. Восстановится ли школьный храм? // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – № 15, 17 апреля.
15. Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д. Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк. – Херсон, 1999. – С. 141.
16. ДАХО. – Ф. 137, оп. 40, спр. 252. – Арк. 105 зв.
17. Вірлич А., Марущак О. Для єдиної автокефальної // Сповідь на Голгофі: Альманах. – Херсон, 2001. – С. 36.
18. Паталах О. Освячений...“кабінет” // Наддніпрянська правда. – 1990. – № 248, 28 жовтня.
19. Паталах О., Валенко В. Довга дорога до храму. Від минулого... До сьогодення... // Голос Таврії. – 1992. – № 13, травень.
20. Комарова І. Відроджений храм // Наддніпрянська правда. – 1992. – № 74, 1 травня.
21. ДАХО, – ф. 137, оп. 5, спр. 1. – Арк. 162 зв.-163 зв.
22. Зубрис Г.И., Ремыга Л.Т. Бессмертны добрые деяния: Больнице им. А. и О.Тропиных – 85 лет. – Херсон, 1999. – С. 8-9.
23. Орлова З., Шинкаренко О. З історії благодійництва на Херсонщині. – Херсон, 2000. – С. 10.

О.А.Тимков

НОВОВОРОНЦОВЦІ НА ФРОНТАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПЕРЕДМОВА

Імперіалістична війна. Так називають в історичних працях першу світову, яка розпочалася у 1914 році. Разом з іншими війнами вона навіки стала надбанням історії. Але цікавить вона нас тим, що на її фронтах перебувало досить значна частина громадян з Нововоронцовського району Херсонської області. Дослідити і назвати всіх учасників першої світової практично неможливо через давність тих років. Минуло майже 90 років. Але встановити деякі прізвища та дізнатися про їх участь у війні нам вдалося з розповіді їх синів та онуків. Принагідно тут можна стверджувати: наші діди і прадіди не заплямували себе боягузством, навпаки, добре зарекомендували себе, про що свідчать їх нагороди – Георгіївські хрести та медалі “За хоробрість”, а також звання прапорщиків, офіцерів. Війна була дуже тяжким випробуванням для солдатів. Тисячами гинули вони в окопах, сутичках та під зливою ворожих куль.

Іван Гурович Матяш вже майже рік перебував на службі, коли його раптом викликали до командира. “Що трапилось?”- гадав він.

Міцний, присадкуватий чоловік, капітан, зустрів його у бліндажі і повідомив:

- Перервано телефонний зв'язок. Його треба налагодити. Солдат, якого ми послали задля цього, не повернувся. Ми вирішили, враховуючи вашу кмітливність та хоробрість, відправити вас.

Іван Гурович погодився. І ось він тихенько пробирається між трупами та воронками від вибухів снарядів і уважно перевіряє шнур. Попереду насип. Він обережно його обминає. Та раптом тишу порушує постріл. Куля пролітає в кількох сантиметрах від обличчя. Біля насипу видніється постать австрійського солдата. Іван Гурович швидко піднімається і стріляє у відповідь. Останній хапається за руку і кидає гвинтівку. Крім поранення, у австрійця перебита нога і він ледве борсається та щось бурмоче собі під ніс. Поряд лежить мертвий солдат, якого посилали раніше на це завдання. Іван Гурович відносить його в рів, а в австрійця забирає зброю і відкидає її подаль. Ось і перерваний шматок дроту. Він швидко з'єднує кінці і повертається в штаб. Завдання виконане. За це його нагороджують золотим годинником, а згодом вручають найвищу царську нагороду – Георгієвський хрест 1 ступеня. Потім його груди прикрашає ще одна така нагорода, але вже 2 ступеня.

По закінченні служби Іван Гурович повертається додому і на згадку про воєнні роки фотографується разом з сім'єю та царським приставом у рідному селі. Цю фотокопію можна побачити у районному музеї. А справжнє фото є у його синів Миколи та Володимира. Шкода, що не збереглося самих нагород. У 1947 році, коли панував голод, їх довелося обміняти на зерно, щоб не померти від голоду.

Тернистими шляхами війни довелося пройти і нашому земляку Трохиму Бойку. Російські війська розвивали стрімкий наступ. Та ось дорого їм перегородив ворожий кулеметник, який засів на гірці. Його треба було будь за що знищити, але зробити це було надзвичайно важко. Солдати, які намагалися здолати кулеметну точку, були вбиті або поранені. І тоді Трохим Федорович вирішив спробувати сам. Накинувши на спину лантух, завантажений харчами та порожніми пляшками з гачір'ям, він обережно поповз до кулеметника.

Кулі лягали то попереду, то позаду, то в декількох сантиметрах від голови. Три з них пробили лантух, але це його не зупинило. Ось і ворог. Солдат бере його на мушку і той падає мертвим. Дорогу відкрито. Груді Трохима Федоровича прикрашає Георгієвський хрест 2 ступеня. Він теж фотографується, але в своїй частині. Фотокопія ця теж знаходиться в районному музеї, де він сидить на стільці. А поряд стоїть молодцюватий парубок, очевидно теж з його полку.

Вкрив себе славою і житель села Леонтіївки Степан Якович Ткаченко. У його сина, Сергія Степановича, є пожовкла фотографія, на якій зображено випускників офіцерської частини міста Севастополя. Молодцювато і дещо погордо дивляться юні офіцери російської армії. Третій у нижньому ряду і є С.Я.Ткаченко. Всі вони (на фото їх близько 40 чоловік) вірили у прекрасне майбутнє, у блискавичне сходження по службі та щасливе життя. Але мріям не довелося збутися. У першому ж бою полк був

розбитий, а Степан Якович потрапив у полон. Всі його товариші загинули. Але йому вдалося врятувати командира. Невідомо, як це трапилося, але той залишився жити. Сам же рятівник довгий час прислужував німецькому поміщику, а потім утік і повернувся додому, де згодом і отримав Золотий хрест - царський орден за врятування командира. Федір Орленко учасник цієї війни, а згодом голова Нововоронцовського ревкому теж зарекомендував себе з найкращого боку. Відомо, що за взяття в полон австрійського командира та за інші героїські вчинки він був нагороджений трьома георгієвськими хрестами та дістав погони офіцера. Простих вихідців із села удостоювали таким чином вкрай рідко.

На найбільшу славу та похвалу заслуговує і житель села Дудчани Андрій Омелянович Шульга. Він поки що єдиний з нашого району, який був повним кавалером чотирьох ступенів Георгієвських хрестів та чотирьох ступенів медалей "За хоробрість". Як і за які заслуги він їх отримав, нам невідомо. Але факт залишається фактом.

Добре прославилися і його односельці Омелян Шабанов та Олексій Смола. Двоє перших брали участь і в громадянській війні, в партизанських червоних загонах. Омелян Харлампович Воротило вже півроку перебував на фронті. Бої тривали майже щодня. На навальні наступи австро-німців російські війська відповідали контрактами. З обох сторін були великі втрати. Частина, в якій служив рядовий солдат Омелян Воротило, відзначалася дисциплінованістю і хоробрістю. Не раз вони ризикуючи життям, здобували перемогу над ворогом. Одного разу під час ранкової сутички німцям вдалося відтіснити близько 30-ти солдат від основного корпусу і оточити їх. Нещасним загрожував полон. І тут, в складній ситуації, командування на себе взяв Омелян Воротило. Сміливо накинувшись на ворога, прорвали німецьку оборону і, втративши багатьох своїх товаришів, вийшли з оточення. За це Омелян Воротило був нагороджений медаллю "За хоробрість". У тому двобої він був поранений у руку, але залишився у строю. Згодом він знову проявив себе і незабаром дістав погони прапорщика.

На фотографії, датованій 1915 роком, Омелян Воротило сидить на чорному коні біля скирти з половою. А на іншій, він у формі офіцера разом з товаришами стоїть біля гармати.

По закінченні війни колишній прапорщик повернувся до сім'ї і працював у колгоспі, переживши ще чимало неприємностей, горя і страждань, пов'язаних з голодом 33-го, війною 1941-1945 років, та відбудовою соціалістичного господарства.

Михайло Іванович Троян - житель села Нововоскресенське був взятий на службу на початку 1915 року. Він разом із своїм односельцем на прізвище Калугер, а також мешканцем Нововоронцовки Кузьмою Мефодійовичем Бережним брав безпосередню участь у Брусиловському прориві в 1916 році на південно-західному фронті - Галичина, Австрія. Завдяки вдало виконаному маневру російські війська раптово перейшли в наступ.

Австро-німці, не витримавши такого натиску, почали панічно відступати, що допомогло царським військам заглибитись далеко у чужу територію і захопити величезний шмат землі. Цей вдалий прорив ворожих позицій почали називати – Брусиловським, на честь російського генерала – автора цього успішно здійсненого задуму - Олексія Олексійовича Брусилова. Але повернемося до наших героїв. Сонце від диму і копоті здавалось потьмяніло. Солдати сміливо рвалися вперед. Кидалися в багнетну атаку, і залишивши позаду ворожі трупи, прямували далі. Михайло Троян і його односелець Євдоким Калугер вели боротьбу майже поряд, прокладаючи собі шлях багнетом, а то і за допомогою сили. Раптом поблизу від них розірвався снаряд. Декілька товаришів, що знаходилися досить близько, зразу ж було вбито. Осколком шрапнелі Михайла поранили в руку і він присів. Євдоким кинувся до нього, щоб перев'язати рану. Поки вони вовтузилися з перев'язкою, російські частини пішли вперед і не помітили, як їх оточили німці. Солдатам нічого не залишалось робити, як здатися у полон. Там, перебуваючи під вартою разом з іншими земляками, Михайло довго хворів. Потім їх обміняли на німців, які знаходилися у російському полоні. У 1918 році Михайло Троян та Євдоким Калугер живі та здорові повернулися додому.

На фотографії, яку подав нам Григорій Михайлович Рольянов, його батько, Михайло Іванович Троян стоїть на повний зріст, однією рукою взявшись під бік. Фото це зроблене у місті Тульчин, де розміщався тоді штаб російської армії. А на звороті чорним по білому – 1915 рік.

Тимофій Семенович Береда один із перших був призваний у царську армію. Юнак, на відміну від інших парубків, охоче пішов служити. Справно виконував накази командирів, добре вчився муштри, опанував військове мистецтво. Йдучи у контратаку, не відступав від інших, сміливо кидаючись у бій. За хоробрість солдати прозвали його тигром. Командування оцінило здібності молодого солдата і, довіряючи йому, неодноразово посилали у розвідку. Ось і цього разу Тимофію довірили надскладне завдання – притягти “язика”. Він, перевдягнувшись у німецьку форму, разом з двома товаришами прокрався вночі до ворожого окопу. Скрізь було тихо. Німці спали просто на землі. Тільки вартові розмовляли між собою десь поблизу. Чекати довелося довго, аж поки один із німецьких штабістів не вийшов з бліндажу. Його тут же скрутили і довели до російського штабу. Так Тимофій Береда отримав Георгіївський хрест. Служив він до 1918 року.

На фотографії він зображений у супроводі двох товаришів, які стоять одягнені у царську форму по обидва боки від нього. На звороті написано: “На добрую память дорогой сестрице Варваре Семеновне от брата Тимофея”.

Не підвели своїх земляків на фронтах першої світової жителі містечка Нововоронцовки Степан Лукомець, Яків Мирошниченко. Зачепи – Родіон та Гнат, Данило Чоботок, Василь Трофимов, Юхим Саможон, Пантелеймон Бебел; житель села Леонтіївки Михайло Богуш; жителі

села Нововоскресенське – Федір Семко, Марк Рольянов, Олексій Чербатюк; жителі села Осокорівки Пилип Топчій, Григорій Жмурський; житель села Фирсівка Сила Могильний; житель села Новоолександрівки Іван Бившев та інші герої. Честь їм і слава.

Хоча ми торкаємося діяльності учасників першої світової війни та проте, мабуть, варто згадати і тих жителів нашого району, які брали участь у російсько-японській війні.

Одним із таких був мешканець села Леонтіївка Гаврило Платонович Тітенко. Він служив на крейсері "Осляба" матросом. Під час цусімської битви японці потопили корабель і Гаврило Платонович ледве врятувався. Всі його товариші загинули. Він, від довгого перебування на воді, втратив голос і 6 місяців не говорив. Але потім одужав. Проживав у Леонтіївці, а згодом у Михайлівці і останнім часом у Нововоронцовці. Вмер в 1997 році.

Ця розповідь стала можливою завдяки спогадам жителя села Малі Гирла Івана Яковича Макіїва. А надіслав їх його син – Павло Іванович, який мешкає у селі Шевченківка Нововоронцовського району. Велика йому за це вдячність.

I

Невеличке українське село Малі Гирла Херсонської губернії зимового ранку 18 січня 1915 року нагадувало бджолиний рій. Скрізь чулася метушня, біганина. Кричали жінки, плакали діти. Всюди панував безлад, людський гамір. Юнаки і молоді чоловіки із збентеженими обличчями юрбилися біля вкритого червоною черепицею будинку. Якийсь чоловік запитував прізвища присутніх і відходив убік. Повним ходом йшла мобілізація чоловічого населення у російське військо. Тривала перша світова війна, яка швидко набирала обертів.

Сім'я Макіїв – Яків та Горпина – виряджали в невідому путь старшого сина Івана. Молодцюватий парубок, якому тільки-но виповнилося двадцять літ вже був одружений і мав сина Андрія. Маляті ледь виповнилося сім місяців, як батько вже мусив іти воювати за батечка-царя.

Мотя – дружина Івана, клопотала біля столу, набиваючи торбу різним нехитрим, але необхідним скарбом. Старий Яків сидів на лаві і давав останні вказівки синові. Той мовчки слухав і кивав головою. Мати Горпина кутиком хустини витирала сльози.

І ось Іван готовий до далекої дороги. У супроводі всієї родини він вийшов з хати. Крижаний вітер обхопив їх з усіх боків, з люттю вдарив у обличчя. Це прискорило ходу і незабаром молодий новобранець опинився біля своїх односельців, готових до відправки на фронт. Усіх по черзі реєстрували. Підійшли чотири підводи. Кожна запряжена парою коней – і рекрути, розпрощавшись з рідними, повсідалися. Підводи рушили з місця і незабаром щезли з очей. Новобранців повезли на станцію Тік і там посадили на поїзд.

II

Сім'я Макіїв не бідувала. Мала чимало десятин землі і пристойне хазяйство. На землі сіяли пшеницю, вирощували хороший урожай. Більше половини брали собі, а решту продавали перекупщикам-євреям, які везли продукти в місто. Так і жили, не знаючи біди та горя, поруч з своїми односельцями. Яків ще раніше, у роки своєї молодості, трудився з батьком на ниві місцевого багатія. Праця була важкою і виснажливою. Поряд з ними працювали пліч-о-пліч багато кріпаків. Їх робочий день тривав з раннього ранку до пізньої ночі. Жили тоді дуже бідно, але у 1861 році цар, злякавшись народних повстань і бунтів, видав закон про відміну кріпосного права. Батько Якова зумів здобути собі волю і викупитися. Потім Яків одружився з Горпиною, дівчиною дуже гарною.

У її батьків було чимало землі. Старі повмирали. І Яків з Горпиною залишилися її власниками. Виростили вони п'ятеро дітей. Всі хлопці: Іван, Павло, Василь, Трохим та Кирило. Першого забрали до війська, а через рік батько з матір'ю відправили туди ще двох синів – Трохима та Кирила. Залишився вдома Яків господарювати з синами Павлом, Василем, невісткою Мотею та онуком Андрійком.

III

...Поїзд мчав, мов на крилах. Під стукіт коліс минали степові простори та села рідної землі. Іван трохи задрімав, коли потяг раптово зупинився біля якогось міста.

Офіцер наказав виходити. Солдати вийшли з вагонів. Стояли коло вокзалу, чекали старшого. Той незабаром з'явився і віддав команду стати в стрій. А потім всі новобранці пішли на місце свого призначення. Казарми розміщалися за містом, яке мало назву Кишинів. Там юнаків тримали три місяці, навчаючи військової справи. А в травні вирудили на фронт. Іван потрапив у 41-й піхотний батальйон. Офіцери заспокоювали солдат: "Війна скоро закінчиться. Наша армія могутня – і німців поб'є. Ми вже захопили територію Галичини, фортецю Перемишль, місто Львів. Скоро перейдемо Карпати, а там і в Угорщину вступимо..."

І ось військову частину перекинули під Львів. Похідним маршем дійшли до фортеці Перемишль, а звідти вже і хребти Карпатські видно. Зупинилися у лісі. Тут підійшов офіцер. Солдат перерахувати і повели на передову. Сказали: "Будемо захищати фортецю". Всіх нагодували, видали кожному рушницю, набої по 250 штук, котелок, шинель, намет, лопатку на ремені, два шкіряних патронажі! На плечах мішки, в яких все хазяйство солдата – запасна білизна, рушник, сухарі, цукор, тютюн, кухоль, ложка. А, якщо когось із солдат, мовляв уб'ють, тоді можна забрати його рушницю і набої.

Вночі батальйон переправився на мосту через річку. Там поблизу і зайняли оборону. Вранці надійшов наказ покинути щойно зайняту ділянку і відступити. Відійшли назад на півверсти і там окопалися. Чекати до-

велоса недовго. Ворог почав наступ одразу після сніданку. Спершу по російських частинах вдарили гармати. Снаряди вибухали то попереду то позаду. Осколки та шрапнель лягали поруч. Австрійці йшли рядами, навально, мов хвилі, накочуючись на наші захисні укріплення. Іван, заряджаючи рушницю, щоразу посилав бойову кулю у наступаючого ворога. Та раптом відчув біль у правому плечі. "Може зводний палкою вдарив", — промайнула у нього думка. Стрілець обернувся і, не побачивши нікого, продовжив свою справу. Тим часом плече почало мокріти, а рука отерпла. Поряд лежав поранений солдат з Нововоронцовки Федір Літвінов. Звертаючись до свого сусіда, він хрипким голосом промовив:

— Йване, у тебе вся спина в крові. Йди мерщій до санітара.

Зрозумівши, що поранений, Іван підгукнув молоду дівчину з білою пов'язкою на руці. Його відвели до величезного дуба і там зробили перев'язку. Руку підв'язали мотузкою до шиї і веліли йти до польового лазарету. Федя, якого оглядав лікар, торкнувся рукою свого товариша і слабким голосом сказав:

— Ти, Ванюша, вже відвоювався. Будеш вдома, зайди до моїх батьків і передай уклін.

— Добре, — відповів той. — А ти, земляче, видужуй. Можливо, швидше за мене побачиш своїх рідних.

Федір слабо махнув рукою.

IV

Хитаючись, Іван побрів дорогою, яку йому вказали. Скрізь лунали вибухи і стрілянина. Йде солдат, а в роті пересохло, губи потріскалися. Цілий день, як на розпеченому камені, жодної краплини води не зміг проковтнути. А сонце пече, обпікає, і здається солдату, що він знаходиться у пустелі. Йде Іван, всім своїм виглядом нагадуючи покійника. Та ось бачить: щось ніби привиділось схоже на гармату. А поряд і солдат стоїть.

Виявилось, що це батальйон артилеристів тут розмістився. Нагодували Івана кашею і дали два ковтки води. А він чує розмову:

— Немає снарядів. Треба відходити на нові позиції, бо австріяки поб'ють.

А потім до нього:

— Йди, парубче, цією дорогою. Лазарет уже близько.

Іван покинув шинель та намет, який знаходився складеним у мішку, і, zostавшись в одній гімнастерці, пішов далі. Голова болить, ноги не тягнуть. А треба якось дійти.

Аж ось нарешті і лазарет. Його вже почали складати, збираючись відходити, і звеліли солдату йти у госпіталь на залізничну станцію, яка була недалеко. Пішов. А крові повен чобіт. Тече по спині. Ось і станція. Бачить Іван: стоять "телячі" вагони. А там, просто біля вокзалу, о Боже! Повно поранених і вмираючих бійців. Лежать на асфальті біля поїзда, як

дрова. Одні воруються, а інші вже покійники. А лікарів немає. Запіз Іван у вагон. Незнайомий чоловік (він назвав себе Василем) допоміг пораненому присісти до теплого місця у вагоні і сказав: "Як тільки почне темніти, відправимося на Львів. Тому що вдень обстрілюють".

Приліг Іван на дошки та заснув, а коли прокинувся і продер очі, то почув, що вже поїзд стоїть на станції Львів. У вагони заходять санітари з ношами. Живих виносять на перев'язку, а померлих складають біля поїзда, а потім підводами вивозять і викидають десь у спільну яму. Іван підвівся і вибрався з вагона. Тут всіх живих зібрали до купи і відвели у їдальню. Ввечері підійшов потяг, який справив на солдат приємне враження. Кожному пораненому дісталася ліжка.

Солдат повезли в Київ.

... Стукотіли колеса. Поїзд їхав швидко. Іван мимоволі глянув у вікно, зажурився. Згадав поранених друзів, війну, своїх батьків.

Приїхали на станцію Броди. Там стояли годину і знову на схід. Ось вже скоро й рідна земля. Зупинились на станції Жмеринка. Прийшли санітари, перев'язали поранених, нагодували. За ними зайшли цивільні люди – розпитують, шукають рідних, дають цигарки, тістечка, конверти, папір, блокноти зі своїми адресами. А солдатам соромно, адже обмундирування в крові та ще й брудне все.

На другий день, нарешті, дісталися Києва. Вокзал повністю забитий пораненими. Кажуть, ніби-то будуть везти аж у Сибір. Сидять солдати у вагонах, а їсти їм не дають. Заходять лікарі і питають кожного про поранення, а потім записують у зошит. Всіх бійців відправляють у госпіталь.

V

Сонячне проміння сяяло і зігрівало тіло. У наметах, які стояли біля Печерських Лавр було трохи прохолодно. Всі вони належали пораненим. В одному з них знаходився і герой нашої розповіді.

Іван ходив на перев'язку. Рана почала гоїтись. І начальство вирішило тих, хто вже практично одужав, відсилати на місцевий завод переробляти набої.

Приходив Іван з роботи, лягав біля намету, сумно дивився на Дніпро. Вже був місяць червень, пахло щойно спеченим хлібом. І думав солдат про рідну домівку, свою земельку, багаті лани пшенички золотої та про те, хто її буде косити. Він дістав з кишені листа від матері і, вже в котрий раз, почав його перечитувати. Мати писала: "...видужуй, синку, та поправляйся. Пшениця на твоїй ділянці густа та висока, колоски повні зерна і тягнуться до сонця. Всі сусіди задивляються на неї.

А такі господарі-хлібороби, як Тимоха Ясницький, Гаврило Сокольник, Ілько Пастернак навіть заздрять тобі. Вони не знають, що ти зерно для посіву брав у Нововоронцовці у самого земства. А сам агроном дав тобі книжечку: як робить луштовку після жнив, як сіяти краще та як боротися з комахами, які псують пшеницю".

Іван приліг у наметі і заснув. Крізь сон почув, що хтось його гукає. Коли відкрив очі, побачив біля себе товариша по зброї. Той сказав: "Іди Іване до взводного". Пішов солдат. Заходить до приміщення будинку, представляється начальнику. А той посміхається і дає прибулому в руки папірець: "Ідь додому на 10 днів". Іван оторопів, а потім схопив свої речі, та мерщій на станцію. Рука ще підв'язана, але болю вже не чути. Сів на поїзд. У вагоні його обступили пасажири і розпитують про бойові діла на фронті. Хтось дає цигарку, а хтось хліба тикає з салом. Іван дякує добрим людям, і приймаючи все від них, розповідає про пережите. Настає вечір. Солдат вкладається спати. Завтра він вже буде вдома. Під стукіт коліс поступово приходить сон і сняться синові українські землі, рідна домівка, дружина Мотя, синок Андрійко, батько та брати. Міцно спить Іван. Чути лише його рівне богатирське дихання.

VI

Ледве перші сонячні промені з'явилися на горизонті, пасажирський поїзд зупинився біля станції. Іван вирішив не чекати підводи і пішки пішов у Нововоронцовку до батьків Феді Літвінова. Зайшов у двір, знайшов їх і передав уклін від сина. Батьки були навіть раді, почувши звістку. І хоч поранення Феді їх трохи засмутило, та все ж добре, що він залишився живим. Розповівши батькам про те, що їх цікавило, Іван відправився додому. Ось незабаром і Малі Гирла. По дорозі солдат зайшов до своєї сестри, що мешкала у селі Фирсівка, але не заставши її вдома, продовжив шлях. Заходить у село, а односельці не дають спокою. І все з запитаннями — про хід воєнних дій і обстановку на фронті. Боець відповідає і так за розмовами підійшов до своєї оселі. Заходить у хату. Мати сплеснула руками — і в сльози, пригорнула до себе і звернула увагу на поранення. Син перехопив її погляд і каже: "Це нічого, що рука підв'язана, зате голова ціла і ноги. Переживем".

А ось і вся сім'я, Мотря тримає на руках сина Андрійка. Брати підбігають і, схопивши в обійми солдата, розпитують про бойові діла. Дружина весела як ніколи, обережно, подає сина. Узав Іван його і трохи притримує. А він прокинувся і дивиться своїми маленькими синіми очима. Побув Іван вдома і не чувся, як і відпустка пролетіла. Вже пора і на службу. Вранці батько та дружина з сином повезли Івана на станцію. Так і посадили на поїзд. Чоловік попрощався з ріднею, поцілував сина, промовивши: "Рости великий, хлопчику, а я не знаю, чи повернуся до вас".

Поїзд рушив і незабаром опинився на станції Апостолове. Заходить до вагона, де розмістився Іван, невідомий солдат і представляється йому: "Архип Шумило з Іванівки". "А я Іван Макіїв з Малих Гирл", — відповідає останній. Отак і потоваришували. Розповів сусіду Архип, що під Перемишлем був поранений у ногу, а тепер їде до Києва у госпіталь.

- І я туди їду, — обмовився співрозмовник.

- Ну що ж будемо тримати дорогу разом -, посміхнувся новоприбулий.

У Києві відпускників відправили на медичну комісію, а ті в свою чергу в оздоровчу команду. Там обидва солдати пробули 10 днів і потрапили у маршеву роту. А потім у полк. Звіди відібрали 40 вояків, які зазнали раніше поранення, у музкоманду. Так туди потрапили Іван та Архип. Здобуваючи музичну освіту, всі зиму простояла частина під Моговою, не вступаючи в бій з ворогом.

VII

Настав місяць травень шістнадцятого року. Несподіванкою для музичної частини став приїзд генерала Брусилова. Він, незважаючи на своє високе звання, розмовляв з солдатами, цікавився, чим їх годують, розпитував про життя та інші проблеми.

Після його відвідин харчуватися стало краще. Всі розуміли, якщо сюди приїхав Брусилов – отже буде порядок і дисципліна. А головне – буде наступ на ворога. Так воно і сталося.

У червні 1916 року музична частина знов була зарахована до полку і вийшла на передову лінію. Після артпідготовки російська армія пішла в наступ. Австрійці, практично, не чинили опору і відступали. Так, наші війська дійшли до Карпат. Полк, в якому знаходились Іван та Архип, зупинився біля села Яремча. Жили в землянках цілий рік, не йдучи вперед, хоча інші російські частини прямували далі, ведучи жорстокі бої з супротивником.

Тим часом на території Російської імперії було неспокійно. У військах між солдатами йшли розмови про те, що у Петрограді і Москві розпочалися заворушення і непокоря місцевій владі. Дійшло до збройних виступів. Скрізь панувало безладдя і хаос.

27 лютого 1917 року припинив своє царювання Микола II. Більшовицькі агітатори, вже майже не криючись, повністю деморалізували армію. Це допомогло німцям в липні прорвати фронт під Станіславом і змусити російські частини панічно відступати.

Так, відбиваючись і втрачаючи бійців, полк, в якому перебував Іван, розколовся на два ворожі табори. Одна половина стала горою за більшовиків, інша підтримала Керенського. Іван з Архипом приєдналися до першої групи. Поки обидві сторони сперечалися, у Петрограді стався Жовтневий переворот. Полк направили на дислокацію у місто Кам'янець-Подільське. Там почався стихійний мітинг, і солдати вирішили роз'їжджатися по домівках.

В січні 1918 року Іван та Архип, отримавши документи, повернулися додому.

НАШІ АВТОРИ

БАРАНЮК Віра Олександрівна – головний спеціаліст державного архіву Херсонської області

БЕЛИЙ Дементій Васильович – магістр філології, краєзнавець

ГАНЧЕНКО Дмитро Леонідович – студент п'ятого курсу історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету, стипендіат Херсонської єпархії Української православної церкви

ГЕРАСИМЕНКО М.В. – викладач кафедри філософії і українознавства Херсонського державного аграрного університету

ГОРНОСТАЄВ Євген Вікентійович – краєзнавець-колекціонер, Почесний громадянин міста Херсона, фондоутворювач держархіву Херсонської області

ЗАЙЦЕВ Борис Петрович – к.і.н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського Національного університету ім.В.Каразіна

ЗЛЕНКО Вікторія Вікторівна – студентка п'ятого курсу історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету

КАРПОВА Антоніна Василівна – директор державного архіву Херсонської області

КОНИК Олександр Олександрович – к.і.н., доцент кафедри всевітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету

КУДЕЛКО Сергій Михайлович – к.і.н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського Національного університету ім.В.Каразіна, Заслужений працівник культури України

КУЗОВОВА Наталія – вчитель історії загальноосвітньої школи (м.Херсон)

МАРУЩАК Олена Олексіївна – заступник директора державного архіву Херсонської області

НАЗАРОВА Алла Миколаївна – завідувач відділу державного архіву Херсонської області

ОРЛОВА Зоря Соломонівна – історик-краєзнавець, Почесний член Спілки архівістів, "Відмінник архівної справи"

ПАВЛЕНКО Віктор Якович – к.і.н., доцент кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету

ПРОКОПЧУК Юлія – магістрантка кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету

САХНО Володимир Васильович – здобувач кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету

СІНКЕВИЧ Євген Григорович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету, член Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від Херсонської області

СІНКЕВИЧ Ірина Юріївна – старший викладач, заступник завідувача кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету

СТУКАЛОВА Олена Ігорівна – завідувач відділу державного архіву Херсонської області

ТИМКОВ Олег Анатолійович – журналіст, краєзнавець, працює в редакції Нововоронцовської районної газети "Вісті"

ШИНКАРЕНКО Олександр Іванович – головний спеціаліст державного архіву Херсонської області

Наукове видання

Збірник наукових праць

“Південний архів”

(Історичні науки)

Випуск VI

ISBN 966-7403-99-5

Технічний редактор – Дудченко С.Г.

Підписано до друку 24.12.01.

Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Друк різнографія.
Гарнітура Arial. Умовн.друк.арк. 8,9. Наклад 300 прим.

Видруковано у ТОВ "Айлант"

73000, Україна, м.Херсон, пров.Пугачова, 5/20.

Тел.: 26-67-22.